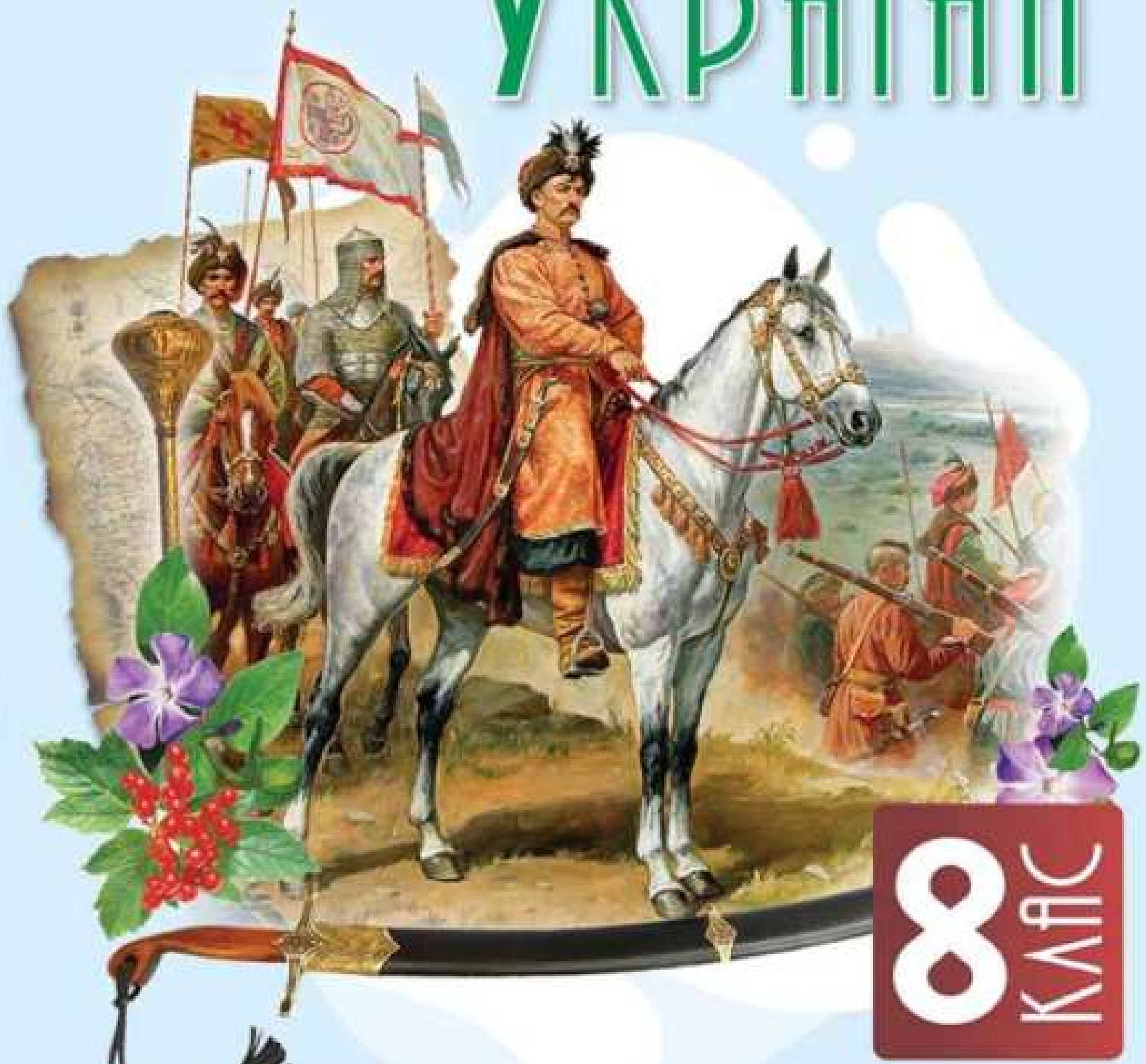
Олена Пометун, Нестор Гупан, Ольга Дудар

Історія України

8 клас

Лінія часу Ранньомод

Створення Києво-Могилянського колегіуму

1632 р.

Повстання під керівництвом Тараса Федоровича (Трясила)

1630–1631 рр.

Вихід друком Острозької Біблії

1581 р.

Повстання під керівництвом Марка Жмайла

1625 р.

Вихід друком Букваря

1574 р.

Хотинська війна

1621 р.

Утворення першої Запорозької Січі

1556 р.

1540 — 1560 — 1580 — 1600 — 1620 — 1640 — 1660

1596 р.

Утворення унійної церкви

1569 р.

Люблінська унія

1638 р.

Видання «Ординації Війська Запорозького»

1576 р.

Заснування Острозької академії

1618 р.

Похід козаків на Москву

1637–1638 рр.

Повстання під керівництвом Павла Бута (Павлюка), Якова Остряниці та Дмитра Гуні

Укладення Зборівського договору

1649 р.

1648–1657 рр.

Національно-визвольна війна під керівництвом Б. Хмельниць

1648 р.

- Битва під Е
- Укладення договору

1651 р.

Битва під Б

1652 р.

Укладення Кам'янецьк

1653 р.

Березневі

1654 р.

Укладенн Віленськ

1656 р.

Укладенн Гадяцьк

1658 р.

- Битва під Жовтими В
- Битва під Корсунем
- Битва під Пилявцями

дерної доби України

берестечком
Білоцерківського

атогом

хої угоди

статті

я
ого перемир'я

ня
ї угоди

одами

Зруйнування Батурина

1708 р.

Повстання під проводом С. Палія

1702–1704 рр.

Укладення Андрусівського договору

1667 р.

• Зруйнування Чортомлицької Січі
• Полтавська битва

1709 р.

Ухвалення Конституції Пилипа Орлика

1710 р.

• Ліквідація Кримського ханства
• Закріпачення селян Лівобережної та Слобідської України

1783 р.

Коліївщина

1768–1769 рр.

1764 р.

Остаточна ліквідація гетьманства

1772 р.
1793 р.
1795 р.

Поділи Речі Посполитої

1775 р.

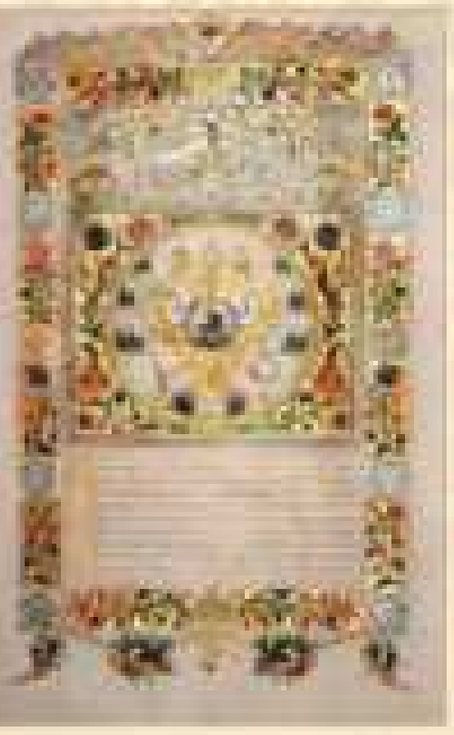
Ліквідація Запорозької Січі

1680 — 1700 — 1720 — 1740 — 1760 — 1780 — 1800

1686 р.

Укладення «Вічного миру»

1681 р.

Укладення Бахчисарайського договору

Олена Пометун, Нестор Гупан, Ольга Дудар

«Історія України»

підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти

Видавничий дім «Освіта»
2025

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2025 № 347)

Підручник розроблено за модельною навчальною програмою
«Історія України. 7–9 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гупан Н. М.,
Малієнко Ю. Б., Сєрова Г. В.)

Е-додаток до підручника
розташований за посиланням

https://vse.ee/csda

Також усі матеріали е-додатка
продубльовано на відкритому ресурсі

https://smarttextbook.com.ua/historyofukraine

Шановні друзі!

Вітаємо вас у новому навчальному році й запрошуємо продовжити дослідження історії України — цьогоріч вивчатимемо період ранньомодерної доби.

Історія — наш спільний скарб, який передається з покоління в покоління. Пізнання історії допоможе вам зрозуміти, ким ми є, яким був наш поступ у минулому й сьогоденні. Відповіді на ці та багато інших запитань ви знайдете в цьому підручнику. А досвід минулого вчитиме вас не повторювати помилки минулого.

У цій подорожі в часі ви ознайомитеся з подіями, які кардинально змінили хід нашої історії, з людьми, чиї вчинки назавжди ввійшли в літописи, та з культурою, яка формувалася століттями. Ви дізнаєтеся про козаків і шляхтичів, які боролися за волю України, про гетьманів, які очолювали державу, про звичайних людей, які творили історію, тогочасних героїв і антигероїв, про перемоги й поразки, які допомогли сформувати сучасну Україну.

Ці знання допоможуть вам розвинути власну думку про сучасну Україну та відігравати активну роль у її розвитку, краще зрозуміти себе і своє місце в історії нашої країни. Тож рушаймо й цікавої вам подорожі!

Як працювати з підручником

У підручнику ви побачите рубрики, відомі вам з минулого року. **Обговоріть у класі** запрошує вас до колективного обміну думками. **Дослідіть** пропонує попрацювати самостійно, в парах і групах та зробити власні висновки й маленькі відкриття. **Поміркуйте** містить запитання і завдання, які слід виконувати під час опрацювання тексту. **Використовуй інструменти дослідження** надає рекомендації для виконання завдань теми. **Перевір себе** покаже, як ви засвоїли новий матеріал. Запитання тут поділено на дві частини: спочатку подано простіші, а потім — складніші. **А ще ти можеш** містить завдання на вибір, які можна виконати вдома. **Узагальнюємо і практикуємо** запрошує до участі в навчальному проєкті, що підсумовує розділ курсу.

Ви не пропустите важливих дат і понять. Адже їх у підручнику виділено **жирним шрифтом**, так само як і географічні назви, імена та прізвища людей. Нові терміни та визначення розміщено в рамках.

У кожному параграфі ви знайдете посилання на інтерактивний електронний додаток (далі — е-додаток), де містяться відео та інтерактивні завдання, які сприятимуть посиленню вашого інтересу до здобування знань і кращому засвоєнню навчального матеріалу.

ЗМІСТ

Вступ

§ 1. Ранньомодерна доба в історії людства й України 6

Розділ I
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

§ 2. Українські землі у складі різних держав у першій половині XVI ст. Люблінська унія 14

§ 3. Соціальна структура українського суспільства в XVI — першій половині XVII ст. Литовські статути 22

§ 4–5. Економічне життя українського села й міста в другій половині XVI — першій половині XVII ст. 29

§ 6. Особливості релігійного життя в українських землях у XVI ст. 38

§ 7. Берестейська церковна унія та її наслідки 45

§ 8. Освіта і книгодрукування в українських землях у XVI — першій половині XVII ст. 53

§ 9. Розвиток містобудування, архітектури та образотворчого мистецтва в українських землях у XVI — першій половині XVII ст. 64

§ 10. Повсякденне життя українського населення 75

Узагальнюємо знання та вміння за розділом I 86

Розділ II.
СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА (XVI — ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

§ 11. Виникнення запорозького козацтва 88

§ 12. Козацтво як окремий стан українського суспільства. Козацькі повстання кінця XVI ст. 98

§13–14. Походи козаків на Туреччину і Крим у XVI — першій половині XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний. Хотинська війна 107

§15. Козацькі повстання 20–30-х рр. XVII ст. 121

Узагальнюємо знання та вміння за розділом II 128

Розділ III.
УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА РЕВОЛЮЦІЯ ТА БОРОТЬБА ЗА СУВЕРЕНІТЕТ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ (XVII ст.)

§ 16. Передумови і причини Української козацької революції. Події 1648–1649 рр. 130
§ 17. Воєнно-політичні події 1650–1653 рр. 140
§ 18. Військо Запорозьке в системі міжнародних відносин 147
§ 19. Україна за гетьмана Івана Виговського. Московсько-українська війна. Початок Руїни 156
§ 20. Правобережна та Лівобережна Україна в останній третині XVII ст. 164
Узагальнюємо знання та вміння за розділом III 172

Розділ IV.
КОЗАЦЬКА УКРАЇНА (ГЕТЬМАНЩИНА) ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII — ПОЧАТКУ XVIII ст.

§ 21–22. Українська козацька держава 176
§ 23. Правобережне козацтво, Слобідська Україна та Запорожжя наприкінці XVII — на початку XVIII ст. . . . 186
§ 24. Культурне та церковне життя в другій половині XVII — на початку XVIII ст. 196

Розділ V.
УКРАЇНА ТА РАННЬОМОДЕРНІ ІМПЕРІЇ XVIII ст.

§ 25. Україна за гетьманування Івана Мазепи і Пилипа Орлика 207
§ 26. Гетьманщина в першій половині XVIII ст. 215
§ 27–28. Лівобережна і Слобідська Україна в другій половині XVIII ст. 225
§ 29. Південноукраїнські землі і Крим у XVIII ст. 235
§ 30. Протестні рухи на Правобережжі та в західноукраїнських землях в 20–60-х рр. XVIII ст. 240
§ 31. Правобережжя і Західна Україна в останній третині XVIII ст. 247
§ 32–33. Розвиток культури в українських землях у другій половині XVIII ст. 256
Узагальнюємо знання та вміння за розділом V 271

§1 Вступ. Ранньомодерна доба в історії людства й України

1. ЩО НАЗИВАЄМО СЕРЕДНЬОВІЧНОЮ СПАДЩИНОЮ УКРАЇНИ

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

1. Який період в історії людства називають середніми віками? Який період йому передував? А який буде наступним? Які століття охоплює період середньовіччя?
2. З якими подіями і явищами середньовічної історії України пов'язані подані зображення?

1

2

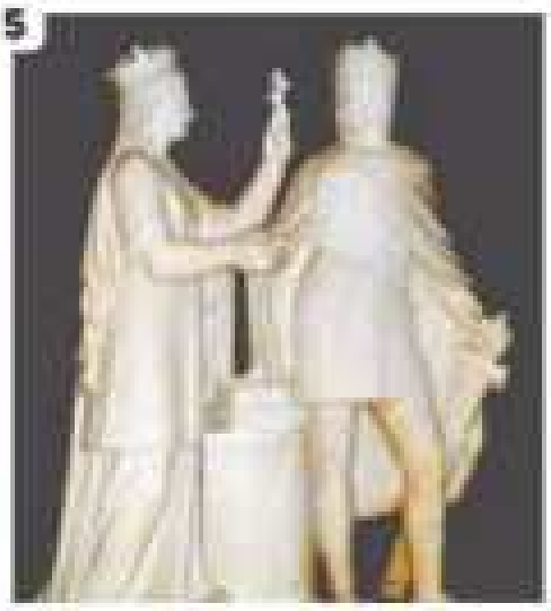
3

4

5

6

7

3. Що ви знаєте про історичних діячів / діячок середньовічної України, чиї портрети вміщено далі? Розташуйте світлини у хронологічній послідовності, тобто за роками життя та діяльності кожної постаті. Діяльність якої з них ви вважаєте найбільш значущою для подальшого розвитку України? Обґрунтуйте свій вибір.

1

Княгиня Ольга
(945–964 рр.)

2

Князь
Ярослав Мудрий
(1019–1054 рр.)

3

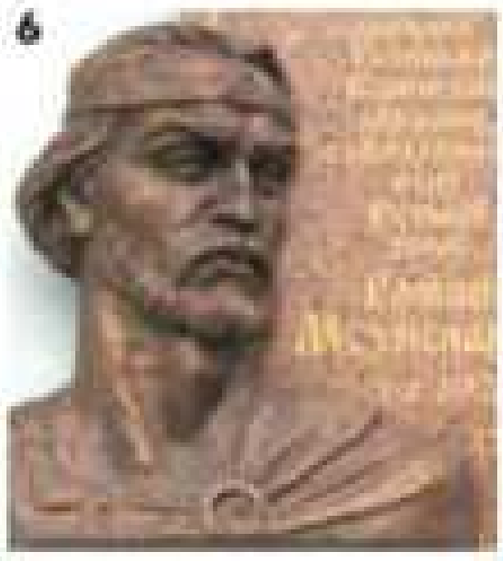
Князь Святослав
(964–972 рр.)

4

Князь
Володимир Великий
(980–1015 рр.)

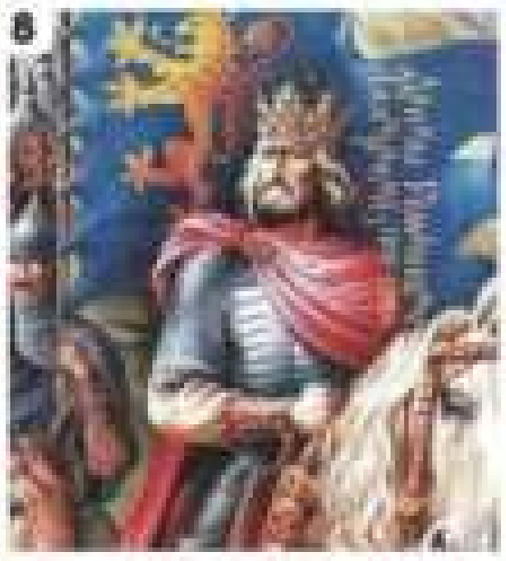
5

Володимир
Ольгердович
(1363–1392 рр.)

6

Роман Мстиславич
(1199–1205 рр.)

7

Лев Данилович
(1264–1301 рр.)

8

Данило Романович
(1238–1264 рр.)

4. За ілюстраціями назвіть визначні здобутки української культури в IX–XV ст. та її внесок у загальноєвропейську спадщину.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

2. ЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ

ПОМІРКУЙТЕ

Складіть 3–4 запитання за опрацьованим текстом. Запропонуйте відповісти на ці запитання одне одному (в парах), а найцікавіші — класові.

Історію України поділяють на історичні періоди її політичного, суспільного й культурного розвитку, які характеризуються визначними подіями, явищами, процесами тощо. У попередніх класах ви, відповідно до усталеної **періодизації**, вивчали давню й середньовічну історію України. Наступну добу історики назвали **Новою історією** (кінець XV — початок XX ст.), а її перший період — **Раннього новою історією**, або історією **Раннього нового часу** (кінець XV — XVIII ст.). В історії України цю добу ще називають **раньомодерною**. Цей термін походить від слів сучасна історія (англ. — *modern history* або укр. — *модерна доба*).

Періодизація історії — поділ її на окремі періоди, що відрізняються один від одного якісними особливостями соціально-економічного, політичного й духовно-культурного розвитку суспільства.

Цей період розпочався великими географічними відкриттями, як-от подорожі Колумба та Васко да Гами, що значно розширили уявлення людей про світ. Європа поступово переходила від феодалізму до капіталізму. Відбувалися важливі зміни — зростання міст і торгівлі, розвиток науки та мистецтва доби Відродження, поява нових релігійних течій і релігійні війни.

ДОСЛІДІТЬ

Цей період української історії, як і Ранній новий час у Європі, історики пов'язують зі значними суспільними трансформаціями[1]. Скористайтеся наведеною в таблиці інформацією і схарактеризуйте зміни, які відбулися в українських землях. Поясніть нові для вас терміни.

[1] Термін *трансформація* щодо суспільства означає глибокі, фундаментальні зміни в його структурі, спільнотах, цінностях і способі життя людей.

Сфера суспільного життя	Основні історичні явища, процеси і зміни, що відбувалися
Політична	Українські землі в Ранній новий період перебували під владою декількох держав, зокрема Королівства Польського, Великого князівства Литовського, Кримського ханства, Московського царства та Османської імперії. Політична ситуація була нестабільною, що сприяло розвитку національно-визвольних рухів
Національно-визвольні рухи	Відбувалася боротьба українського народу за звільнення від іноземного панування. Кульмінацією цих рухів стала Українська козацька революція під проводом Богдана Хмельницького, яка спричинила створення Гетьманщини
Соціальна	Значущу роль у розвитку українських земель відіграло утворення козацтва. Важливим військово-політичним і культурним центром стала Запорозька Січ. Козаки відігравали важливу роль у війнах проти Османської імперії та Кримського ханства. На тлі кріпацтва й натурального господарства важливу роль почали відігравати українська шляхта, містяни та козацтво
Економічна	Відбувалися зміни в економічній структурі, зокрема в техніці землеробства, ремесел і торгівлі. Поступово зростала роль міст як центрів економічного життя
Культурно-духовна	Розвиток культури й освіти зазнавав впливу європейського Відродження і Реформації. Створювалися братства, які боронили православну віру та освіту. Розвивались освіта, наука, книгодрукування, формувався новий стиль у мистецтві. Відбувалися зрушення в церковному житті

3. ЯКИМИ ДЖЕРЕЛАМИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ РАННЬОГО НОВОГО ЧАСУ ПОСЛУГОВУЮТЬСЯ ІСТОРИКИ

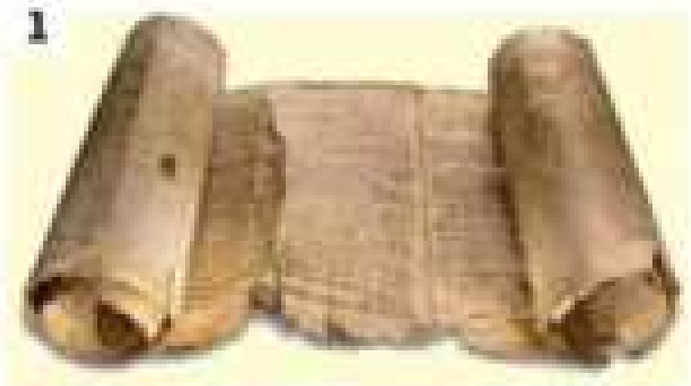
ПОМІРКУЙТЕ

Чому історики завжди звертаються до кількох історичних джерел? Як різні типи джерел можуть допомогти вивчати одні й ті самі події, явища?

Кожний історичний період по-своєму особливий, і Українська ранньомодерна доба — не виняток. Досліджувати її науковцям допомагають історичні джерела. Перекази, прислів'я, звичаї, літописи, угоди, знаряддя праці та предмети побуту, архітектурні споруди — усе це необхідне для всебічного, об'єктивного вивчення і розуміння минулого.

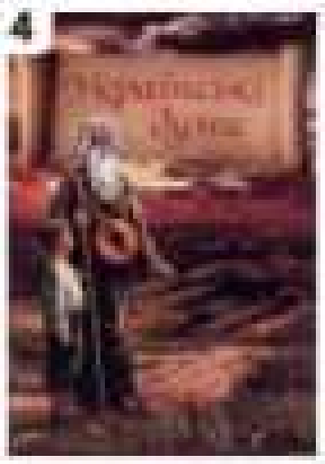
ДОСЛІДІТЬ

Використовуючи ілюстрації на с.10, пригадайте, що називають «історичними джерелами» і на які види їх поділяють.

1

2

3

4

5

6

Історичні джерела ранньомодерної доби в Україні більш різноманітні і краще збережені, ніж середньовічні, тому висвітлюють цей період ґрунтовніше. Найчисленніші серед них писемні. Зміни в економічному й соціальному житті ранньомодерного суспільства, прогрес виробництва, зростання торгівлі, розбудова козацької держави сприяли вдосконаленню ділових і державотворчих документів (законів, актів, угод тощо). Наприклад, важливим джерелом є так звані Литовські статути (1529, 1566, 1588 рр.) — збірники законів Великого князівства Литовського, до складу якого входила значна частина українських земель.

Цікавими є й «козацькі літописи», автори яких ґрунтовно описують події козацької доби. Серед найвідоміших — Літопис Самовидця (друга половина XVII ст.), Літопис Григорія Грабянки (початок XVIII ст.), Літопис Самійла Величка (початок XVIII ст.).

Підвищення рівня культури та розбудова освіти зумовили поширення мемуарів, щоденників, приватного листування, що дають змогу досліджувати всі аспекти дійсності, зокрема побут, звичаї, сімейні стосунки, світосприйняття людей епохи. Наприклад, «Щоденник» Пилипа Орлика, який був українським гетьманом в еміграції, містить важливі відомості про політичне й суспільне життя тогочасної України. А в подорожньому щоденнику Антиохійського патріарха Макарія III (Павла Алеппського) описано його мандри через Україну, землю козаків «за часів урядування християнолюбивого й хороброго гетьмана Зиновія-Богдана Хмельницького».

У цей період завдяки великій кількості й повноті документального матеріалу постають перші історичні твори, у яких уже наявні елементи наукового дослідження. Найвідомішим серед них є «Історія русів» кінця XVIII століття, яка описує історію Русі-України з давніх часів до XVIII ст.

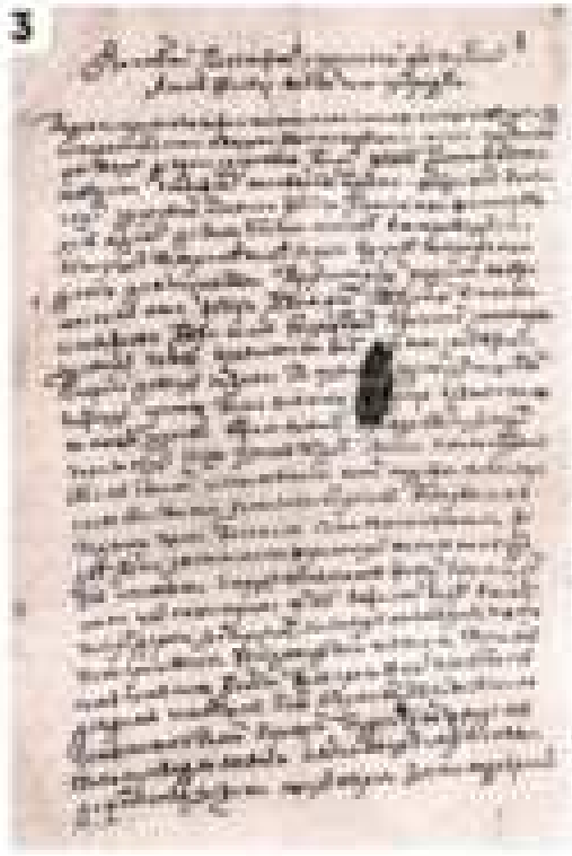
Важко переоцінити і значення зображувальних джерел (витворів мистецтва, ремесел), що свідчать про погляди й настрої людини того часу, її здібності, потреби, світогляд. Як і в дослідженні попередніх періодів, історики також спираються на речові й етнографічні джерела.

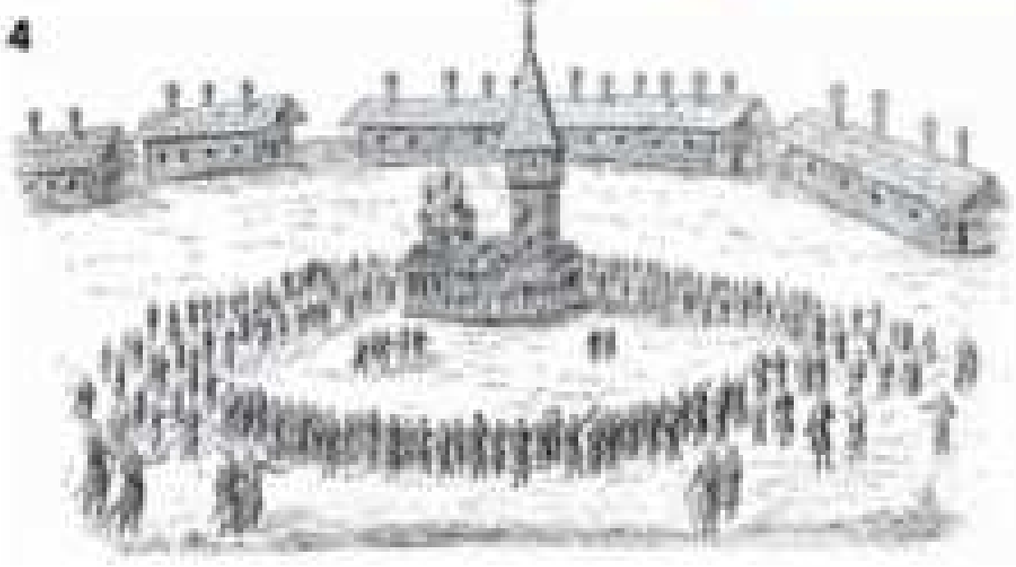
ДОСЛІДІТЬ

Уявіть себе вченим-істориком / вченою-історикинею. Уважно розгляньте світлини пам'яток, пов'язаних з епохою видатного діяча української історії ранньомодерної доби — гетьмана Богдана Хмельницького. Виберіть одну з них, розкажіть, до якого виду історичних джерел належить ця пам'ятка і про що вона може розповісти. Чому історики завжди звертаються до кількох історичних джерел? Як різні типи джерел можуть допомогти вивчати одну й ту саму подію, явище?

1 — гетьман України Богдан Хмельницький (за гравюрою В. Гондіуса);
2 — схема розташування січей у різні періоди;
3 — фотокопія звернення Б. Хмельницького до московського царя;
4 — перше зображення Січової Ради;
5 — нагай Б. Хмельницького, плетений з волової сириці (завдовжки понад 1 м, дерев'яне руків'я — майже 4 см в діаметрі);
6 — військовий прапор Хмельницького

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви хронологічні межі ранньомодерної доби (Раннього нового часу).
2. Чому період Нової історії називають модерною добою?
3. Якими джерелами послуговуються історики, вивчаючи історію модерної доби України?
4. Що саме нині можна вважати спадщиною ранньомодерної доби української історії? У чому полягає її значення для сучасної людини? А для тебе особисто?

5. Які нові історичні джерела з історії України з'явились у Ранньому новому часі й чому це стало можливим?
6. Порівняй дані двох козацьких літописів щодо обрання Богдана Хмельницького гетьманом. Один з авторів літопису був свідком подій, інший — користувався розповідями людей та іншими джерелами. Як ти гадаєш, яка з наведених цитат належить свідкові подій? Чому ти так вважаєш? Знайди в інтернеті або в інших джерелах підтвердження своєї думки. На цьому прикладі поясни, чому для вчених важливо користуватися якомога більшою кількістю джерел.

З Літопису Самійла Величка

Для того по заході сонця, за давнім запорозьким звичаєм, ударили з трьох найбільших гармат, а, переночувавши, удосвіта знову стрілили із тих трьох гармат, подавши таким чином потрібне гасло. Коли ж розвиднілося і сонце розсипало по всій піднебесній своє вогненне, ясносяйне проміння, до Січі зібралася вже значна частина кінного війська. Числилося усього того війська, пішого й кінного, тридцять з лишком тисяч... Запорозьке військо одностайно й одноголосно назвало Хмельницького своїм гетьманом і 19 квітня постановило й обіцялося стояти за нього у війні з поляками, навіть якщо треба буде головами накласти. Після цієї постанови... до військової скарбниці вислано січового писаря з кількома курінними отаманами та іншим значним товариством, щоб вони... принесли на раду військові клейноди... і вручили їх зараз же Хмельницькому.

З Літопису Самовидця

До которого все войсько, зостаючее на Запорожжу, пристало і Хмельницького собі за старшого приняли.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Пригадай середньовічну історію України й визнач, до складу яких держав і які українські землі входили наприкінці XV ст.

А)	Чернігово-Сіверщина
Б)	Крим і частина Північного Причорномор'я
В)	Північна Буковина
Г)	Закарпаття
Д)	Підляшшя, Волинь, Східне Поділля, Київщина
Е)	Галичина, Белзщина, Холмщина, Західне Поділля

1	Велике князівство Литовське
2	Королівство Польське
3	Угорське королівство
4	Молдовське князівство
5	Кримське ханство
6	Велике князівство Московське

Виконай завдання 11 в е-додатку.

РОЗДІЛ І

Українські землі в XVI — першій половині XVII ст.

§ 2 Українські землі у складі різних держав у першій половині XVI ст. Люблінська унія

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Розгляньте карту. Визначте, які українські території на початку XVI ст. опинилися у складі сусідніх держав і яких саме. Запишіть результати свого дослідження в таблицю й порівняйте з текстом параграфа.

Держава	Українські землі, що входили до її складу

1. ЯКИМИ БУЛИ ОСОБЛИВОСТІ СТАТУСУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ІНШИХ ДЕРЖАВ

ПОМІРКУЙТЕ

У чому виявлялись особливості становища окремих українських територій у першій половині XVI ст.?

На початку XVI ст. українські землі опинилися у складі шести сусідніх держав. Більшість територій, а саме: Підляшшя, Волинь, Східне Поділля (Брацлавщина) й Київщина, поступово, переважно дипломатичним шляхом, увійшли до складу Великого князівства Литовського. У цій поліетнічній державі різні етноси співіснували з гаслом «Ми старини не рушимо і новини не вводимо», зберігаючи власні органи влади та судочинства, мову, релігію, військову організацію, земельні володіння і князівські привілеї.

На початку XVI ст. Галичина, Белзщина, Холмщина й Західне Поділля належали Королівству Польському. Польські урядовці проводили політику полонізації місцевого населення, спрямовану на поширення польських звичаїв, мови, культури, католицької віри. Обмеження доступу руської верхівки до державних посад сприяло її ополяченню.

З XI до XIII ст. тривало загарбання Угорським королівством Закарпаття. На ці території поширювалась угорська система управління, адміністративна, військова та судова влада належала угорським чиновникам. Великими землевласниками були угорські магнати, а українську верхівку становили здебільшого дрібні землевласники, які часто переймали угорську мову і традиції. Після втрати Угорщиною незалежності на початку XVI ст. західна частина Закарпаття відійшла Австрії, а східна — Трансильванському князівству, залежному від турків-османів.

Після занепаду Волинсько-Галицької держави й утворення 1359 р. князівства Молдова землі Буковини і Бессарабії потрапили під владу молдовських господарів, які поділили територію Північної Буковини на кілька волостей (повітів). Волості очолювали старости, які часто належали до місцевого українського боярства. У 1538 р. князівство Молдова, а разом із ним і українські землі, потрапило у васальну залежність від Османської імперії.

Крим і частина Північного Причорномор'я із середини XV ст. підпорядковувалися Кримському ханству, яке в 1478 р. визнало васальну залежність від Османської імперії. Західна ж частина Північного Причорномор'я (нині Одеська, Миколаївська, Херсонська області України) перебувала під одноосібним контролем турецького султана.

У XIV ст. Московське князівство проголосило курс на «збирання руських земель» (тобто територій, які раніше входили до Русі-України) й у затяжній війні з Великим князівством Литовським завоювало Чернігово-Сіверщину.

ДОСЛІДІТЬ

Поверніться до карти й таблиці, складеної на початку уроку. Чи всі території ви визначили правильно? Зробіть припущення, як експансія[2] з боку сусідніх держав могла вплинути на розвиток українських земель.

2. ЧОМУ БУЛО ПІДПИСАНО ЛЮБЛІНСЬКУ УНІЮ

ПОМІРКУЙТЕ

Якими були причини підписання унії? Чому довкола її змісту розгорнулася боротьба? Чому українська верхівка підтримала унію? Які положення закріплював документ?

Невідомий художник. Сигізмунд II Август

Під тиском зовнішніх воєнних загроз знать Польщі та Литви прагнула до більш тісного міждержавного об'єднання.

На початку XVI ст. у війнах із Московією Литва втратила майже третину своєї території. Щоб уникнути повного завоювання Московією, вона мусила знайти надійного союзника. З Королівством Польським її пов'язував спільний монарх — польський король і великий князь литовський.

Окрім того, Польща й Литва мали схожий державний устрій. За польськими зразками литовці вже створили воєводства, місцеві органи управління (повітові шляхетські сеймики), нові судові органи. Правове становище шляхти було урівнено з магнатами. Важливу роль в укладенні унії відіграло й те, що її прихильником виявився польський король і великий князь литовський Сигізмунд II Август.

Обговорення умов унії розпочали на Люблінському сеймі 1568 р. Воно супроводжувалося гострим протистоянням прихильників різних шляхів державного об'єднання, які обстоювали насамперед власні інтереси. Польська сторона мала намір приєднати територію Великого князівства Литовського.

ДОСЛІДІТЬ

Як історик оцінює мотиви польської знаті щодо приєднання українських земель?

Із праці польського історика Оскара Халецького

...братія шляхетська, побачивши перед собою родючі українські простори, подумала передовсім... про нову здобич польського плуга.

[2] *Експансія* — прагнення держави до захоплення нових територій.

Литовські магнати наполягали на створенні федеративної держави, щоб зберегти частину самостійної влади у Литві, тоді як дрібна шляхта сподівалася на покращення свого становища.

Українська середня і дрібна шляхта очікувала від унії набуття рівності у правах із магнатами за польським зразком. Окрім того, представники української аристократії сподівалися, що новостворена держава захистить українські південні землі від татарських набігів і сприятиме налагодженню торговельних відносин із країнами Західної Європи, шляхи до яких пролягали Польщею.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Якими були інтереси сторін Люблінської унії, хто і чому її підтримував, а хто заперечував і чому? Чому серед польської шляхти не було противників унії?

Люблінський сейм розпочався 10 січня 1569 р. Обговорення унії відбувалося складно, бо частина литовської шляхти, а також українські представники на чолі із князем Василем-Костянтином Острозьким виступали проти об'єднання.

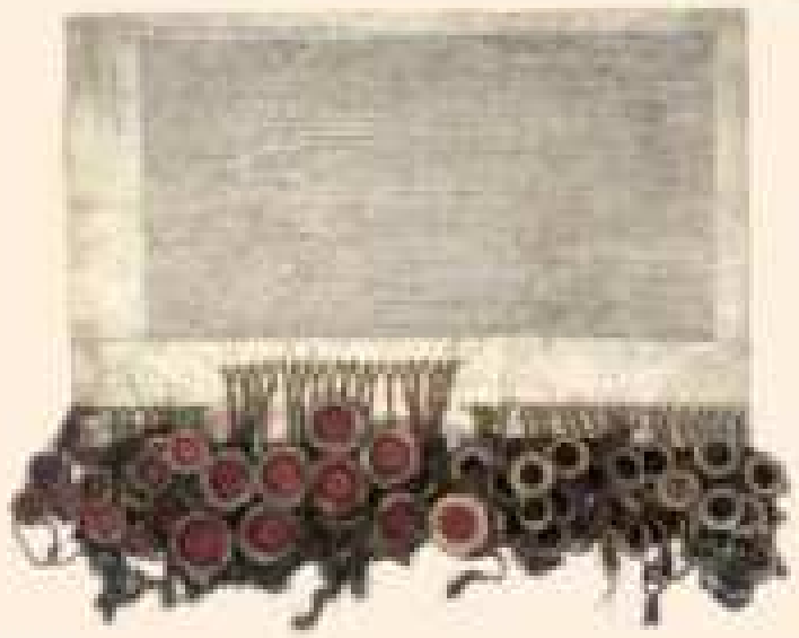
Дискусії тривали кілька місяців, і лише на початку липня **1569 р.** унію затвердив король.

ДОСЛІДІТЬ

1. Якою була головна ідея унії? Чи можна було, на вашу думку, реалізувати її? Чому?

З тексту Люблінської унії

Корона Польська та Велике князівство Литовське є одне нероздільне [...] тіло, а також не окрема, а одна Річ Посполита, яка з двох держав і народів в один народ злилася і з'єдналася. А тому обом народам буде на вічні часи одна голова, один государ і один король.

2. Розгляньте на с. 18 картину «Люблінська унія» польського художника Яна Матейка. Яка, на вашу думку, головна її ідея? Який настрій учасників події вона засвідчує? Чому ви так думаєте? Під час міркувань зверніться до опису сюжету картини в робому аркуші (*е-додаток, § 2.5*).

Ян Матейко. Люблінська унія, 1869 р.

3. ЯКІ ЗМІНИ В ЖИТТІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВІДБУЛИСЯ ВНАСЛІДОК УНІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Як розвивались окремі воєводства у складі Речі Посполитої? Якими були наслідки унії для різних верств населення?

Федерація (від лат. *foederatio* — союз, об'єднання) — форма державного устрою, де кілька держав добровільно утворюють єдину союзну державу, водночас зберігаючи певну політичну самостійність.

Згідно з Люблінською унією, Королівство Польське та Велике князівство Литовське об'єдналися в одну федеративну державу — Річ Посполиту, назва якої означає «спільна справа».

Київське, Волинське й Брацлавське воєводства приєднувалися до Королівства Польського не разом, а в певній послідовності й вносили до Люблінських привілеїв ті пункти, які були принципово важливими для існування їхніх спільнот. Наприклад, волиняни визначили для себе пріоритетними непорушність кордонів і надання королем адміністративних посад у воєводстві лише місцевій шляхті. Окрім того, йшлося й про збереження деяких законів від попередніх часів та можливість вносити до них зміни лише з ініціативи місцевої громади. Вони домоглися використання староукраїнської мови у веденні судових справ та діяльності місцевої адміністрації. Вимоги воєводств затверджувалися на сеймах і регулювали життя місцевих громад, підтверджуючи їхню суб'єктність.

ДОСЛІДІТЬ

За інфографікою поясніть державний устрій Речі Посполитої. Визначте, які питання відповідно до установлень Люблінського сейму виносили на загальне обговорення і спільне вирішення в новоствореній державі, а які питання залишалися в окремому підпорядкуванні Польщі та Литви.

- Більшість українських земель було об'єднано у складі Польщі.
- Руські землі, поділені на воєводства, зберігали певні привілеї, закони і звичаї.
- Зберігалися місцеві культурні традиції, які відрізнялися від польських чи литовських.
- Місцеве населення говорило переважно руською мовою і сповідувало православ'я.

Сучасник тих подій Сигізмунд III Ваза, майбутній король Речі Посполитої, зауважував: «Що не воєводство, то окрема республіка». Суб'єктність українських земель на території Польської корони підтверджувалася в Люблінських привілеях, які вважалися непорушними, оскільки гарантією була королівська присяга. Зокрема, у цьому документі наголошувалося, що, крім місцевої шляхти, ані король, ані сейм не могли внести нічого нового до права новоприєднаних воєводств.

ДОСЛІДІТЬ

1. У чому історики вбачають ознаки суб'єктності українських воєводств у Речі Посполитій?

Сучасні українські історики В'ячеслав Потоцький і Валерій Семененко про становище українських воєводств у межах Речі Посполитої

Польський король гарантував українським послам цілісність кордонів їхніх земель, а також залишив незмінними всі органи суду та шляхетського самоврядування. Крім того, православні нарівні з католиками отримали всі обіцяні привілеї, а ще й змогли зберегти свої князівські титули... Було зафіксовано неприпустимість обіймання офіційних посад у воєводстві вихідцями з інших регіонів.

Посилився переселенський рух: Волинь і Київщина приваблювали галицьку шляхту можливістю служити при княжих дворах. Селянство опановувало незаселені простори Брацлавщини й Київщини, що сприяло їх господарському освоєнню. Невпинно зростала кількість міст і містечок, значна частина яких здобули магдебурзьке право, що допомагало пожвавленню ремесел і торгівлі. Закладення нових міст на південно-східному прикордонні супроводжувало будівництво оборонних замків, які захищали від нападів із Криму.

2. З'ясуйте, чи були наслідки унії однозначними для різних верств українського населення. Які з них ви назвали б позитивними, а які — негативними?

НАСЛІДКИ ЛЮБЛІНСЬКОЇ УНІЇ

- Активне залучення української шляхти до політичного життя Речі Посполитої через її представництво на сеймах та участь у вирішенні важливих державних справ на місцевих сеймиках.
- Зближення культури українських земель із західноєвропейськими: ідеї Відродження, Реформації й Контрреформації, потрапляючи на українське підґрунтя, збагачували вітчизняну культуру.
- Поширення західноєвропейської системи освіти (українці навчалися в європейських університетах).
- Збереження українцями власної самобутності у сфері культури.
- Колонізація шляхтою українських земель Речі Посполитої, що призвело до загострення соціальних суперечностей у центральних регіонах України.
- Полонізація (ополячення) української знаті.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Схарактеризуй особливості політичного становища українських земель на початку XVI ст.
2. Назви причини прийняття Люблінської унії.
3. Якою була позиція української шляхти щодо прийняття унії і чому?
4. Коли було прийнято Люблінську унію і що проголошував документ?
5. Знайди на карті (с. 14) польські воєводства в українських землях та їхні центри.
6. Поясни, на чому ґрунтувався компроміс протиборчих сторін у прийнятті унії.
7. Схарактеризуй зміни в державному та адміністративному устрої українських земель у новоствореній Речі Посполитій порівняно з попереднім періодом.
8. Чи поділяєш ти думку американського історика? Чому?

Сучасний американський історик Тімоті Снайдер про значення Люблінської унії для України

Люблінська унія вперше в історії розмежувала землі, що є територіями сучасної Білорусі та сучасної України. Українська територія стала територією Польської Корони, а решта — територією Великого князівства Литовського. І саме в часи Речі Посполитої українська історія була найбільш європейською.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Дай власну оцінку Люблінській унії. Для цього скористайся формулою методу ПРЕС: *«Я вважаю, що... Тому що... Наприклад, це призвело до... Отже...»*. Свою оцінку запиши в зошит у вигляді короткого есе.
2. Знайди на карті (с. 14) українські землі, представники яких підтримали прийняття унії та територіальні зміни, які відбулися в українських землях унаслідок Люблінської унії.

Виконай завдання завдання 2.1, 2.2, 2.3, 2.4 і 2.5 в е-додатку.

§ 3 Соціальна структура українського суспільства в XVI — першій половині XVII ст. Литовські статути

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Як називається схема, яку подано далі? Чому? Що вона відображає? За якими ознаками відбувався поділ суспільства на привілейовані, напівпривілейовані та непривілейовані верстви? Які зміни й у становищі якого стану відбулись унаслідок Люблінської унії? Як ви вважаєте, чи змінилося становище інших верств населення протягом XVI століття? Які саме зміни ви могли б передбачити?

1. З ЯКИХ ВЕРСТВ СКЛАДАЛАСЯ ВЕРХІВКА УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В XVI СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

З кого складалася верхівка привілейованого населення українських земель? Якими були ознаки цієї верстви?

Соціальна верства — велика група людей, які мають однакові права й обов'язки в суспільстві.

У XVI ст. формування станів відбувалося на підставі юридично визнаних прав, привілеїв та обов'язків. Це майже унеможливлювало перехід з одного стану до іншого. Усередині станів існували окремі **соціальні верстви.**

На відміну від більшості європейських держав, особливістю суспільного устрою Речі Посполитої було те, що тут збереглися княжі титули. Тому верхівку шляхти становили нащадки князівських династій Рюриковичів і Гедиміновичів. До князів у суспільстві ставилися з особливою пошаною. Вони часто посідали найвищі державні посади, що давало їм змогу загарбати великі земельні наділи й перетворитися на магнатів[3]. Князів підтримувала влада Королівства Польського і Великого князівства Литовського, тому їхні права були такими самими, як у польських і литовських магнатів.

Найвпливовішими магнатами в XVI ст. були Острозькі, Сангушки, Вишневецькі, Корецькі, Чарторийські та інші — усього близько 30 родів. Це були найбільш знатні та багаті землевласники, які обіймали найвищі державні посади й судити яких міг тільки великий князь. У військові походи магнати вирушали зі своїми загонами під власними прапорами, на яких зображували родові герби. Магнати мали право судити своїх підданих, установлювати їм податки й повинності та надавати землю за умови несення служби. Особливе місце в житті тогочасної України посідав рід князів Острозьких.

ДОСЛІДІТЬ

Що ви знаєте про князя Костянтина Івановича Острозького? Чому його сина Василя-Костянтина Острозького вважають одним із видатних діячів України того часу?

Кілька фактів про людину

Князь Василь-Костянтин Острозький (1526–1608 рр.) обіймав посади володимирського старости і правителя Волинської землі, очолював шляхетське ополчення у краю, керував шляхтою Волинської землі та Брацлавщини. З 1559 р. — київський воєвода. Уважався одним із найзаможніших магнатів Речі Посполитої. Зосередив у своїх руках значні земельні володіння Правобережної України. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. став власником нових територій на Київщині. Здобув володіння в Перемишльській, Галицькій, Львівській землях. Володів містом Тарнів і селами у Східній Галичині.

В.-К. Острозький. Копія портрета, XIX ст.

[3] *Магнати* (від лат. *magnas, magno nati, magnatus* — багатій, знатна людина) — аристократи, великі родовиті землевласники.

Герб роду Острозьких

Військову службу розпочав у 18-річному віці, брав участь у військових походах на Москву та в багатьох битвах із татарами, приєднався до створенням європейської антитурецької ліги. Направив надвірне військо для придушення повстання козаків на чолі із Кристофом Косинським.

Як київський воєвода впродовж майже 50 років боронив південно-східні кордони українських земель. Став на захист православ'я. Впливав на добір кандидатур на заміщення високих церковних посад, матеріально підтримував православні церкви й монастирі. Виступав за реформування православної церкви та підвищення освітнього рівня духівництва.

Уславився меценатством в освіті та культурі. Відкрив в Острозі друкарню, сприяв заснуванню слов'яно-греко-латинської школи, перетворивши своє місто на науково-культурний осередок. Толерантно ставився до єзуїтів, протестантів і представників інших конфесій. Вільно спілкувався з ними, дозволяв оселятися у своїх володіннях.

Верхівкою шляхти, окрім магнатів, були заможні шляхтичі, яких називали **панами**. Вони були економічно незалежними й мали широкі політичні права.

До привілейованих станів українського суспільства традиційно належало духівництво. Воно складалося зі священників з їхніми сім'ями, ченців і людей, які обслуговували церкву, та становило майже десяту частину всього населення. Вище духівництво (митрополит, єпископи, настоятелі монастирів) поповнювалося вихідцями із князівських родів, які обіймали посади лише з волі литовських та польських володарів. Становище нижчого духівництва залежало від землевласників, на землях яких розташовувалася церковна парафія[4]. Статки, власність на чималі земельні угіддя відрізняли духівництво від інших верств населення. Особливість цієї верстви виявлялася також у тому, що вона не підлягала світському суду.

2. ЯК ЗМІНИЛОСЯ СТАНОВИЩЕ ШЛЯХТИ ПРОТЯГОМ XVI СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Які нові права й привілеї набула шляхта порівняно з попереднім періодом?

Зміни в становищі шляхти було закріплено ще до Люблінської унії в тогочасній збірці законів — так званому першому **Статуті Великого князівства**

[4] *Парафія* — територія, на якій живуть члени громади, віряни одного храму.

Литовського 1529 р. Шляхті було гарантовано, що її не можна карати без суду. Закон також забезпечував цій соціальній верстві володіння землею, яку не можна було відібрати «без вини». У другому **Литовському статуті 1566 р.** шляхтичів було зрівняно у правах з магнатами, запроваджено виборні суди й повітові сеймики для вирішення місцевих справ. І хоча справжньої рівності ще не існувало, різні прошарки шляхти тепер мали підстави до неї прагнути.

Протягом XVI ст. шляхтичі набували прав і привілеїв, а їхні земельні володіння звільнялися від більшості податків. Шляхтичі обіймали державні посади різних рівнів, брали участь у самоврядуванні, могли вільно виїжджати за кордон, розпоряджатися власними землями й займатися торгівлею. У своїх володіннях вони користувалися правом суду. Водночас усередині шляхти виокремлювалися різні прошарки.

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте інфографіку. Які прошарки виокремлювалися всередині шляхти? За якими ознаками? У чому становище різних прошарків шляхти було подібним, а чим воно відрізнялося? Що змінилось у становищі шляхти після Люблінської унії? До чого, на вашу думку, могли призвести такі зміни?

Пани — заможна шляхта, яка відрізнялася давністю роду, спадковим землеволодінням, де працювали піддані, і певними привілеями.

Бояри — дрібні шляхтичі-службовці, що виконували різноманітні доручення, та «панцирні слуги», які відбували військову службу, за що володіли землями.

Зем'яни — середня військово-службова шляхта, залежна від князів і панів, яка здобула шляхетство і право спадкового землеволодіння за військову службу.

Різні категорії шляхти (реконструкція костюмів Огюста Расіне, XIX ст.)

Чиншова — безземельна шляхта, яка орендувала землю в магнатів, сплачуючи чинш.

3. ЯКІ ЗМІНИ ВІДБУЛИСЯ В ЖИТТІ НАПІВПРИВІЛЕЙОВАНИХ І НЕПРИВІЛЕЙОВАНИХ СТАНІВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

ПОМІРКУЙТЕ

У чому полягала подібність і відмінність у тогочасному становищі селян та містян?

До напівпривілейованого стану належали містяни, які мали привілеї на міське самоврядування і окремий становий суд, займалися ремеслом і торгівлею. На правовий статус цієї верстви вплинуло поширення

магдебурзького права (системи самоврядування), надання центральною владою мешканцям міст юридичних та економічних привілеїв. Там, де діяло магдебурзьке право, громадяни перебували під захистом міського самоврядування, займалися ремеслом, вели торгівлю на міському ринку, мали нерухоме майно, щонайменше власний будинок.

У соціальній структурі населення міст зберігалися три основні групи. Міську верхівку — патриціат — становили багаті купці, цехові майстри. До середнього прошарку належало бюргерство — середні та дрібні крамарі, заможні містяни. Та найбільше податків стягували з плебсу — ремісників і наймитів.

Статті третього **Литовського статуту 1588 р.** свідчать, що частина шляхти продавала свої маєтки, оселялася в містах і займалася лихварством. Проте у шляхетському середовищі такий спосіб життя вважався ганебним.

Найчисленнішою верствою було селянство, яке виконувало повинності на користь феодалів і держави. За повинностями селян поділяли на три групи. Першу з них становили *слуги* — особисто вільні селяни, які за службу своєму володарю отримували землю і звільнялися від інших повинностей. Від селян-слуг походили деякі дрібні шляхтичі. Друга група — *данники* — становили більшість населення. Як вільні селяни, вони сплачували державі податок продуктами власного господарства або грошима. *Тягловими селянами* (третя група) називали тих, хто не мав власної землі. За користування землею пана вони відбували повинності на користь землевласників зі своїм «тяглом» (робочою худобою). Основними формами експлуатації цієї категорії селян були **панщина** та повинності на користь держави.

Панщина — примусове й безоплатне виконання підданими певного обсягу робіт у господарстві власника.

Кріпаки — особисто залежні від землевласника й прикріплені до земельного наділу селяни.

Окрему категорію становили *службові* селяни — ремісники, рибалки, конюхи, які обслуговували двір феодала й звільнялися від інших повинностей.

Протягом XVI — першої половини XVII ст. на європейських ринках стрімко зріс попит на хліб — відбувся так званий зерновий бум. Його результатом стало стрімке зростання фільварків. Землевласники розширювали площі фільваркових земель за рахунок общинних наділів і змушували селян працювати власним реманентом, тобто впроваджували панщину й перетворювали селян на **кріпаків**.

За третім Литовським статутом 1588 р. селяни Брацлавщини, Київщини та Волині, які прожили на землі феодала понад десять років, ставали кріпаками. Землевласники мали право розшукувати й повертати селян-утікачів протягом двадцяти років.

ДОСЛІДІТЬ

1. Які положення документа дають змогу стверджувати, що «містяни мали значні привілеї порівняно із селянами»? Про які два типи міст ідеться в документі? Чим вони відрізняються?

Зі статті сучасного історика Андрія Зайця «Правове становище волинських містян у XVI — першій половині XVII ст.»

Після смерті батьків діти, сини і дочки не можуть бути позбавлені маєтків, отриманих у спадщину від батьків і діда, але ці маєтки відповідно до закону вони самі зі своїми нащадками отримують у повне володіння. І, як княжата і пани хоруговні, шляхтичі та містяни Великого князівства Литовського володіють ними і мають від них прибуток. ...Місто було розташоване на землі феодала. Підставою повинностей була феодальна власність землі. Власник зосереджував у своїх руках владу та найвище право в місті, виявом чого була його ключова роль у царині законодавства, судочинства; із цього випливала й залежна позиція міщан щодо пана — власника міста.

2. Становище селян у різних регіонах було різним. Як ви вважаєте, де кріпацтво поширювалося швидше: у Галичині та на Волині чи на Брацлавщині й Південній Київщині? Чому?

4. ЯКИЙ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНІ ВІДНОСИНИ ЗДІЙСНИЛИ ЛИТОВСЬКІ СТАТУТИ

У XVI ст. права й обов'язки станів було чітко визначено й закріплено тогочасним кодексом законів — **Литовським статутом** (від лат. *установлюю, вирішую*). Цей документ було видано у трьох редакціях: **1529 р., 1566 р., 1588 р.** Мета його — захистити інтереси держави і шляхти, упорядкувати відносини в суспільстві відповідно до норм польського права. Документ зміцнив власність магнатів і шляхти на землю, але наслідком його стало обмеження українських селян у правах і потрапляння їх у залежність від землевласників.

Литовські статути були основними документами, на основі яких здійснювалося судочинство. Суди, як і раніше, було розділено за становою ознакою. Шляхта мала власні суди, відокремлені від судів для містян і селян. Причому, дотримуючись принципу «рівний судить рівного», судді обиралися на сеймиках із найбільш авторитетних шляхтичів. Значну увагу в суді приділялося показам свідків і письмовим документам. Існувала можливість оскарження судового вироку. Система покарань передбачала штрафи, ув'язнення, вигнання, смертну кару, що дуже рідко застосовувалося до шляхти. Таке судочинство увиразнювало привілейоване становище цієї соціальної верстви в суспільстві.

ДОСЛІДИТЬ

Пригадайте положення кожного зі Статутів і на основі схеми поясніть, як Литовські статути вплинули на відносини в країні та яке значення мало впровадження положень статутів в українських землях.

КОДЕКСИ ЗАКОНІВ ФЕОДАЛЬНОГО ПРАВА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

1529 р.
І Литовський статут
Захист влади і привілеїв землевласників

1566 р.
ІІ Литовський статут
Юридичне оформлення всіх прав і привілеїв шляхти

1588 р.
ІІІ Литовський статут
Закріплення втрати залежними селянами прав і особистої свободи

ПЕРЕВІР СЕБЕ

Схарактеризуй особливості політичного становища українських земель у першій половині XVI ст.

1. Якими були основні верстви населення українських земель у першій половині XVI ст.?
2. Поясни поняття *шляхта*, *магнати*, *містяни*.
3. Які верстви населення українських земель першої половини XVI ст. були привілейованими, а які — ні? Чим відрізнялося їхнє становище?
4. Порівняй становище селян в українських землях, що були підпорядковані Великому князівству Литовському й Королівству Польському.
5. Схарактеризуй діяльність Василя-Костянтина Острозького.

ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Заповни таблицю.

Права й обов'язки різних верств суспільства в Речі Посполитій

Суспільна верства	Права	Обов'язки
Шляхта		
Духівництво		
Містяни		
Селяни		

2. На основі додаткових джерел підготуй презентацію, що конкретизує один з аспектів діяльності князя В.-К. Острозького. Наприклад, В.-К. Острозький:
   1) київський воєвода;
   2) захисник українських земель;
   3) управитель і господар;
   4) меценат, засновник шкіл, Острозької академії та друкарні;
   5) покровитель православ'я.

Виконай завдання 3.1, 3.2, 3.3 і 3.4 в е-додатку.

§ 4-5 Економічне життя українського села й міста в другій половині XVI — першій половині XVII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

1. Визначте за картою назви й центри воєводств в українських землях, що за Люблінською унією увійшли до складу Королівства Польського.

2. Проаналізуйте статистичні дані (с. 30) й визначте, які з воєводств мали найбільшу кількість населення. Які з них були найбільш та найменш заселені (для цього зіставте кількість населення і площу воєводства)? Із чим була пов'язана нерівномірність заселення українських воєводств? Які з них мали найбільше й найменше населених пунктів? Чому? Як це впливало на економічний розвиток земель?

Адміністративно-територіальний поділ і населення українських земель після Люблінської унії

Воєводства	Площа (тис. км)	Населення (тис. осіб)	Кількість поселень
Руське і Белзьке	64,4	1140	3910
Волинське	42,6	650	2200
Подільське	24,1	280	760
Брацлавське	26,7	550	500
Київське і Чернігівське	153,7	1750	3900

1. ЯКИМ БУВ СТАН СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

ПОМІРКУЙТЕ

Складіть план тексту і стисло перекажіть його за цим планом.

На українських землях у складі Королівства Польського розвивалося товарне господарство з орієнтацією на потреби європейського ринку, що постійно зростали. Шляхта, створюючи фільварки, збільшувала панщину й відбирала землю в селян. Тому зростала кількість «непохожих» селян.

Із середини XVI ст. система фільваркового господарства поширилася на більшості територій, що перебували у складі Великого князівства Литовського. У 1557 р. було прийнято правовий документ — «*Уставa на волоки*», згідно з яким усі землі Великого князівства Литовського поділялися на ділянки площею 19,5 га — *волоки*. Найкращими орними землями володіли держава та шляхта. Решту земель віддавали в користування селянам (переважно тягловим), за що їх зобов'язували відпрацьовувати два дні на тиждень на панщині (переважно у фільварку). Деякі селяни **орендували** землю в сусідніх селах, бідніші родини брали волоку на 2 або 3 дворища, щоб спільними зусиллями сплачувати **ренту**.

Фільварок став найбільш економічно вигідною формою господарювання. Тому магнати і шляхта активно створювали їх у своїх маєтках. Усередині фільварків розміщували житлові приміщення, будівлі господарського призначення (хліви для великої рогатої худоби, свинарники, комори для збіжжя тощо).

Обсяги вирощуваного зерна впродовж XVI ст. зросли вдвічі. Окрім основних зернових культур (жита, пшениці, ячменю, вівса), вирощували й інші: гречку (татарку), просо, горох, а з технічних — льон і коноплі. Влаштовували городи, ставили на відгодівлю волів, розводили птицю, займалися риболовлею.

Оренда — наймання, тимчасове користування будівлями, земельною ділянкою, обладнанням на договірних засадах.
Земельна рента — дохід від власності, який орендатори сплачують власникам землі за право користування нею.

Товарний характер сільськогосподарського виробництва у фільварках сприяв збагаченню землевласників. Великий прибуток давали волові ферми й кінні заводи. Зростала також кількість млинів, крупорушок, броварень тощо.

ДОСЛІДІТЬ

Спираючись на текст, документ та ілюстрацію поясніть, як було влаштовано фільваркове господарство. Яку робочу силу використовували в господарствах? Як оплачували працю людей у фільварку?

Український історик Андрій Гурбик про фільваркове господарство

Невеликі фільварки забезпечували лише внутрішні потреби поміщика в продуктах, а у великих (часто багатогалузевих) господарствах виробляли товарне збіжжя і продукти тваринництва. Господарство фільварку велося працею дворової челяді та селян навколишніх сіл, для яких установлювалася певна норма панщинних днів.

В українських землях Корони Польської найбільше фільварків було в районах Західного Бугу, Сяну та інших річок Балтійського басейну. Цими річками зерно й інші товари транспортували до портів Балтійського моря.

Розвиток фільваркового господарства призвів до того, що селяни стали залежними від землевласника і прикріплювалися до землі.

ДОСЛІДІТЬ

Поясніть сутність кожного з перелічених далі наслідків на конкретних прикладах.

НАСЛІДКИ ПОШИРЕННЯ ФІЛЬВАРКІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

- Розвиток товарних відносин у сільському господарстві
- Посилення колонізації вільних земель (на сході й південному сході)
- Розшарування селянства, його обезземелення й закріпачення

2. ЯКИМ БУЛО СІЛЬСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

ПОМІРКУЙТЕ

Яку роль відігравало самоврядування в житті селян?

Сільське самоврядування тих часів регулювали закони держав, у складі яких опинилися відповідні українські землі. Загалом сільські громади

обирали свого очільника на зборах. Громада вирішувала внутрішні суперечки та виступала відповідачем у справах, що виникали між її людьми. Вона розподіляла між селянами землі громади й повинності по «димах» (тобто дворових господарствах). Селяни сплачували данину продукцією й зобов'язувалися виконувати певні роботи з утримання та будівництва замків, доріг, мостів. Кілька громад об'єднувались у волость на чолі з *отаманом*, який представляв інтереси селян перед повітовою адміністрацією або шляхтичем (власником землі), опікувався збором данини й розподілом податків.

Важливим органом сільського самоврядування були збори голів родин — «*кола*», де розглядали й вирішували різні громадські справи. Жінки й неодружені чоловіки права голосу не мали. Сільська громада обирала також власний суд. Його називали *копним*, і складався він із копних суддів — *мужів*.

Члени громади підкорялися спільним правилам, існували кругова порука, колективна відповідальність за порядок і правопорушення тощо. В українських землях Прикарпаття і Карпат села послуговувалися волоським звичаєвим і німецьким правом. За волоським правом сільська громада могла розпоряджатися землею й розподіляти повинності між селянами. Очолював поселення староста, якого вибирали селяни. Кілька сіл (як у приватних, так і в королівських маєтках) об'єднувались у більші адміністративні одиниці — *крайни* на чолі з *крайником*. Виборні представники сіл однієї крайни збиралися двічі на рік на *віче* (збори), де обговорювали важливі для селян питання.

У XVI — першій половині XVII ст. процес втручання в життя селян із боку правлячої верхівки посилився. Землевласники систематично обмежували сільське самоврядування. Найактивніше цей процес відбувався на територіях, підпорядкованих Королівству Польському. Магнати й шляхта підкуповували сільських очільників і посилювали залежність селян. До згортання селянського самоврядування призвело і створення фільварків, надання сіл та волостей у володіння окремим володарям.

ДОСЛІДІТЬ

Поступово, з переходом землі громад у власність землевласників, копний суд було замінено на суд вотчинний. Як ви думаєте, чому?

3. ЯК РОЗВИВАЛИСЬ УКРАЇНСЬКІ МІСТА І ЯКУ РОЛЬ ВІДІГРАВАЛО МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

ПОМІРКУЙТЕ

Яким був рівень розвитку самоврядування в українських землях? Чим він відрізнявся на різних територіях і в різних містах?

Наприкінці XVI ст. в Україні виникало все більше поселень міського типу. На початку наступного століття кількість їх сягнула близько ти-

сячі. Найбільше міст було на західноукраїнських землях. На Східному Поділлі й Київщині їхня кількість зменшилася через постійну загрозу набігів кримських татар. Міста різнилися за кількістю мешканців.

Великі міста (понад 4 тис. мешканців)	Середні міста (1,5–4 тис. мешканців)	Малі міста (понад 1 тис. мешканців)
Київ, Львів, Кам'янець, Кременець та ін.	Вінниця, Збараж, Луцьк, Житомир, Канів та ін.	Звенигород, Любеч, Овруч, Рівне та ін.

У багатьох українських містах діяло **магдебурзьке право** — звід норм, яким регулювалися права міст на самоврядування, власне судочинство, систему оподаткування. Містяни мали право власності, платили податки в міську казну, виставляли ополчення.

Протягом XVI ст. кількість українських міст, що мали магдебурзьке право, збільшувалася. Проте лише Львів, Київ і Кам'янець користувалися в повному обсязі правом самоврядування, інші міста мали обмеження в привілеях.

Головним органом влади визначався *магістрат*, який складався з *ради* (розпорядчого органу) й *лави* (судового органу). До ради міста щорічно обиралися до 20 депутатів і писар, до лави — 12 присяжних на чолі із суддею. Війт уважався найвищим міським урядовцем. Діловодство велося польською, руською або латинською мовами.

ДОСЛІДІТЬ

1. Опишіть, які органи утворювали систему міського самоврядування.

СИСТЕМА САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ МІСТАХ, ЩО МАЛИ МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО

Заможні містяни (патриціат), цехові майстри, багате купецтво

Магістрат — орган міського самоуправління, що здійснював адміністративно-судові функції й утворювався з двох колегій, члени яких обиралися довічно

Лава — суд у кримінальних справах, членами якого були засідателі-лавники

Рада — адміністративний орган і суд у цивільних справах, членів якого називали «райці».

Війт очолював Лаву. Обирався лише зі шляхтичів. Ця посада також була спадковою або персонально наданою

Бурмістр обирався по черзі з райців один раз на квартал для керівництва діяльністю Ради

2. Як ви вважаєте, про що свідчать наведені ілюстрації? Чому отримання магдебурзького права більшістю міст було важливим для подальшого розвитку України?

1 — пам'ятник Магдебурзькому праву в Києві;
2 — меморіальна дошка на честь надання магдебурзького права м. Переяславу;
3 — пам'ятна монета, присвячена 500-річчю магдебурзького права Києва, 1999 р.

4. ЯК ПОШИРЮВАЛАСЯ ЦЕХОВА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕМЕСЛА

ПОМІРКУЙТЕ

Що було характерним для розвитку ремесла в XVI ст.?

Економічне життя в містах значною мірою залежало від розвитку ремесла. З магдебурзьким правом міста переймали й цеховий устрій ремесла. Перші цехи виникли в західноукраїнських землях наприкінці XIV ст. У 1425 р. у Львові було близько десяти цехів, у 1579 р. — 20, у першій половині XVII ст. — понад 30. На початку XVI ст. цехи вже діяли в Києві й інших великих містах. Загалом у середині XVI ст. в українських землях налічувалося понад 130 міських спеціальностей, серед яких приблизно 80 — ремісничих. Ремісники об'єднувалися в цехи, діяльність яких регулювали спеціальні статути, що визначали становище працівників цеху, їхні права й обов'язки, вимоги до продукції, оплату праці тощо. Члени цеху були зобов'язані брати участь у похоронних процесіях, зібраннях у шинку, у церковних святах і церемонії піднесення підмайстра до рангу майстра.

Розквіт цехової організації ремесла в українських землях припав на XVI–XVII ст.

ДОСЛІДІТЬ

1. На основі документа з'ясуйте, хто входив до складу цеху. Як визначався та яким був асортимент продукції?

Із книжки «Історія декоративного мистецтва України»

Перший в Україні цех столярів було створено у Львові 1585 року. У його складі працювало 6–8 майстрів, окрім підмайстрів. Вироби львівських столярів правили за взірець для майстрів Руського, Волинського, Подільського воєводств і Покуття. Асортимент продукції відомий з тогочасних цехових книг. Насамперед це традиційні для українців скрині, розписані або різьблені. Такі скрині були обов'язковою складовою випробування на звання майстра. Доповнювали їх різноманітні стільці, шафи та інші вироби.

2. Назвіть за ілюстраціями найпоширеніші ремесла тих часів.

5. ЯК РОЗВИВАЛАСЯ ВНУТРІШНЯ І МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ

ПОМІРКУЙТЕ

Знайдіть на карті (с.14) центри торгівлі й торговельні шляхи, про які йдеться в тексті параграфа. Сформулюйте висновки щодо значення торгівлі для розвитку українських земель у XVI ст.

Осередками щоденної міської торгівлі були стаціонарні лавки й торговельні ряди. До постійної торгівлі належала скупка заготівельниками продукції промислів у містах і селах, а також пересувна торгівля крамарів.

Значно більшими обсягами й ширшим асортиментом товарів відзначалися місцеві торги і базари, які влаштовували в містах один раз на тиждень. У деяких містах торги відбувалися двічі на тиждень, і тільки у великих центрах торгівля на ринках і базарах була щоденною. Торгували зазвичай продукцією сільського господарства, промислів і виробами ремісників.

Найбільшими осередками української торгівлі (часто гуртової) були ярмарки. Проходили вони в містах і містечках, визначених королівськими грамотами-привілеями. Кількість ярмарків протягом року в різних містах була неоднаковою. Наприклад, у Борисполі, Тлумачі, Бариші — один раз на рік, у Києві, Житомирі, Кременці, Калуші, Васильокові, Бучачі, Овручі — двічі, а в Самборі — п'ять. Тривали ярмарки до двох тижнів, як-от у Житомирі, Чернігові, Володимирі, Бродах, Ярославі. Їхні строки визначали з таким розрахунком, щоб після закінчення одного ярмарку купці могли встигнути на інший. Тому ярмаркова торгівля йшла майже безперервно.

На ярмарках селяни й міські ремісники мали змогу продавати значні обсяги виробленої ними продукції. Наприклад, на львівський ярмарок купці з інших регіонів гнали гурти худоби, везли хутро, шкіру, мед, віск, рибу, ремісничі вироби. Торгували полотном, сукном, залізом, оловом, зброєю, металевим посудом, вином та багатьма іншими товарами. Про розміри товарообігу може свідчити той факт, що на одному лише ярмарку в Ярославі щороку продавали й купували сорок тисяч волів і двадцять тисяч коней. А купців там, за твердженням сучасника, було «як піску в морі». Внутрішня торгівля сприяла об'єднанню українських земель в єдиний економічний простір.

Мандрівник і письменник архидиякон Павло Алеппський, відвідавши Україну в 50-х роках XVII ст., писав: «У країні козаків ярмарки відбуваються безперервно з початку до кінця року: в кожне свято бувають ярмарки в тому або іншому місті».

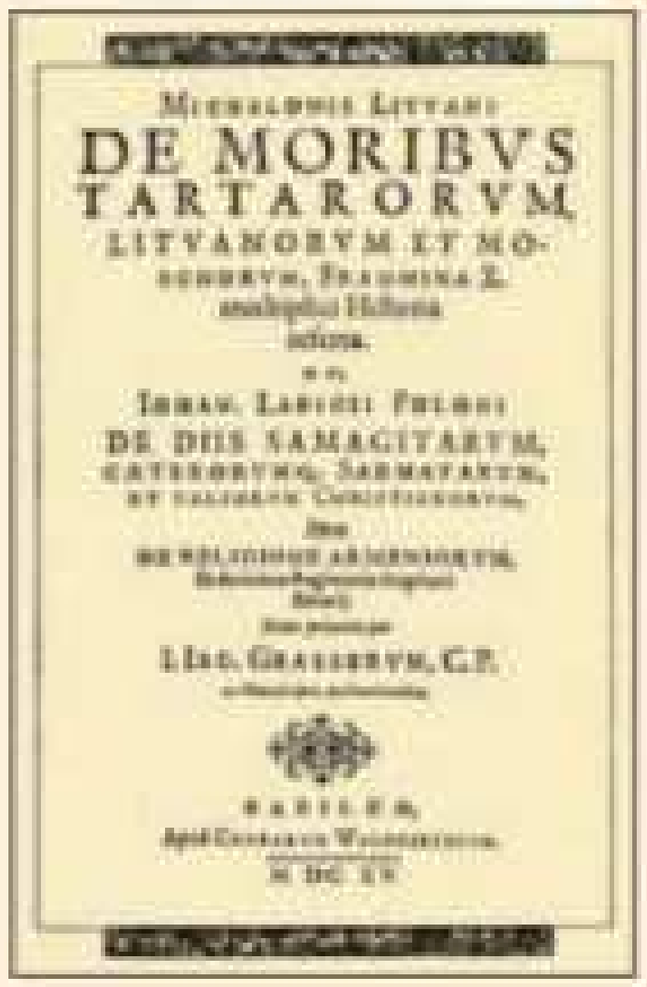
Міжнародна торгівля успішно розгорталася в центрально-українських і волинсько-галицьких землях. Дніпровський шлях обслуговував московсько-ординську торгівлю, з'єднуючи Крим і Північне Причорномор'я з Північно-Східною Руссю. Торговельними шляхами ввозили різноманітні товари зі Сходу: килими, сап'ян, шовк-сирець, прянощі (шафран, перець, імбир), фарби, коштовності, ладан, зброю. Натомість із Півночі надходили хутро, шкіра та вироби із цих матеріалів. Із Польщі, Чехії, Австрії, Німеччини, Угорщини й інших країн Європи привозили сірку, фарби, металеві вироби (коси, серпи, цвяхи, голки, бляху, мідні казани), сукно, полотно, папір.

Чимало торговельних шляхів у Західну Європу пролягало через Галичину, Волинь і Поділля. Ними перевозили як східні й московські товари, так і продукти місцевого господарства, як-от віск, мед, зерно, шкіру, худобу, солону рибу, сіль, деревину тощо. Натомість торговці ввозили західноєвропейські тканини (сукно, атлас, оксамит), одяг, ремісничі вироби, залізо, вина. У XVI ст. економіка цих земель поступово переорієнтовувалася на потреби зовнішнього ринку.

ДОСЛІДІТЬ

Що нового ви дізналися з документа про міжнародну торгівлю у XVI ст.?

Із трактату XVI ст. Михалона Литвина «Про звичаї татар, литовців і московитів»

MICHALONIS LITVANI
DE MORIBVS
TARTARORVM,
LITVANORVM ET MO-
SCOVITARVM, Praemissa I.
Andreæ Volani
oratione.
Item
IOHAN. LASICII PRVSSI
DE DIIS SAMAGITARVM,
CATHENORVM, ZAMMATARVM,
ET VALGORVM SUPERSTITIONIBVS.
Liber
DE REPVBLICA ATHENIENSIVM,
Ex Bessarionis Graeci
Latinus
I. Lac. GRAVERORVM, C.P.

BASILEÆ,
Apud Conradum Waldkirchium.

Київ наповнений чужоземними товарами... Київські намісники, відкупники, купці, міняйли, власники човнів, візниці, провідники, корчмарі постійно збагачуються, і досі ще ні москвитин, ні турок, ні татарин на це не скаржилися. Каравани приносять вигоду киянам і тоді, коли, простуючи через непрохідні степи, гинуть у зимову негоду під сніговими заметами. Тому в непоказних київських хижах, переповнених плодами, овочами, медом, м'ясом і рибою, з'являються дорогоцінні шовки, коштовності, соболині та інші хутра, прянощі в такій кількості, що я й сам, бувало, бачив там шовк, дешевший за полотно у Вільні, а перець, дешевший за сіль.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Що таке фільварки? Чому їх створювали й кому вони належали?
2. Що отримували міста за магдебурзьким правом?
3. Як функціонували цехові об'єднання і яке значення вони мали для життя міст?
4. Які нові явища з'явились у розвитку торгівлі?
5. Чому фільварки стрімко поширювались українськими землями?
6. Що спільного й відмінного в розвитку цехів Західної Європи й українських земель?
7. Назви особливості магдебурзького права на різних територіях. Від чого це залежало?
8. Якими були тенденції сільського самоврядування у XVI ст.?

ЩО ТИ МОЖЕШ

1. Розтлумач поняття і терміни: фільварок, магдебурзьке право, магістрат, цех, ярмарок.
2. Чи погоджуєшся ти з твердженням, що розвиток українських міст у XVI–XVII ст. був пов'язаний із подібними процесами в Європі? Аргументуй свою думку.

Виконай завдання 4-5.1 і 4-5.2 в е-додатку.

§6 Особливості релігійного життя в українських землях у XVI ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Як можна схарактеризувати становище православної церкви в українських землях після Люблінської унії? Чому? Які процеси в релігійному житті Європи називають Реформацією? Як ви думаєте, чи здійснила вона вплив на українські землі? Чому? Порівняйте свої думки з текстом підручника.

1. ЯКІ ЗМІНИ ВІДБУЛИСЯ В ЦЕРКОВНОМУ ЖИТТІ

ПОМІРКУЙТЕ

Які тогочасні явища і процеси дають змогу вважати стан православної церкви кризовим? Чому?

Перебування українських земель у складі Корони Польської та Великого князівства Литовського загострило проблему співіснування православної і католицької церков. В умовах непростої зовнішньополітичної ситуації ані великий князь, ані король не хотіли посилення впливу Москвії через церкву, тому намагалися контролювати ситуацію з вищими церковними ієрархами.

Окрім того, з кінця XV ст. митрополити припинили їздити за посвятою до Константинополя. Натомість впливу набули **собори** — з'їзди єпископів і духівництва, на яких вирішували найважливіші питання церковного життя. Щоб надати авторитету такому зібранню, на нього запрошували впливових світських осіб — князів і шляхтичів. Відтак зростав вплив знаті на рішення духівництва і знижувався авторитет православної церкви.

Після Люблінської унії серед магнатів і шляхти почастішали випадки переходу із православ'я у католицизм. Унаслідок цього православна церква стала втрачати джерела матеріальної підтримки. Серед православних вірян усе менше було заможного панства та представників верхівки суспільства.

Ще одна проблема полягала в низькому освітньому рівні православного духівництва, частина священників була неписьменною і не могла складати конкуренцію освіченим католицьким богословам.

Православна церква вже не могла бути гарантом збереження національних традицій і духовності та осередком культурного життя.

ДОСЛІДІТЬ

Що проголошує документ? Чи порушує він права православної церкви? Чи засвідчує він кризові явища, про які йшлося в підпараграфі? Чи було дотримано насправді прав православних? Чому ви так думаєте?

Із привілею Сигізмунда II Августа українській громаді Львова, 1572 р.

Ми... маючи на увазі гідний похвали акт унії Польського Королівства з Великим князівством Литовським, зрівняли всіх достойників, сенаторів та урядовців, духовних та світських Великого князівства Литовського та Волині й Підляшшя, земель також грецького обряду та руської віри з достойниками Польського Королівства.

Найперше хочемо та постановляємо, щоб українці нарівні з іншими міщанами та передміщанами поляками римської віри вживали всіх прав, привілеїв, вільностей, прерогатив та імунітетів, наданих місту Львову з різних нагод і різними способами... щоб і вони [українці] тішилися ними так само, як тішаться польські міщани римської віри. Священники їх церкви грецького обряду, які тепер живуть і будуть у майбутньому, повинні бути вільними та звільнені від будь-яких податків, як від грошових, так і від будь-яких інших... Ці ж священники грецького обряду не зобов'язані підлягати й підкорятися іншій юрисдикції та зверхності, тільки львівському владиці.

2. У ЧОМУ ВИЯВЛЯЛИСЯ ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМАЦІЙНИХ І КОНТРРЕФОРМАЦІЙНИХ РУХІВ В УКРАЇНІ

ПОМІРКУЙТЕ

Які саме реформаційні рухи поширилися в українських землях? Чому це стало можливим?

Реформація — суспільно-політичний та ідеологічний рух XVI–XVII ст., спрямований на реформування (оновлення) католицької церкви.
Протестантизм — один із трьох основних напрямів християнства (поряд із православ'ям та католицизмом), що сформувався в XVI ст. і проголошував абсолютний авторитет Біблії. На цьому ґрунтується право й обов'язок усіх вірян проповідувати Біблію й отримати спасіння через особисту віру.

Наприкінці XIV ст. церкву в Західній Європі охопила криза. Шляхами виходу з неї стали релігійні, політичні та соціальні перетворення, що тривали впродовж наступних століть і ввійшли в історію під назвою Реформація. Вона сприяла піднесенню національної свідомості й розвитку культури народів Європи, створенню низки нових — протестантських церков.

Реформація була спрямована проти панівного економічного й політичного становища католицької церкви, зокрема підтримувала *секуляризацію*[5] церковних земель. У східнослов'янських землях Реформація торкнулася білоруських і українських земель, які входили до складу Речі Посполитої.

Сусідство з європейськими країнами сприяло поширенню протестантизму в українських землях. Українські студенти, які вчилися за кордоном, після повернення додому демонстрували свою обізнаність із поглядами німецького мислителя Мартіна Лютера — засновника протестантизму, та пропагували його ідеї. Заклики Мартіна Лютера до спрощення і зневлення церковної обрядності та переходу до богослужіння народною мовою, а також його твердження, що кожен віряни може звертатися до Бога без посередників, викликали інтерес в українському суспільстві. Окрім усних носіїв ідей Реформації, важливим інформаційним джерелом стало надходження в українські землі книжок, видрукуваних у Європі.

Українськими землями, передусім Волинню, поширився й кальвінізм. Його прибічниками стали такі знатні православні роди, як князі Вишневецькі, магнати Ходкевичі та інші.

ДОСЛІДІТЬ

На основі документа визначте, серед яких верств населення і чому поширювалися реформаційні погляди.

Із «Нарисів з історії Української Православної Церкви» Івана Огієнка

Нововірство (погляди прихильників Реформації) ширилося переважно серед інтелігенції, а простий народ був байдужим до нової науки. Духівництво підкреслювало свою вищість, чого не

[5] *Секуляризація* (від фр. *secularisation*, від лат. *saecularis*) — перетворення церковної та монастирської власності (насамперед земель) на державну власність.

могли спокійно зносити магнати і тільки чекали відповідного часу, щоб помірятися силами з духівництвом... Ось через це, коли появилися в Польщі нововірці, магнати давали їм повну змогу виступати проти католицького духівництва: вони брали їх під свою опіку, самі приставали до нової віри й схиляли до того своїх підданих... Потроху нововірство ставало модою для меншого панства, що переймало звички від панства більшого. Верхи українського громадянства, незадоволені з власного духівництва, легко підпадали під реформаційні впливи і переходили в кальвінізм.

Реформаційний рух опікувався розбудовою шкільництва та відповідною освітньо-виховною роботою серед учнівської молоді. В Україні відкрилися протестантські школи в Дубецьку, Панцівцях, Гощі й інших містечках. У закарпатському Шаронпатаці було засновано кальвіністську академію, яку очолив видатний педагог Ян Амос Коменський.

Реформація слугувала поштовхом для оновлення православної церкви. Її прикладом слід уважати появу **перекладу Святого Письма старо-українською мовою**, тобто мовою юридичних документів і літератури, а також використання такої мови під час богослужінь. Найвідомішим таким перекладом є Пересопницьке Євангеліє, яке, на думку фахівців, не має рівних серед українських рукописів.

ДОСЛІДІТЬ

Розгляньте сторінки Пересопницького Євангелія, зокрема зображення євангеліста Матвія. Що свідчить про майстерність автора цих мініатюр?

Сторінки з Пересопницького Євангелія

У відповідь на поширення реформаційних процесів католицька церква розпочала *Контрреформацію* (від лат. *contra* — проти і *reformation* — перетворення). Контрреформація мала на меті, з одного боку, зупинити наступ Реформації, а з іншого — оновити католицьку церкву. Для протидії протестантам було створено орден єзуїтів. Відкриті єзуїтами колегіуми давали найкращу на той час освіту, поєднуючи її з католицьким вихованням учнів. В українських землях було 13 таких колегіумів, зокрема у Львові, Луцьку, Перемишлі й Кам'янці.

ДОСЛІДІТЬ

Яке враження у вас створює пам'ятка? Чому? Який вплив, на вашу думку, здійснили єзуїти на українське суспільство?

Храм святих апостолів Петра і Павла (колишній костел Св. Петра і Павла), споруджений у Львові у 1610–1630 рр. італійським архітектором єзуїтського ордену Джакомо Бріано; нині пам'ятка національної і всесвітньої культурної спадщини

3. ЯК ВИНИКАЛИ Й ДІЯЛИ ПРАВОСЛАВНІ БРАТСТВА

ПОМІРКУЙТЕ

Коли і чому виникли братства? Які завдання вони виконували?

Братства — національно-релігійні та культурно-просвітницькі громадські організації містян у XVI–XVIII ст.

Виявом Реформації в українських землях була діяльність православних церковних братств (XVI–XVIII ст.). Як релігійні та культурно-просвітницькі організації вони залучали населення до участі у громадському та культурному житті.

Найдавніші братства виникли на Львівщині у 40-х рр. XVI ст. Братчики практикували читання Святого Письма не лише на зібраннях, а й удома, стежили за поведінкою своїх членів, наглядали за церковними справами, контролювали діяльність священників і єпископів.

Спочатку братства були релігійно-благочинними. Братчики опікувалися храмами, влаштовували громадські богослужіння, братські обіди, допомагали бідним і хворим, організовували шпиталі і школи. Окрім чоловіків, до братства зараховували й жінок, однак вони не складали присяги й не приходили на збори. Приймали тільки одружених, а неодружені могли входити до «молодшого» («молодечого») братства з обмеженою діяльністю.

Найвідомішим українським православним братством було Успенське братство у Львові, засноване при храмі Успіння Богородиці.

У 1586 р. Львівському братству було надано право патріаршої *ставропігії* — підпорядкованості безпосередньо патріарху, а не місцевому єпископу.

ДОСЛІДІТЬ

З'ясуйте, спираючись на текст документа, хто міг вступати до братства. Чим опікувалися братчики? Що вони робили для усунення зловживань статусом братчика? Як вибудовувалися відносини Львівського братства з іншими такими організаціями?

Зі Статуту Львівського Успенського ставропігійного братства, 1586 р.

До братства може вступити кожний: міщанин, шляхтич, передміщанин, посполитий, притому з різних міст. Під час вступу вносяться шість грошів.
Щороку для ведення справ обираються чотири старших братчики.
На зборах усі мають поводитись чинно, не казати «гнилих» слів.
По вирішенні справ на зборах братчики мають читати священні книги й скромно вести бесіди.
Старший братчик має бути покараний утроє суворіше.
Бідним братчикам, котрі захворіють чи потраплять у біду, мають допомагати інші брати, у тому числі грошима братства, вони ж доглядають хворого.
Братство дає безпроцентну позичку лише братчикам, котрі її справді потребують, а не беруть задля збагачення.
Інші братства мають підкорятися Львівському та узгоджувати свої дії з його постановами.

За прикладом Львова виникали братства в інших містах: Перемишлі, Сатанові, Комарні, Красноставі, Галичі (усього близько 30). Формувалися братства і в деяких містах Лівобережної України.

Наприкінці XVI ст. православні церковні братства почали активно протистояти католицизму. Водночас поширювався протестантизм, яким захоплювалися передусім освічені та матеріально незалежні групи населення — шляхта й містяни.

ДОСЛІДЖУЄМО

Прочитайте документ і визначте, чому вчений вважає, що діяльність братств була виявом Реформації. Чи погоджуєтеся ви з ним?

Історик Ярослав Ісаєвич
про значення православних братств

Формально гуртуючись навколо церковних парафій, братства за складом членів і напрямом діяльності були світськими організаціями. Виступи деяких братств... проти засилля духівництва у громадському та культурному житті були одним із виявів реформаційного руху в Україні.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Чому світське населення брало участь у житті православної церкви?
2. Які реформаційні рухи були поширені в Україні?
3. Як Контрреформація проявилася в Україні?
4. Як виникли православні братства?
5. Що змінилося в церковному житті протягом XVI ст.?
6. Які верстви українського населення найбільше підтримували Реформацію? Чому?
7. Якими були наслідки реформаційних рухів для України?
8. Чому братства висували до братчиків жорсткі вимоги?

Виконай завдання 6.1, 6.2 і 6.3. в е-додатку.

§ 7 Берестейська церковна унія та її наслідки

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

1. У чому проявлялася криза української православної церкви в XVI ст.? Чи було, на вашу думку, виникнення ідеї об'єднання православної та католицької церков — унії, пов'язано із цією кризою? Чому?

Сучасний український історик Олександр Бойко пише, що ідея унії знайшла підтримку не лише серед католиків, а й серед православних. Наприклад, палкий прибічник та захисник православ'я Василь-Костянтин Острозький у своєму листі до Папи зазначав: «Нічого не бажаю гарячіше, як єдності, віри і згоди всіх християн». Як ви думаєте, чому?

2. Сформулюйте до поданої вище карти 5–6 запитань, на які ви шукатимете відповіді на уроці, щоб зрозуміти важливість і суперечливість об'єднання церков для української історії.

1. ЯКИМИ БУЛИ ПРИЧИНИ УКЛАДАННЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Хто підтримував, а хто заперечував ідею унії? Чому?

Ідея об'єднання християнської церкви постала чи не відразу після її розколу в 1054 р. на православну й католицьку. Було кілька спроб реалізації цієї ідеї, але відповідні умови склалися лише в XVI ст., коли після Люблінської унії поляки, литовці, українці й білоруси опинилися в одній державі. У церковному союзі були зацікавлені різні сили.

Православна церква в Україні перебувала на той час у кризовому стані. Церковна дисципліна занепадала, адже церковні ієрархи більше переймалися боротьбою за власне збагачення. Окрім того, вірян обурювала неосвіченість нижчого духівництва. Дедалі частіше виникали непорозуміння між церковними братствами й діячами, яких не влаштовувало втручання братчиків у справи церкви. Тож в унії православні єпископи, та й сам тогочасний митрополит Київський, Галицький та всієї Русі **Михайло Рогоза**, вбачали можливість позбутися опіки братств. Вони прагнули також здобути такі самі політичні права, якими володіли католицькі єпископи в Речі Посполитій.

Чимало православних магнатів і шляхтичів переходили в католицтво, шукаючи привілеїв і посад. За допомогою унії українці сподівалися досягти єдності свого народу, оскільки так можна було припинити переслідування православних та зрівняти їх у правах з поляками.

Проти об'єднання виступала чимала частина нижчого духівництва і православних вірян. Вони боялися втратити свою релігійну ідентичність, традиції та звичаї. Багато з них не довіряли православним єпископам, що підтримували унію, вбачаючи в їхніх діях користолюбство й зраду рідної віри. Таку саму позицію посідали й братства, виступаючи за збереження чистоти православної віри.

ДОСЛІДІТЬ

Визначте й поясніть, користуючись схемою на с. 47, основні причини підтримки ідеї церковної унії частиною православних. Хто і чому виступав проти цієї ідеї?

Унію активно підтримували польські можновладці, які сподівалися, що вона прискорить остаточну інтеграцію українських та білоруських земель до складу Польщі. Петро Скарга — видатний польський письменник і науковець XVII ст., переконував, що «істинною є лише одна церква — Римсько-католицька, тож найкраще для руських земель було б відкинути помилки греків і об'єднатися зі столицею істинної віри». Таке тлумачення унії католиками викликало обурення у православних і призвело до поступового зменшення кількості її прихильників.

ДОСЛІДИТЬ

Уявіть себе одним з історичних діячів, чиї портрети ви бачите нижче. Від імені кожного з них обговоріть і сформулюйте кілька положень, з якими вони звертались до вірян і церковної верхівки напередодні унії. Що додало таке перевтілення до вашого розуміння причин унії?

1 — Михайло Рогоза. Фотокопія із книги Бориса Гудзяка «Криза і реформи», 2000 р.;
2 — Невідомий художник. П. Скарга на посаді ректора Вільнюської академії, кінець XVII ст.

2. ЯК ВІДБУВАЛИСЯ ЦЕРКОВНІ СОБОРИ В БЕРЕСТІ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому замість одного собору відбулося два? Якими були їхні рішення?

Ініціаторами укладення церковної унії з українського боку були православні єпископи Гедеон Балабан та Іпатій Потій, а також упливові українські магнати.

ДОСЛІДІТЬ

Чим автори документа пояснюють своє бажання об'єднатися з католицькою церквою? На яких умовах вони пропонують це здійснити?

Медаль «На прилучення русинів»

З меморандуму православних українських єпископів королю Сигізмунду III 1594 р.

Передусім ми, єпископи, у старших наших їх милостях патріархах вбачаємо недбалість у ставленні до церков Божих і до священного закону... Якщо господар і помазанець Божий зволить захотіти хвалу Божу поширити і нас до таких свобод з нашими єпископами й церквами, з монастирями і всім духівництвом залучати й оберігати, — хочемо з допомогою Божою приступити до об'єднання віри й найсвятішого Папу Римського нашим пастирем признати; тільки просимо, аби господар, його милість, ті артикули, нижче описані, затвердити та закріпити навічні часи зволив.

Берестейська унія 1596 р. — об'єднання православної й католицької церков з ініціативи частини українського православного духівництва за підтримки королівської влади Речі Посполитої.

Після тривалих консультацій та узгодження положень розпочався процес об'єднання церков. Наприкінці 1595 р. двоє православних єпископів — активних поборників унії — Іпатій Потій та Кирило Терлецький прибули на аудієнцію до Папи Римського й уклали унію. Однак щоб вона набула чинності, її мав підтримати церковний собор, призначений на 16 жовтня 1596 р. в м. Бересті (нині м. Брест, Білорусь).

Проте, зібравшись у Бересті в жовтні 1596 р., учасники собору не дійшли згоди навіть щодо спільного засідання. Зрештою, православна й католицька делегації почали проводити собори окремо.

Православний собор відхилив унію. Водночас уніатський проголосив об'єднання, що передбачало:

- **збереження православних обрядів;**
- **богослужіння церковнослов'янською мовою;**
- **право на власну митрополію;**
- **можливість для нижчого духівництва вступати в шлюб;**
- **визнання зверхності Папи Римського;**
- **прийняття догматів (учення) католицької церкви.**

Так було створено унійну церкву. Першим унійним митрополитом став Михайло Рогоза (1596–1599 рр.).

ДОСЛІДІТЬ

Яке враження справляє на вас наведене зображення? Які ідеї, на вашу думку, автор закладає у нього? Чому ви так думаєте?

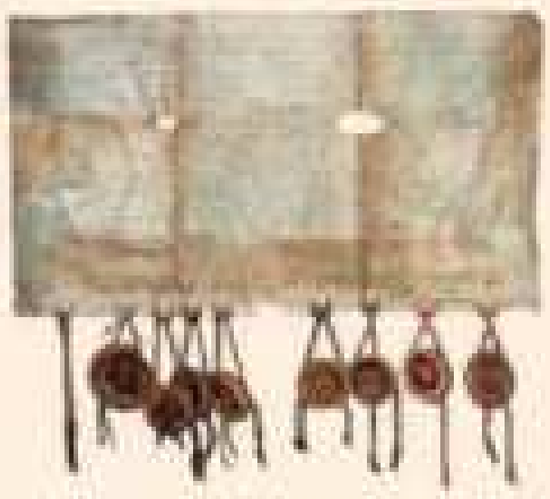
Юліан Буцманюк. Берестейська унія
(розпис у церкві Різдва Христового в Жовкві, початок 1930-х років)

Король підтримав уніатів і видав універсал про обов'язковість переходу до унії. Православна церква в Речі Посполитій опинилася поза законом. Усі противники унії вважалися «відступниками». Було закріплено, що уніатське духівництво, як і католицьке, звільнялося від податків, а унійна шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Проте греко-католицькі єпископи так і не отримали права брати участі в засіданнях сенату.

Унію прийняли шість із восьми єпархій Київської митрополії: Київська, Володимир-Волинська, Турово-Пінська, Луцька, Холмська і Полоцька. Львівська та Перемишльська єпархії виступили проти унії як і церковні братства, містяни Львова, Києва та інших міст. У Подніпров'ї проти цього об'єднання виступило запорозьке козацтво.

ДОСЛІДИТЬ

Укладення унії та опір проти неї й досі залишаються предметом обговорення в церковних і наукових колах. Ознайомтеся з думкою сучасної української історикині Наталі Яковенко із цього приводу. Чи погоджуєтеся ви з нею? Чому?

Акт Берестейської унії

Сучасна українська історикиня Наталя Яковенко про Берестейську унію

Мусимо визнати, що православний загал України-Русі на унії нічого не втрачав. Владики-уніати через голову можновладців Польської католицької церкви шукали опіки могутнього Риму і тим самим зміцнювали позиції православних у католицькій державі. Нічого не загрожувало й зовнішній обрядовості східної церкви. Тож в основі ворожого ставлення до унії лежав опір новизні, неприйняття нововведення, що сприймалося як замах на усталену старовину.

Відтоді розпочалося протистояння в церковному та світському житті українського суспільства. Ворожнеча уніатів і православних не тільки поглиблювали розкол церкви, а й роз'єднували українські землі та посилювали напругу в суспільстві. Історики по-різному оцінюють наслідки і значення Берестейської унії.

ДОСЛІДІТЬ

1. Ознайомтеся з думками істориків щодо Берестейської унії та її наслідків. Які з них є суперечливими (контроверсійними)? Виберіть ті, які ви вважаєте найбільш обґрунтованими, і поясніть свою думку.

Чеський історик церкви Едуард Вінтер

Після Берестейської унії виявився трагізм становища Української Унійної Церкви, православні ненавиділи уніатів за зраду, а Римсько-Католицька (Польська) Церква не вважала їх за повноцінних громадян, бо вирішальним для неї було питання національності. Поляки прагнули такого об'єднання Церков, щоб православні цілковито відмовилися від своїх догматів, історичної традиції, обрядів.

Унійна Церква стала тільки «терпимою» в Польщі, як терпимою була Православна.

Український історик початку XX ст. В'ячеслав Липинський

Унія з віри найбільш поступових і рухливих елементів нації — стала там (на заході України — авт.) в протязі століть — вірою народних мас, вірою дідів і прадідів.

Український історик першої половини XX ст. Дмитро Дорошенко

Унія зробилася головним заборолом[6] української народності проти полонізації. Це вона властиво врятувала Галичину від національної смерті.

2. Події, пов'язані з Берестейською унією, сприяли поширенню в українських землях особливого літературного жанру — полемічної[7] літератури. За бажанням знайдіть у відкритих джерелах інформацію про таку літературу та її авторів і поділіться нею з однокласниками / однокласницями.

3. ЯК ДІЯЛИ ПЕРШІ МИТРОПОЛИТИ УНІЙНОЇ ЦЕРКВИ

ПОМІРКУЙТЕ

Яку діяльність проводила унійна церква та її очільники на початку її існування? У чому полягала складність її становища?

На основі унії в українських землях поряд із православною і католицькою церквами виникла **унійна церква**.

Улітку 1599 р. митрополитом унійної церкви став один з ініціаторів Берестейської унії — Іпатій Потій, який дійшов ідеї об'єднання не з особистих розрахунків, а насамперед через власні переконання. Діяльність Іпатія Потія на митрополичій кафедрі відобразила головні суперечності релігійного та суспільного життя того часу. Відомий богослов і письменник, людина розсудлива, гострого розуму, Потій розбудовував

Унійна (греко-католицька) церква діє у складі католицької церкви, зберігаючи спільну із православними церквами обрядність і звичаї. Назва церкви *«греко-католицька»* поширилась як і термін *«унійна»* в XVIII ст.[8]

---

[6] *Заборола* — щити з дерева або з каменю, які встановлювали на мурах фортеці для захисту її оборонців від ворога.

[7] *Полеміка* (від грец. *ворожнеча*) — стан суперечки, диспут під час обговорення або розв'язання проблем. У полемічній літературі точилися гострі дискусії (полеміка) навколо питання об'єднання між католицькою і православною церквами.

[8] До Берестейської церковної унії українські й білоруські православні на землях у складі Речі Посполитої вважали себе вірянами східного грецького обряду християнства й казали, що сповідують «грецьку віру». Після унії, на вирізнення тих, хто її підтримали, почали вживати назву «греки-католики», а згодом — «греко-католики».

1 — Невідомий художник. Портрет Іпатія Потія, XVII ст.;
2 — Невідомий художник. Портрет Йосифа Рутського, XIX ст.

унійну церкву й переслідував православну. Його діяльність викликала негативну реакцію серед православних, а на нього самого було вчинено збройний напад. У цілому успіхи унії в українських землях виявилися досить скромними.

Протилежною була політика наступника Іпатія Потія — Йосифа Велямина Рутського, митрополита Київського, Галицького й усієї Русі (1613–1637 рр.) Він прагнув досягти порозуміння із православними, намагався упорядкувати церковне життя. Завдяки ініціативі Йосифа Велямина Рутського унійне чернецтво було об'єднано в один орден — **Василіанський**. Василіани активно займалися просвітницькою та місіонерською діяльністю.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Якими були передумови укладення Берестейської унії?
2. Як українська знать ставилася до можливості об'єднання католицької і православної церков?
3. Коли було укладено Берестейську церковну унію?
4. Якою була позиція Василя-Костянтина Острозького щодо унії? Чому?
5. Як ти вважаєш, чи була церковна унія на той час необхідною? Чи можливо було розв'язати суперечки церковного життя іншим шляхом? Свою думку доведи методом ПРЕС.
6. Якими були умови Берестейської унії?
7. Позитивними чи негативними були її наслідки?

▲ ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. У протистоянні, яке виникло між православними та уніатами після укладання Берестейської унії, протестантські громади одразу стали допомагати православній церкві. Чим, на твою думку, це було зумовлено? Яких засобів боротьби з католицькою церквою протестанти могли навчити православних?
2. Напиши коротке есе (7–8 речень), у якому дай аргументовану оцінку впливу Берестейської унії на розвиток церковного життя в Україні.

Виконай завдання 7.1, 7.2 і 7.3 в е-додатку.

§ 8 Освіта і книгодрукування в українських землях у XVI — першій половині XVII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Які чинники і як, на вашу думку, впливали на розвиток української культури в XVI — на початку XVII ст.? Висловте ваші припущення щодо напрямів цього розвитку. Протягом уроку порівняйте їх із тогочасними подіями та явищами.

ЧИННИКИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ В XVI — НА ПОЧАТКУ XVII СТ.

Економічні зміни	Релігійні впливи та духовне життя
Піднесення міщанства й розвиток міст, які ставали центрами освіти та культури. Розвиток ремесел і торгівлі, товарно-грошових відносин	Протистояння православ'я з католицизмом. Берестейська унія 1596 року. Ідеї Реформації та Контрреформації. Поширення католицизму й уніатства. Зміцнення ролі братств і братських шкіл
Політичне й соціальне життя	**Впливи інших культур**
Більшість українських земель перебували під владою Речі Посполитої. Посилення соціального й релігійного тиску на українське населення з боку польської влади. Полонізація верхівки суспільства — втрата еліти	Поширення ідей Відродження. Взаємодія з польською та західноєвропейською культурами. Вплив візантійських традицій

1. ЧИМ ХАРАКТЕРИЗУВАВСЯ РОЗВИТОК ОСВІТИ

ПОМІРКУЙТЕ

Опишіть основні типи шкіл, які були поширені у другій половині XVI — на початку XVII ст.

Розвиток культури в українських землях у XVI — на початку XVII ст. відбувався під впливом багатьох чинників: соціально-політичних, економічних, духовно-культурних. Насамперед це зумовило зрушення в системі освіти.

Ще від часів Русі-України освіченою верствою було духівництво, під опікою якого при православних церквах відкривалися школи на утриманні батьків учнів. Приміщенням зазвичай слугувала кімната в будинку священника. Учителями були дяки, тому такі школи часто називали **дяківськими**.

Після Люблінської унії на українських теренах зросла кількість єзуїтських навчальних закладів — **колегій**, навчання у яких було безкоштовним. Освіту тут здобували діти шляхти, містян і духівництва, але не бракувало й вихідців із соціальних низів.

Єзуїтські школи розміщувались у просторих будівлях із добрим обладнанням. У навчанні чергувалися заняття та відпочинок зі значною увагою до фізичного розвитку дітей. Домашні завдання не задавались, адже весь матеріал засвоювався на заняттях. Від учителів вимагали якісного навчання.

Отримання посад в установах передбачало досконале володіння польською й латинською мовами та достатньо високий освітньо-культурний рівень.

Відповіддю на такі потреби часу стало заснування В.-К. Острозьким близько 1576 р. **Острозької слов'яно-греко-латинської школи (Острозької академії).**

Найбільшу суму на розбудову академії надала його племінниця — княжна **Гальшка Острозька.**

Юрій Нікітін. Портрет Гальшки Острозької, сучасний живопис, 1998 р.

Спудеї *(від грец. старанний)* — назва в Україні в XVI–XVIII ст. учнів братських шкіл, колегій та середніх і нижчих класів Острозької та Києво-Могилянської академій.

ДОСЛІДНИЦЬКЕ

Більше про трагічну долю Ельжбети, дочки князя Іллі Острозького, яку називали Гальшкою і вважали найгарнішою жінкою XVI ст., дізнайтеся з відео в е-додатку (*§ 8.2*). З'ясуйте, якою була її роль у створенні Острозької академії.

У новоствореному навчальному закладі вивчали «сім вільних наук», а також **вищі науки**: філософію, теологію (богослів'я), медицину. **Спудеї** Острозької академії опановували п'ять мов: слов'янську, польську, давньоєврейську, грецьку, латину.

Першим ректором академії був ***Герасим Смотрицький*** — видатний діяч освіти й культури, педагог, письменник-полеміст[9], поет. Прибувши до Острога, він очолив гурток учених, які готували до друку Острозьку Біблію. За дорученням князя в Острозі було зібрано освічених осіб, створено друкарню та розгорнуто просвітницьку діяльність.

[9] *Полеміст* — учасник полеміки.

Важливою частиною системи освіти були школи при православних братствах. Першу братську школу відкрили 1586 р. у Львові. У розпорядженні Львівського братства була бібліотека з творами грецьких і латинських авторів. Школа опікувалася розвитком хорового співу та шкільного театру. Тут не було станових обмежень — могли навчатися всі, незалежно від статків, адже помірну плату за навчання брали «згідно з можливостями кожного», тож сироти й діти з незаможних родин навчалися безкоштовно. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. було засновано близько 30 братських шкіл: спочатку здебільшого в містах Галичини, а згодом — у Києві, Луцьку, Кременці. Їхньою метою було надавати таку освіту, яка ґрунтувалася б на власних культурних традиціях і водночас не поступалася якістю польським та західноєвропейським школам.

ДОСЛІДІТЬ

1. Які вимоги до вчителя й учнів висувались у статуті[10] Львівської братської школи? Чи можемо ми назвати ці вимоги гуманістичними? Чому?

Зі статуту «Порядок шкільний»

Від братства повинні бути дві досвідчені людини, щоб спостерігати за навчанням, а також за добрими і поганими справами дидаскалів[11]. ...А дидаскал, взявши доручену йому дитину, повинен її вчити оволодівати науками, за непослух карати не по-тиранськи, а по-учительськи, спокійно, щоб не залишився винним ні за одного (учня), ні перед Богом, ні перед родичем, ні перед ним самим.

Багатий над бідним у школі нічим не повинен бути вищим, лише самою наукою, тілом же рівні усі.

Навчати дидаскал і любити повинен усіх дітей однаково, як синів багатих, так і сиріт бідних...

[10] *Статут* — зведення правил, що визначають завдання, структуру, функції та порядок діяльності якої-небудь установи, організації тощо.

[11] *Дидаскал* — учитель.

2. На основі тексту та ілюстрацій поясніть, що нового з'явилося у братських школах порівняно зі школами середньовіччя.

1

2

3

4

1 — урок у школі (гравюра з «Букваря славенськими, грецькими, римськими письменами»);
2 — «Буквар» українського письменника Лаврентія Зизанія зі Львівської братської школи 1596 року;
3 — друкарський верстат Львівського братства;
4 — Ф. Ковалишин. Колишня будівля братської школи

У 1615 р. Галшка Гулевичівна, представниця старовинного православного шляхетського роду з Волині, подарувала Київському братству свою садибу на Подолі для влаштування монастиря, школи і притулку для прочан.

Програма навчання школи складалася з граматики, поетики, риторики, логіки й діалектики. Навчали латинською мовою. Серед перших очільників школи (ректорів) були Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович та інші. Як і решта братських шкіл, Київська приймала всіх охочих навчатися — без огляду на соціальне походження і статки батьків. Тож тут здобували освіту діти містян, козаків, духівництва і шляхти. Навчалися тут як українці, так і білоруси, греки, молдовани,

серби та інші. Найбідніші й немісцеві спудеї жили у спеціальному приміщенні — ***бурсі***, що утримувалася коштом братчиків.

У 1632 р. Київська братська школа об'єдналася зі школою Києво-Печерської лаври, заснованою митрополитом Київським і Галицьким ***Петром Могилою***, що й започаткувало Києво-Могилянську колегію (колегіум) (згодом — Києво-Могилянська академія, яка в оновленому вигляді існує й нині). Дослідники вважають, що колегія стала фактично новим навчальним закладом, побудованим за моделлю єзуїтських закладів освіти. У навчальному процесі викладачі колегії часто застосовували **публічні диспути** — обговорення важливої проблеми у присутності сторонніх людей. Тож для забезпечення високого рівня викладання Петро Могила своїм коштом скеровував майбутніх викладачів на навчання до західноєвропейських університетів та академій.

ДОСЛІДІТЬ

У сучасних масмедіа трапляється чимало публікацій: «Від воїна до митрополита — несподівані злами долі Петра Могили», «Петро Могила — воїн, дипломат, святий». Поясніть заголовки статей на основі наведених далі або знайдених самостійно фактів про Петра Могилу.

Кілька фактів про людину

Петро Могила (1596–1647) — церковний і культурно-освітній діяч, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі походив із сім'ї Симеона Могили, яка після втрати молдовського престолу переїхала до Речі Посполитої. Навчався у Львівській братській школі, в Замойській академії (м. Замостя, Польща) та навчальних закладах у Парижі й Голландії. Повернувшись до Речі Посполитої, служив у польському війську, брав участь у битвах під Цецорою (1620 р.) та Хотином (1621 р.).

Під впливом митрополита Йова Борецького вибрав церковну кар'єру, прийнявши 1625 р. чернечий постриг у Києво-Печерській лаврі. У 1627 році був висвячений на

Невідомий художник.
Портрет митрополита
Петра Могили,
перша половина XVIII ст.

архимандрита[12] Києво-Печерської лаври і спрямував свою діяльність на захист володінь Лаври, відновлення її святинь та організацію чернечого життя. Особливого значення надавав освіті.

У 1631 р. заснував школу при лаврському Свято-Троїцькому монастирі, запросивши для викладання високоосвічених священнослужителів зі Львова — Ісаю Трофимовича-Козловського та Сильвестра Косова. На основі злиття цієї школи з Київською братською розпочав свою діяльність колегіум, названий на його честь Могилянським. Постійно надавав фінансову допомогу учням і викладачам закладу, своїм коштом скеровував учнів на навчання за кордон.

1633 р. Петра Могилу було обрано митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі. Він відбудовував храми, монастирі, створював навчальні заклади, впорядковував богослужбову практику й видавав літературу. Став автором та укладачем 19 творів церковно-теологічного, полемічного, просвітницького, філософського й моралізаторського характеру. Багато зробив для запровадження в богослужіння української розмовної мови.

Завдяки зусиллям Петра Могили новообраний король Речі Посполитої Владислав IV Ваза пішов на поступки й узаконив православну церкву.

Петра Могилу було канонізовано всіма автокефальними Церквами Вселенської церкви, крім російської, й поховано в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

Додаткову інформацію про життя та діяльність Петра Могили дізнайтеся з відео в е-додатку *(§ 8.3)*.

Перед смертю Петро Могила заповів колегії великі кошти й найбільшу свою цінність — бібліотеку (2131 книгу), а також будинки й дворові місця на Подолі, кілька хуторів і сіл, понад 80 тис. золотих, свій митрополичий одяг, митру і хрест, прикрашений сімейним дорогоцінним камінням, і навіть тканини — на одяг студентам тощо. І наостанок Могила «слізно» просив берегти колегію як «єдине його надбання».

ДОСЛІДЬ

1. На основі документа на с. 59 визначте, яким бачили братчики головне завдання навчального закладу.

[12] *Архимандрит* — управитель великого чоловічого монастиря, ректор духовної семінарії.

Історик Ярослав Ісаєвич про Києво-Могилянський колегіум

Приміщення
Києво-Могилянського колегіуму

Заслуговує на увагу лист братчиків (1626 р.), у якому зазначено, що головне завдання школи — виховання відданих своєму народові людей, які були б стійкі у переконаннях, непримиренні до національно-релігійного зрадництва, до якого часто доводило навчання в католицьких школах...

2. За схемою розкажіть, які предмети вивчали в різних типах шкіл. Які школи були подібними за програмою? Чи могли учні після закінчення таких шкіл навчатися в європейському університеті? Чому?

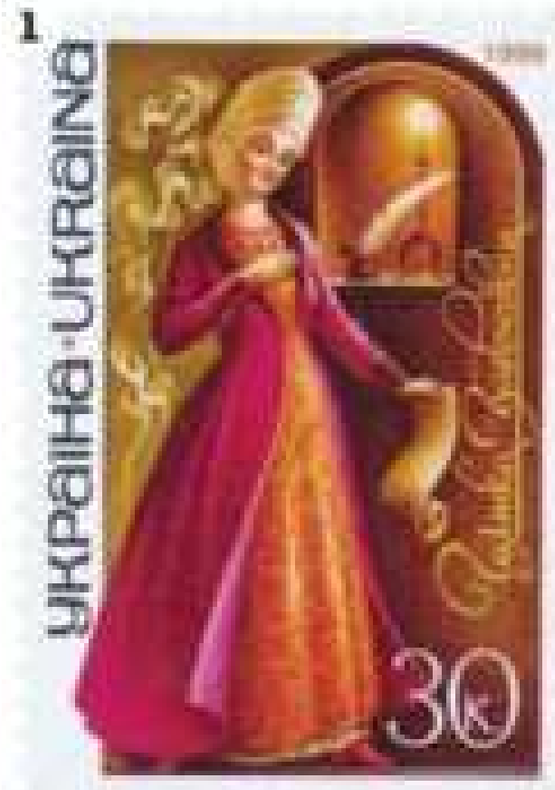
Школи при православних церквах	Єзуїтські колегіуми	Братські школи
Давали елементарні знання з письма й арифметики, вивчали часослов, псалтир і церковний спів; 1–2 роки навчання	Вивчали «сім вільних наук», філософію, теологію; мова спілкування — латина	Вивчали «сім вільних наук», три мови: слов'янську, грецьку, латину; без станових обмежень

Острозька слов'яно-греко-латинська школа (Острозька академія)	Києво-Могилянський колегіум
Вивчали «сім вільних наук», п'ять мов: слов'янську, польську, давньоєврейську, грецьку, латину, філософію, теологію	Вивчали «сім вільних наук»; мова навчання — латина; без станових обмежень

«Сім вільних наук» — граматика, поетика, риторика, арифметика, геометрія, діалектика й музика.
Теологія — вчення, предметом пізнання якого є Бог і все, що з ним пов'язано.
Філософія — галузь знання, що системно досліджує найбільш загальні теми, як-от: буття, розум, пізнання, цінність, людина, закони розвитку природи, суспільства й мислення.

3. Яку нову інформацію надають вам візуальні джерела? Які висновки можна зробити?

1

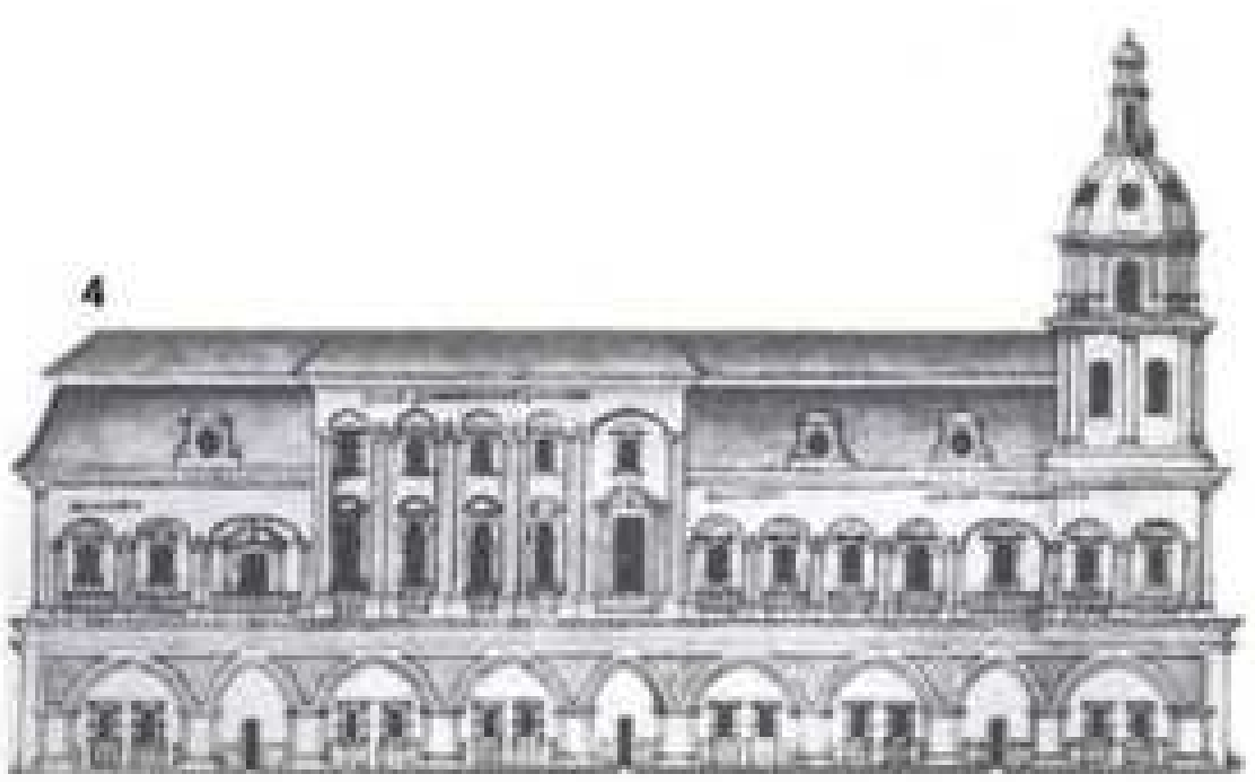
2

3

4

1 — Галшка Гулевичівна (поштова марка із серії «Славетні жінки України», 1999 р.);
2 — сучасний вигляд будинку Галшки, де розташований Музей Києво-Могилянської академії (2015 р.);
3 — студенти Києво-Могилянської академії (реконструкція З. Васіної);
4 — староакадемічний корпус Києво-Могилянської академії (саме цю будівлю зображено на банкноті номіналом 500 гривень)

2. ЯК РОЗВИВАЛОСЯ КНИГОДРУКУВАННЯ В УКРАЇНІ

ПОМІРКУЙТЕ

Яку роль відіграла діяльність Івана Федоровича в культурі України?

Наприкінці XVI ст. народна мова проникає в літературні пам'ятки, причому не тільки у світські, а й у релігійні.

Першим із відомих перекладів Святого Письма староукраїнською літературною мовою, здійсненим за ініціативи українських шляхтичів-протестантів у середині XVI ст., стало Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 рр.). Євангеліє з'явилося завдяки жінці — княгині Анастасії Заславській-Гольшанській, яка після смерті свого чоловіка прийняла чернецтво, стала ігуменею і благословила ченців на переклад Євангелія із книжної церковнослов'янської на зрозумілу для простого люду тогочасну народну українську мову.

ДОСЛІДІТЬ

Спираючись на текст та ілюстрації, поясніть, чому, на вашу думку, саме ця книга є не тільки перлиною книжкового мистецтва XVI ст., а й одним із символів української державності.

Мініатюри та орнаменти Пересопницького Євангелія. Рукописну книгу в оправі, обсягом у 482 пергаментні аркуші, було створено на Волині за меценатства княгині Анастасії Юріївни Заславської-Гольшанської та князів Чарторийських. З 1991 р. новообрані президенти України присягають на вірність своєму народові, поклавши руку на Конституцію України і за бажанням — на Пересопницьке Євангеліє

Із середини XVI ст. в українських землях дедалі активніше почали з'являтися друковані видання. Це була доба, коли й освічене духівництво, і причетні до освіти віряни зрозуміли необхідність забезпечення всіх храмів церковними книгами. Для цього рукописних можливостей виявилося замало. Виникала гостра потреба саме в друкованій книзі, яка ще й підвищила б рівень освіти у школах.

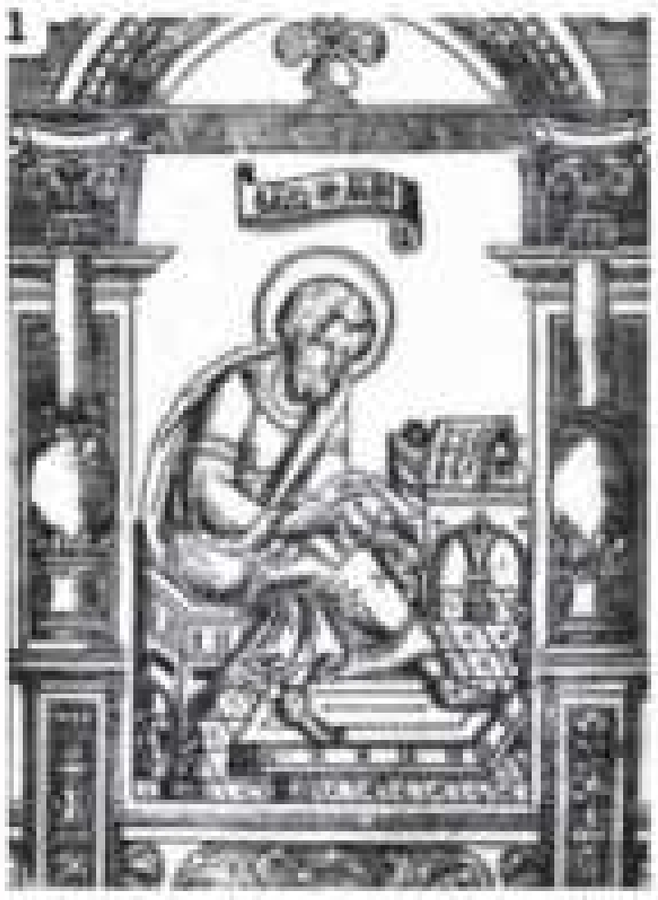
Перші друкарні на землях України виникли у Львові, в Острозі, згодом у Києві. У Львові ініціатива відкриття друкарні належала ***Івану Федорову (Федоровичу)***, який зазнавши переслідувань у Московії, на початку 70-х років XVI ст. прибув до Львова. Тут він вирішив відкрити власну справу, де був би не тільки друкарем, а й видавцем. **У 1574 р.** з допомогою меценатів Федоров надрукував **«Апостол»** (нині одна з найстаріших друкованих книг в Україні) і **«Буквар»** — перший друкований підручник у Східній Європі.

Погодившись на пропозицію князя Василя-Костянтина Острозького, Федоров переїхав до Острога, де надрукував «Буквар» із грецькими і слов'янськими текстами, Книгу Нового Завіту й Острозьку Біблію **(1581 р.)**, яку слушно вважають шедевром друкарського мистецтва.

Друкарні створювали і братства для забезпечення потреб власних шкіл. Так, у друкарні Львівського братства видавали праці та літературні твори викладачів школи, серед них найдавніша слов'яно-грецька граматика «Адельфотес», твори українських письменників, релігійна література, поезія, підручники. Згодом друкарні було створено при Луцькому, Київському, Кременецькому братствах.

ДОСЛІДІТЬ

1. На основі тексту та ілюстрацій розкажіть про життя і діяльність Івана Федорова. Про що свідчить ушанування його пам'яті у Львові?

1 — Євангеліст Лука, львівський «Апостол», 1574 р. (гравюра);
2 — сторінка Острозької Біблії, 1581 р.;
3 — пам'ятник Івану Федорову у Львові (скульптори В. Борисенко, В. Подольський)

2. Процес створення Острозької Біблії відтворив сучасний український художник Артур Орльонов. Визначте, кого зображено на полотні. Обговоріть свої припущення з однокласниками й однокласницями.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Якими були основні чинники, що впливали на розвиток культури в українських землях у XVI — на початку XVII ст.?
2. Що спільного було в діяльності Острозької академії і братських шкіл?
3. Чим вирізнялися єзуїтські колегії з-поміж інших навчальних закладів?
4. Які книги було надруковано Іваном Федоровим і коли?
5. Який зв'язок існував між особливостями культурного розвитку й освітою цього періоду?
6. Чому найкращі школи в українських землях створювали церковні братства?
7. У чому значення діяльності Івана Федоровича?
8. Чому розвиток книгодрукування був важливим для української культури?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Уяви себе учнем / ученицею одного з українських навчальних закладів Речі Посполитої другої половини XVI — початку XVII ст. Опиши свій навчальний день. Проілюструй розповідь малюнком чи колажем.
2. Знайди на карті міста, у яких існували братські школи. Поясни, чому вони вперше виникли саме в цих населених пунктах.

Виконай завдання 8.1, 8.4 і 8.5 в е-додатку.

§ 9

Розвиток містобудування, архітектури та образотворчого мистецтва в українських землях у XVI — першій половині XVII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Який вигляд мало місто в Київській державі XI–XIII ст.? Розгляньте зображення Львова в XVI ст. Які частини міста ви впізнали? Які нові риси з'явилися в забудові міста порівняно із часами Русі-України? Що збереглося з попередніх часів?

1. ЩО НОВОГО З'ЯВИЛОСЯ В МІСТОБУДУВАННІ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому відбувалися зміни в містобудуванні? Які саме? Які фортифікаційні споруди захищали українські міста?

У XVI ст. у зв'язку з розбудовою давніх міст і зведенням нових в українських землях пожвавилося містобудування. Утвердження нової еліти

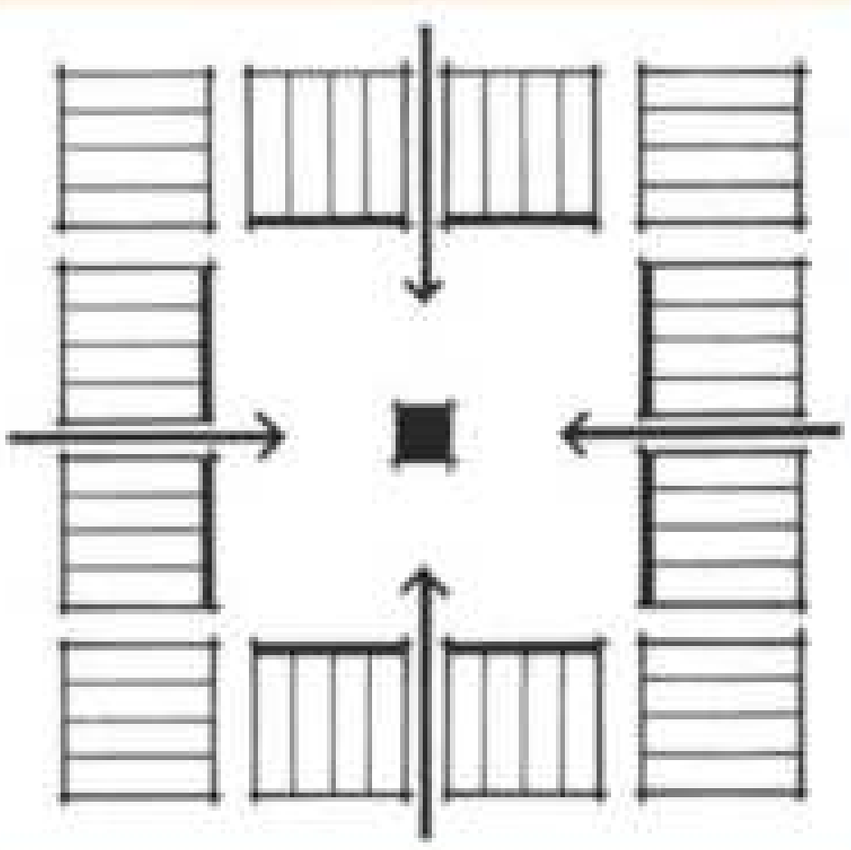
й активне будівництво нею власних фортець та укріплень суттєво вплинули на планувальну структуру міст. Разом із традиційними вільними принципами планування з'явилися (переважно в західноукраїнських землях) ознаки регулярного планування міст, пов'язаного з поширенням магдебурзького права.

ДОСЛІДІТЬ

Що таке регулярне планування? Що стало визначальним у плануванні міст? Як ви гадаєте, інтересам яких верств це відповідало? Чому?

Дослідниця Світлана Топилко про планування міст Галичини у XVI ст.

Центром планувальної композиції і комунікаційним вузлом міста... є ринкова площа. Ринок міста має значні розміри, він у 2–3 рази більший за середньовічну площу. Здебільшого це був майдан квадратної або подібної до квадрата форми. Класичний ринок мав 12 вулиць, що вели на площу. Для ренесансного ринку характерним є планувальний «хрест» головних доріг, що вливалися в площу. Типове місто, яке одночасово закладалося, — це регулярна забудова навколо ринку із прямокутною сітчастою структурою.

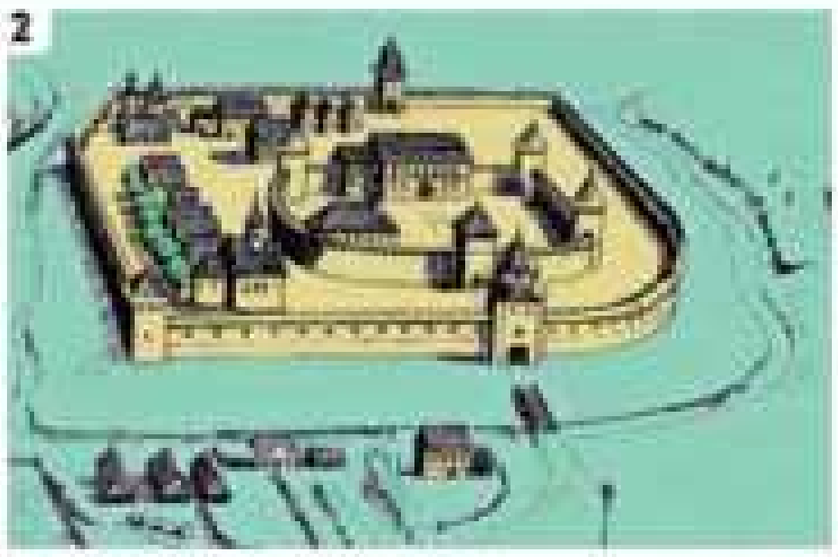

Прикладом такої забудови початку XVII ст. було місто Жовква. Його центр — Ринкова площа, у південно-західній стороні якої розташовані замок і костел. Із північної та східної сторін від площі — міські квартали. А перепланування міста Броди на Львівщині, яке приписують французькому військовому інженерові Гійому Левассеру де Боплану, передбачало його забудову у вигляді п'ятикутника. У західній частині міста було зведено укріплену резиденцію його власників.

ДОСЛІДІТЬ

Порівняйте наведені далі зображення й поясніть, у чому проявилися нові й традиційні підходи до містобудування в тогочасній архітектурі. Поверніться до зображення міста Львова і знайдіть ознаки нового й традиційного планування.

1 — реконструкція м. Жовкви у XVII ст.;
2 — реконструкція м. Болехова М. Козураком на основі малюнка 1607 р.;
3 — реконструкція «ідеального міста» Броди в експозиції музею

Міста забудовували зазвичай дерев'яними будівлями. Важливою складовою містобудування були фортифікаційні споруди, які зводили для захисту населення і війська в разі наступу противника.

2. ЯК АРХІТЕКТУРНІ ПАМ'ЯТКИ ЗМІНЮВАЛИ ОБЛИЧЧЯ МІСТ

ПОМІРКУЙТЕ

Складіть таблицю основних пам'яток архітектури і місць їхнього розташування.

Разом із містобудуванням розвивалася й архітектура. Її досягнення відобразилися насамперед у будівництві храмів. Реалізуючи європейські ідеї Реформації «зробити церкву простою та дешевою», в українських землях мурованні храми споруджували не часто.

Водночас залучення до будівничих справ іноземних зодчих сприяло поєднанню в архітектурі традицій українського храму з ідеями Ренесансу (Відродження).

Мистецтвознавці й архітектори зауважують, що історичний центр Львова — найбільшого міста західноукраїнських земель — зберіг унікальну забудову тих часів. Частину міста навколо площі Ринок у 1998 р. включено до Списку світової культурної спадщини ЮНЕСКО. Унікальною пам'яткою ренесансної світської архітектури є ансамбль споруд центру Львова навколо спорудженої в 1615–1619 рр. міської Ратуші. Серед них так звана Чорна кам'яниця, збудована в 1588–1589 рр. Сучасну назву будинок отримав уже в середині XIX ст., коли його фасад пофарбували в чорний колір. Пам'яткою світської ренесансної архітектури є будинок відомого львівського мецената Костянтина Корнякта на площі Ринок.

ДОСЛІДІТЬ

Які ознаки епохи Ренесансу можна побачити в пам'ятках архітектури, створених італійськими майстрами в XVI ст.?

1 — каплиця Трьох Святителів у Львові;
2 — будинок Корнякта у Львові;
3 — Чорна кам'яниця;
4 — внутрішній італійський дворик будинку Корнякта;
5 — Успенська церква та вежа Корнякта (дзвіниця цієї церкви) у Львові;
6 — костел Св. Петра і Павла в Луцьку

Додаткова інформація про ренесансну пам'ятку Львова у відео «Вежа Корнякта та її дзвони» (*е-додаток, § 9.2*).

3. ЩО НОВОГО З'ЯВИЛОСЯ В ОБОРОННОМУ БУДІВНИЦТВІ

ПОМІРКУЙТЕ

На яких територіях будувались оборонні споруди? Чому? Які саме типи укріплень споруджували? Знайдіть ці місця на карті (с. 29).

У XVI ст. активно розвивалося оборонне будівництво в українських землях, що межували з татарським степом. Тут модернізували муровані

укріплення і споруджували низку нових дерев'яних фортець. Унаслідок цього виникла потужна оборонна лінія, крайнім пунктом якої стала фортеця в ***Кам'янці-Подільському***. Її доповнював комплекс міських укріплень, приведених відповідно до найновіших вимог оборонного будівництва.

Стрімко відбудовувалася ***Хотинська фортеця***, було споруджено замок у Хмільнику, докорінно перебудовано давній замок у ***Меджибожі***. Замки Поділля утворили унікальний комплекс мурованих оборонних споруд на західній ділянці кордону зі степом.

Лінію оборони продовжувала низка дерев'яних замків, розташованих на схід від регіону мурованих фортець (від Східного Поділля до Дніпра). Найбільшим із них, та й узагалі найбільшим в українській історії дерев'яним укріпленим замком, був Київський, споруджений 1542 р.

ДОСЛІДІТЬ

1. Розгляньте найвідоміші українські фортеці, зображені на сучасній світлині та художніх реконструкціях Збіґнєва Щепанека. Що спільного в їхній архітектурі?

1

2

3

1 — Меджибізький замок;
2 — Кам'янець-Подільська фортеця;
3 — Хотинська фортеця

2. На основі тексту й зображень розкажіть, як змінювалося будівництво фортифікаційних споруд. Поверніться до панорами Львова на початку параграфа і знайдіть споруди, про які йдеться.

Історик Тетяна Білущак про оборонні споруди Львова

Високий і Низький мури були завершені до середини XV ст. Вони формували дві перші лінії оборони Львова. Внутрішня, або висока, стіна мала оборонні вежі... їх налічувалося 18. Зовнішня, або низька, стіна була зміцнена 16 напівкруглими «бастеями». Вона оточувала місто із трьох сторін: північної, східної і південної.

Порохова вежа у Львові

Третя оборонна лінія міських укріплень постала наприкінці XV — на початку XVI ст. і складалася із системи земляних валів із потужними артилерійськими бастіонами — баштами, з яких до наших днів збереглася Порохова вежа. Стіни завтовшки у три метри складені з «дикого» каменю. Вежа слугувала не тільки частиною зовнішніх оборонних укріплень міста, а й була складом запасів пороху.

3. Пригадайте замки середньовіччя. Чим вони відрізняються від оборонних споруд XVII ст.?

1–2 — замки в Збаражі і Підгірцях (акварелі Збігнєва Щеґанека);
3 — палац у Підгорецькому замку (сучасне фото);
4 — Троїцький монастир-фортеця у Межиріччі поблизу Острога (сучасне фото)

4. ЯКІ БУЛИ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте основні напрями розвитку образотворчого мистецтва і проілюструйте кожний із них прикладами.

Розвиток українського образотворчого мистецтва був пов'язаний насамперед із декоруванням храмів. Прикрасою церков були три-чотирирядні іконостаси. Серед таких, збережених донині, — іконостас Успенської церкви Львова XVI ст.

Основними замовниками ікон, окрім храмів, були шляхта й містяни. Для них майстри відтворювали в іконах народне світосприймання, що надавало творам художньої самобутності й фольклорного забарвлення. Перші такі ікони — «Успіння» (1547 р.) та недатована «Богородиця Одигітрія із пророками» із церкви архангела Михаїла у Смільнику (тепер на території Польщі). На іконах зберігся підпис майстра з Перемишля Олексія Горошковича. Інший видатний іконописець із міста Самбора у Львівській області — Федуско — відомий передусім власноруч підписаною іконою «Благовіщення», виконаною на замовлення землевласників Мотрі та Іларіона Іваницьких для церкви в Іваничах на Волині.

Поступово відбулося утвердження різьблення та скульптури як одного з напрямів мистецької творчості. Львівські споруди, як-от Чорна кам'яниця, будинок Корнякта, Успенська церква, прикрашено скульптурними рельєфами та пишним різьбленням. Серед скульптурних пам'яток — надгробок князя Костянтина Острозького з Успенського собору Києво-Печерської лаври (1530 р.) та надгробок Катерини Рамултової у костелі Дрогобича (1573 р.).

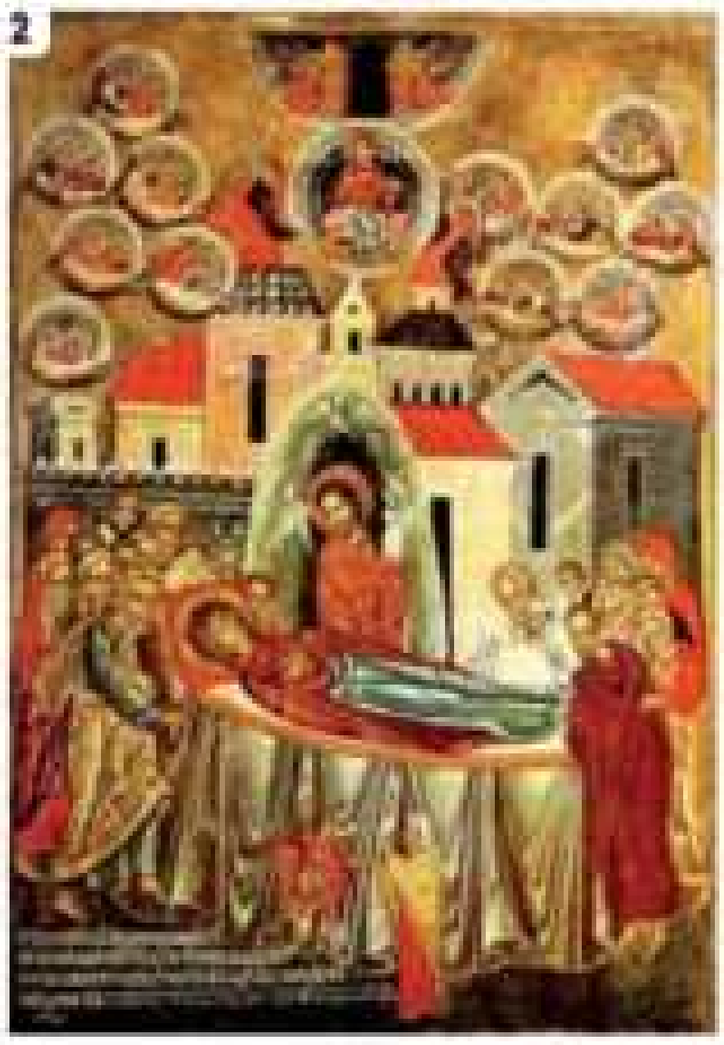
ДОСЛІДІТЬ

За ілюстраціями й текстом з'ясуйте, що нового з'явилося в іконописі та скульптурі в XVI ст.

Іконостас Успенської церкви у Львові (сучасний вигляд)

1 — ікона «Богородиця Одигітрія із пророками» перемишльського маляра О. Горошковича;
2 — ікона «Успіння Богородиці» О. Горошковича;

3 — ікона «Благовіщення» майстра Федуско;
4 — Святий Миколай, невідомий художник київської школи іконопису XVI ст.;
5 — ікона «Страсті Христові», Галичина, XVI ст.;

6, 7 — скульптури Чорної кам'яниці та будинку Корнякта, м. Львів;

8 — надгробок К. Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври;
9 — надгробок К. Рамултової

Другу половину XVI ст. характеризує розвиток малярства й виокремлення різних жанрів за західноєвропейськими зразками.

Пам'яткою жанру батального[13] мистецтва є картина Симона Богушовича «Битва під Клушино»[14] з костелу Св. Лаврентія у Жовкві. На полі битви з високим горизонтом зображено велику кількість дрібних фігурок. У лівому нижньому куті картини відтворено гетьмана коронного Станіслава Жолкєвського, який був замовником картини.

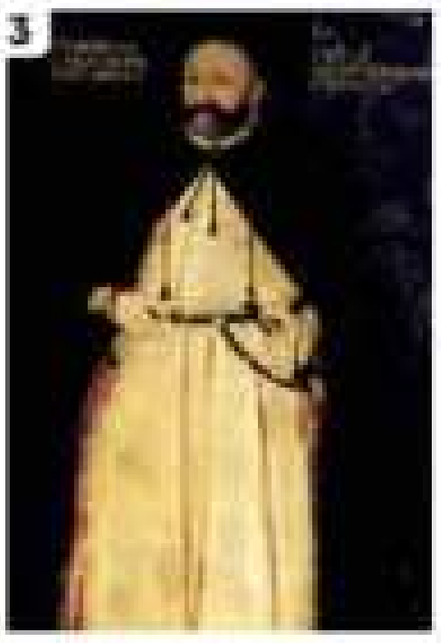
Значне місце в тогочасному українському мистецтві посідає жанр портрета. На початку XVII ст. людей на портретах починають зображувати вже об'ємно, з деталями, що засвідчують сферу діяльності особи та її статус у суспільстві. Загалом пам'ятки ілюструють поступове поглиблення в портретах індивідуальних характеристик людей.

Дослідіть

Як ви вважаєте, які зрушення в суспільному житті зумовили розвиток портретного та інших жанрів образотворчого мистецтва? Які зміни в них відбувалися?

Портрети: 1 — Яна Гебурта, 1570-ті рр.; 2 — Костянтина Корнякта, 1603 р.; 3 — Анджея Фірлея, 1585 р.; 4 — Софії Острозької, 1570-ті рр.

[13] *Батальний живопис* (від фр. *bataille* — битва) — відображає воєнні події і життя армії (військові походи, битви тощо).

[14] У битві під селом Клушино на Смоленщині війська Речі Посполитої на чолі зі Станіславом Жолкєвським перемогли війська московського царя.

5 — С. Богушович. Битва під Клушино (до 1620 р.);
6 — портрети:
Я. Барановського (1620),
І. Даниловича (після 1646 р.),
Я. Ходкевича (перша пол. XVII ст.),
К. Збаразького (1627 р.)

Важливим напрямом образотворчого мистецтва стало книжкове малярство. Головною ранньою пам'яткою є мініатюри Пересопницького Євангелія. Згодом розпочалася доба книгодрукування та книжкової гравюри. Серед ранніх здобутків цього напряму привертає увагу оформлення острозьких видань, зокрема Біблії та книги Василія Великого.

Значних здобутків досягли вітчизняні майстри в ілюструванні друкованих книг **гравюрами**.

Пам'яткою з ілюструванням світською гравюрою стала книга віршів Касіяна Саковича на похорон Петра Конашевича-Сагайдачного, де було вміщено гравюри «Кінний портрет гетьмана Петра Сагайдачного», «Взяття Кафи» та ін.

Гравюра (від фр. *graver* — вирізати) — це вид графічного мистецтва, коли зображення створюється на твердому матеріалі (як правило, на металі, дереві або камені) шляхом нанесення малюнка різцем або травлення кислотою, а також відбиток такого зображення на папері.

ДОСЛІДІТЬ

Що таке книжкова мініатюра? У чому полягають її особливості як виду мистецтва? Якими були особливості ілюстрування друкованих книг?

1 — сторінки Острозької Біблії;
2 — сторінка із книжки Василія Великого «Книга о постнічестві», Острог, 1594 р.;
3, 4 — гравюри з книжки К. Саковича на похорон Сагайдачного (1622 р.)

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які зміни відбулись у містобудуванні?
2. Якими були основні фортифікаційні споруди, побудовані в XVI — першій половині XVII ст.? Які елементи їм притаманні?
3. Які пам'ятки іконопису XVI ст. тобі відомі?
4. На прикладі відомих будівель Львова назви і проілюструй характерні ознаки архітектури того періоду.
5. Чому регулярне планування міст з'являється саме в XVI ст.? Чим воно відрізняється від попереднього періоду?
6. Чому архітектурні пам'ятки Львова можна віднести до споруд ренесансного стилю?

7. Як пов'язані особливості періоду й поява портретного жанру в образотворчому мистецтві?
8. Чому появу гравюри пов'язують із початком книгодрукування?

▲ ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. За допомогою додаткових джерел інформації та матеріалу параграфа підготуй у малій групі презентацію «Вплив європейської культури на культуру українських земель у XVI — першій половині XVII ст».
2. У параграфі часто згадується ім'я Костянтина Корнякта. Використовуючи додаткові матеріали, склади його біографію. Ким він був? Чому на його честь назвали вежу й палац у Львові? Який внесок у розвиток міста Львова він зробив? Результати дослідження презентуй однокласникам / однокласницям.

Виконай завдання 9.1, 9.3 і 9.4 в е-додатку.

§ 10 Повсякденне життя українського населення

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

1. Що таке історія повсякденності як напрям історичних досліджень та в чому її відмінність від історичної науки загалом? Чи є, на вашу думку, важливими такі дослідження? Чому?

Зі збірника документів
«Українське повсякдення ранньомодерної доби»

Центральними питаннями повсякдення є життєві проблеми тих, хто в основному залишився безіменним в історії. Акцент звертається в бік так званої «непомітної» людини, дослідницький інтерес спрямовано на життєві долі «маленьких» людей, які не впливають на «доленосні» рішення глобальних масштабів. Навпаки, вони самі нерідко піддаються тиску з боку влади... Вивчити речі — їжу, житло, одяг, предмети розкоші, знаряддя, грошові засоби, плани сіл

і міст — тобто все, що служить людині, — це єдиний спосіб відчути її повсякденне існування.

На відміну від історика в «чистому» розумінні, історика повсякдення цікавить усе: історія побуту, подієва історія (як вплив різних подій на повсякденний побут людей)... найважливішим є вивчення людини у праці і поза нею, зокрема історичний опис улаштованих і знедолених, вдягнутих і нагих, ситих і голодних, незгод і співробітництва між людьми, а також їх душевних переживань, спогадів, любові й ненависті, занепокоєності й надії на майбутнє.

2. Які соціальні верстви існували в Україні в XVI — першій половині XVII ст.? Якими були основні відмінності між цими верствами щодо прав, обов'язків, способу життя? Які основні заняття були характерними для різних верств населення?

1. ЯКИМИ БУЛИ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТЛА РІЗНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ

ДОСЛІДІТЬ

1. Ознайомтеся з наведеною інформацією. Коротко перекажіть її в парах.

Верства населення	Матеріали	Планування	Оздоблення
Селяни	Основний матеріал для будівництва — деревина. Стіни зводили з колод, а ззовні та зсередини обмазували глиною. Дахи покривали соломою або очеретом. Підлога була глиняною, а дах — двосхилим. Зовні та зсередини хату білили	Хати бували невеликими, зазвичай вони мали одну кімнату й сіни. Піч для обігріву та приготування їжі була центром оселі	Меблі були простими й виготовлялися з дерева: лави, столи, скрині. Спали на лавах, застелених соломою або шкурами
Містяни	Будинки зводили переважно з дерева, рідше із цегли, залежно від достатку. Дах укривали тесом, черепицею, листовим свинцем. У вікна вставляли скло або слюду.	Переважно будинки були прямокутної форми й зазвичай мали одну кімнату і сіни. Деякі оселі зводилися двоповерховими: перший поверх — господарський, другий — житловий.	У будинках обов'язково облаштовувалися печі з лежанками. Меблі виготовлялися більш різноманітними, а предмети хатнього вжитку були з дерева, кістки, заліза.

Верства населення	Матеріали	Планування	Оздоблення
	Житло найбідніших мешканців було заглибленим у землю на зразок землянки	У будинку розташовувалася крамниця, де купець торгував своїми товарами. Заможні містяни будували «хороми», що мали більш ніж два поверхи. Дахи прикрашали архітектурними деталями, які виготовляли народні майстри	У будинках використовували світильники
Шляхта	Використовували якісні матеріали: цеглу, камінь, черепицю. Для оформлення інтер'єру використовували мармур	Будинки шляхтичів мали кілька кімнат, включаючи житлові, господарські та парадні зали. У декого були салони, зброярні. Ознакою заможності вважалася велика кількість вікон, іноді до 8–10 в одній залі	Будинки шляхтичів були обставлені меблями з дерева, обитими шкірою або тканиною. Магнати хизувалися комплектами італійських та французьких меблів, часто із червоного дерева. Окрасою таких будинків були дзеркала, годинники, картини, гобелени, каміни, люстри, килими тощо

2. Підберіть відповідні підписи до малюнків і поясніть свої думки.

1

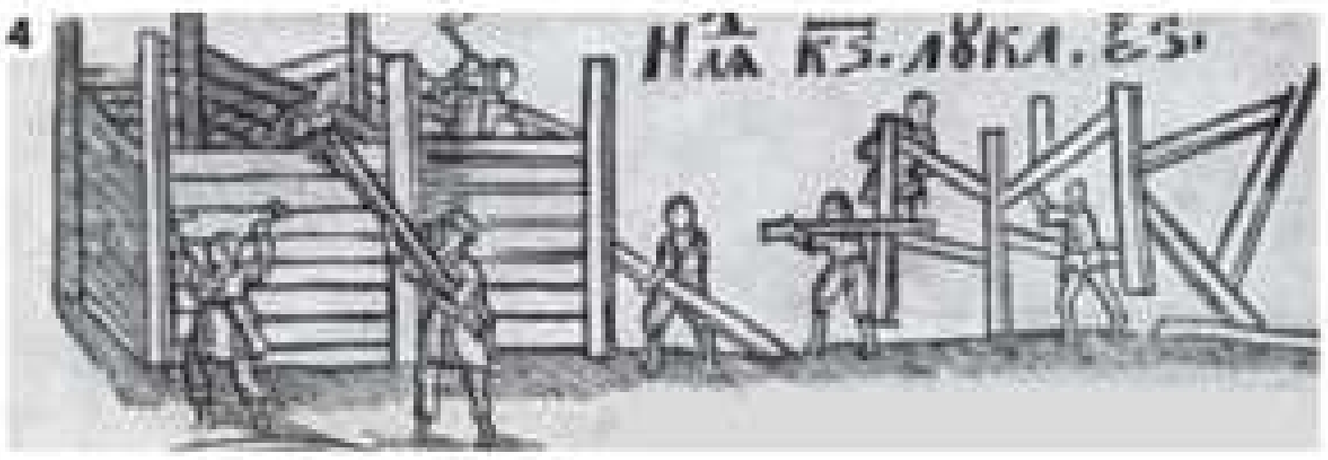
2

3

4

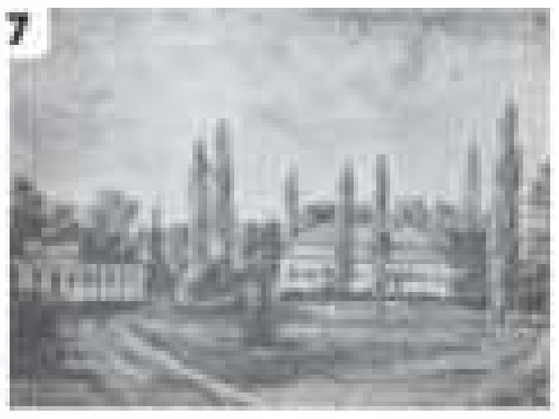
5

6

7

8

А. Інтер'єр селянської хати
Б. Будівлі у фільварку княгині Марії Гольшанської (нині Рівненська область), (за малюнком Наполеона Орда «Двір Плятерів[15]», 1870 р.)
В. Спорудження дерев'яної будівлі (гравюра з Учительного Євангелія, 1637 р.)
Г. Однокамерне селянське житло
Д. Бенкетна зала в будинку шляхтича
Е. Іван Труш. «Хата в місячну ніч» (живопис, 1920 р.)
Ж. Будинок київського містянина XVII ст. на Подолі (реконструкція В. Харламова)
З. Будинок заможних київських міщан (будинок Артемихи), Поділ, XVII ст.

3. Які особливості взаємозв'язку людини й природи та світогляду й традицій українців відображалися на виборі місця для житла?

«...заборонялося зводити хату на місці колишніх споруд, смітників, поховань, місцях убивств і нещасних випадків, на стежках, перехрестях, місцях зростання бузини, терену, груші, калини тощо. Вважалося — нова хата повинна бути більшою за стару, щоб родина не зменшувалася. Для вибору місця будівництва розпитували старих людей та вдавалися до ворожінь.

Наприклад, на вибраному місці сіяли жито: якщо воно росло гарно, то вважалося, що ділянка підхожа. На місці майбутньої хати лишали хліб, зерно, сіль та воду. Якщо все лишалося незачепленим, а кількість води навіть побільшала, то це вважалося доброю ознакою. Широко побутував обряд із використанням металевого або глиняного посуду, під який увечері клали жмут вовни, а вранці перевіряли, чи не зволожилась вона. Якщо так, то вважалося, що житло теж буде вологим» (*із книжки «Поселення, житло, забудова. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник»*).

4. Про що, на вашу думку, свідчить наведена інформація?

«У західних районах побутували назви житла: хижа, халупа, на Лівобережжі — хатина. У південних степових районах частково заглиблене в землю житло називалося *бурдей*, *землянка*, а підвищене — *верхова хата*, *горішня хата*, *горішник*. Бідняцька хата гуцулів та бойків Карпат мала назву *бурдей (бурдій)*».

[15] *Плятери* — володарі маєтку в XVIII ст.

5. Проаналізуйте отриману інформацію та підтримайте або спростуйте твердження.

«Житло в українських землях у XVI — першій половині XVII ст. було тісно пов'язане з належністю до певної верстви населення, регіоном проживання та рівнем достатку. Кожна верства населення мала свої характерні особливості в побудові та облаштуванні житла».

6. Які думки викликають у вас наведені цитати?

«Хати біленькі виглядають, мов діти в білих сорочках», «Неначе дівчина, хатина» (*Тарас Шевченко*).

«...біла, з теплою солом'яною стріхою, порослою зеленим оксамитовим мохом, архітектурна праматір пристанища людського. Незамкнена, повсякчас відкрита для всіх, без стуку в двері, без «можна?» і без «увійдіть!», житло просте, як добре слово, й законне, немовби створили його не людські руки, а сама природа, немовби зросло воно, як плід, серед зелені і квітів...» (*Олександр Довженко*).

«Ти була мені, наче мати, ти служила мені, як могла, кожна крокв очка[16], кожна лата, не жаліла для нас тепла...» (*Василь Симоненко*).

«Спішу до неї, мов лелека, простори кинувши до ніг, несу любов свою здалека, яку назавжди я зберіг. Дитячих літ моїх колиска, моя порадниця свята, вона як доля — рідна й близька, миліш її ніде нема...» (*Назарій Яремчук*).

2. ЯК ОДЯГАЛИСЯ ПРЕДСТАВНИКИ РІЗНИХ ВЕРСТВ НАСЕЛЕННЯ

ДОСЛІДІТЬ

1. Що вказує на заможність людей, зображених на ілюстраціях? Яку нову для вас інформацію містять джерела щодо матеріалів, крою, шиття та оформлення одягу, тогочасної моди? Сформулюйте не менш ніж 5–6 положень.

1

2

[16] *Кроква* — два бруси, з'єднані в горішній частині під кутом і закріплені до стін будівлі, на яких тримається дах.

3

4

5

1 — Ісаак ван ден Блок. Група шляхтичів і гданчанок (живопис, початок XVII ст.);
2 — Лукас Кранах. Юна Барбара Радзивілл;
3 — жіночі туфлі першої половини XVII ст.;
4 — представники малозаможної шляхти в більш скромному одязі, проте з дотриманням європейських стандартів (сучасна реконструкція, XVI — початок XVII ст.);
5 — малозаможний шляхтич XVI ст.: на ньому ярмяк із золотими шнурами, жупан[17] (ліворуч) і поруч луцький суддя Гаврило Васильович Бокій: шуба з горностая, покрита китайкою, вбрання із червоного фалендишу[18], сірий жупан з візерунчастого атласу, підперезаний оксамитним поясом (праворуч), сучасна реконструкція

2. Прочитайте уривок джерела. Про що можна дізнатися із цього документа про життя тогочасного суспільства?

З позову поповича Стефана Шолухи Дорогостайського до підляського воєводи князя Януша Заславського, 1593 р.

Жупан червоний адамашковий, підшитий китайкою, доброго кармазину за 60 золотих польських, жупан адамашковий зелений, увесь китайкою підшитий, за 55 золотих справлений, жупан атласовий білий, увесь китайкою підшитий, за 60 золотих польських, жупан півгранатний, шлюмами лисими підшитий, за 50 золотих польських, жупан фалюндишовий бурнатний, бакгазеєю підшитий, за 25 золотих польських, жупан фалендишовий бурнатний, хребтами лисими підшитий, за 35 золотих польських, жупан адамашковий білий за 45 золотих польських...

[17] *Жупан* — верхній довгополий сукняний одяг.
[18] *Фалендиш* — сорт тонкого сукна.

3. Зіставте зображення селян на малюнку Сергія Шаменкова й уривок зі скарги селянина. Що більше відповідає вашим уявленням — малюнок чи опис селянського вбрання в документі?

С. Шаменков. Одяг селян XVII ст. (сучасна реконструкція)

С. Шаменков. Шляхтянка та заможна селянка (сучасна реконструкція)

З опису вигляду та оздоблення одягу, зробленого після пограбування

У бачманівського селянина Трошки, крім іншого майна, було забрано: два сукмани з лондонського сукна, один зі срібними ґудзиками, кролячу шубу, покриту лондонським сукном синього кольору, лондонську жупицю, італійський жупан зеленого кольору зі срібними ґудзиками, два лондонські вбрання, дві чоловічі шапки, московинську опанчу білого кольору, кафтан, новий баранячий кожух, чотири чоловічі тонкі сорочки, 15 кіп готових грошей, 16 голів великої рогатої худоби, 15 овець.

4. Чи зміниться ваша думка, якщо дізнаєтеся, що пограбували не простого селянина, а отамана (сільського старосту) — голову сільського самоврядування? Що додає малюнок до ваших уявлень?

5. Про що свідчать наведені фрагменти?

Із книжки В'ячеслава Потоцького та Валерія Семененка «Шляхта. Честь і гонор»

У Речі Посполитій довгий час був популярним анекдот про одного з магнатів, який на черговий сейм явився в чудовому, небесної блакиті кунтуші[19]. Усі присутні із заздрістю дивились на його яскравий костюм, і наступного року вже багато шляхтичів приїхало на сейм, одягненими в такі самі кунтуші. Тоді винахідливий магнат подарував свій знаменитий кунтуш власному кухарю, поставивши усю чесну шляхту

[19] *Кунтуш* — верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг заможного українського і польського населення XVI–XVIII ст.

в дуже незручне становище. Гонорові аристократи, звісно, що не могли дозволити собі одягатися подібно до якогось кухаря, тому вони, не гаючи часу, подарували свої дорогі блакитні кунтуші слугам...
У першій половині XVI — XVII ст. сукні шляхтянок шилися за іспано-німецькими зразками, інколи — за італійськими. Із середини XVII ст. ...запанувала французька мода... Знатні жінки полюбляли оксамитові кунтуші зі шнурівкою із золотої парчі, шапочки з хутра соболя (з діамантовим пером), червоні чобітки, унизані перлами із золотими підковами.

6. Проаналізуйте отриману інформацію та підтримайте або спростуйте твердження: «Одяг в Україні у XVI–XVII ст. був не лише засобом захисту від холоду та спеки, а й відображенням соціального статусу, релігійних поглядів та культурних традицій».

3. ЯКІ ПРОДУКТИ ХАРЧУВАННЯ БУЛИ ОСНОВНИМИ В РАЦІОНІ РІЗНИХ ВЕРСТВ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

ДОСЛІДІТЬ

1. З яких продуктів готувалися страви в XVI–XVII ст.? Про які відмінності в харчуванні людей ідеться? Поясніть причини цих відмінностей на основі фрагментів із джерел.

Із жалоби на пограбування села Дубники в маєтку тогочасного володимирського війта Михайла Дубницького

...безслідно зникли триста кіп вівса, сто кіп ячменю, сімдесят кіп гречки, дев'ять скирт гороху, триста кіп пшениці, шістсот кіп жита, гречана, житня і пшенична мука.

Зі скарги про пограбування в 1591 р. орендованих шляхтичем Дорогостейським маєтків

Серед пограбованих у нього харчових припасів названо: 30 фасок[20] масла, 40 кіп овечих сирів, 30 простих сирів, багато в'яленої риби: лососів, осетрів, коропів, щук, лящів, угрів та іншої риби, 20 полтей солонини і 10 сала тощо. З напоїв він називає такі: 10 бочок сиченого меду[21], 10 бочок пива, прісний несичений мед... крім того, солод, 4 бочки оцту, а також два фунти шафрану, 10 фунтів перцю, півкаменя кмину, півкаменя рису, півкаменя імбиру, квіти мускату та ще «иншого корєню немало.

[20] *Фаска* — невелика діжка для масла або сиру.
[21] *Сичений мед* — розведений водою або настояний на чому-небудь.

З реєстру пограбованого майна в мешканця села Бочаниця Луцького повіту (нині село у Гощанському районі Рівненської області) на ім'я Кузьмин у жовтні 1576 р.

...забрано четвертина яловичого м'яса, засолена свинина та кусень сала.

З вірша польського поета С. Кльоновича

Дивно, одначе, як руси дотримують довгого Посту,
Перед святами вони ходять тверезі завжди.
Голод тамують у них не м'ясом, а їжею тою,
Що її поле дає і невеличкий город.
Ріпу, капусту, салат і гриби вони в піст споживають,
Квас заступає тоді інше всіляке питво.
А молока, ані м'яса тоді не годиться торкатись.

2. У чому інформація цього джерела збігається з попереднім, а що є новим?

Зі статті дослідниці Оксани Штанько
«Що споживали волиняни XVI–XVII століть»

...на Волині знялися на випіканні хліба... За записами в тогочасних актових документах, можемо говорити про різновиди хліба та певну технологію випікання... пекли і продавали порівну житній і пшеничний хліб.

...Цікавим видається перелік повсякденного харчу волинян... Його слід ділити на їжу аристократів (шляхти й міщанського патриціату) та простолюдинів — незаможних міщан і селянства. Перша вельможна категорія тішилася дичиною-звіриною, свіжим м'ясом свійських тварин та птиці, паштетами й вишуканою рибою... Селяни теж мали м'ясо у харчовому раціоні. Здебільшого — в засоленому вигляді.

...Поширеними серед волинських обивателів XVI–XVII століття стравами були кисла та солена капуста й огірки, курячі яйця, гриби, ковбаси й крупи, з яких варили каші. У вжитку наших земляків у тому часі ще не було картоплі — вона з'явилася на Волині дещо пізніше — в середині XVIII століття.

Тогочасні волиняни вже знали, що таке городина. Вирощували цибулю, моркву, петрушку, чорнушку (чорний тмин), пастернак, чебрець, капусту, огірки, червоні буряки...

У 1570 році княгиня Марія Олександрова Лесотина зберігала у спеціальній скриньці бобки (лавровий лист), татарське зілля (лепеху), коріння перцю, шафрану, імбиру.

3. Знайдіть зайве на світлині. Які зі складників борщу, на вашу думку, не використовувались у XVI — першій половині XVII ст.? Чому?
4. Нижче наведено рецепт одного з варіантів старовинного борщу. Чому цей борщ не можна вважати сучасним? А що й донині збереглося в кулінарних традиціях?

Спочатку приготуйте буряковий квас, поклавши шматочки буряка в миску й заливши теплою водою. Треба додати сіль, трохи цукру та шматок житнього хліба для бродіння. Через 2–3 дні, коли квас буде готовий, починайте приготування борщу.

Зваріть бульйон з яловичини або свинини з кістками. Процідіть його та відділіть м'ясо від кісток. Капусту наріжте тонкими смужками, а буряки натріть на тертці. Додайте в бульйон овочі та м'ясо без кісток та варіть борщ після закипання 30 хвилин на повільному вогні. Приготуйте засмажку для борщу. На сковороді обсмажте сало, нарізане дрібними кубиками, до золотистого кольору. Одну половину сала влийте в борщ разом із буряковим квасом, а в іншій половині обсмажте дрібно нарізану цибулю.

Додайте в борщ готову засмажку, все добре перемішайте та додайте спеції до смаку. Продовжуйте варити страву на повільному вогні ще 15 хвилин, потім дайте настоятися борщу в теплому приміщенні протягом години.

5. У сатиричному вірші поета початку XVII ст. Данила Братковського йдеться про те, як він занедужав, спробувавши такого звичного для нас салату (змішаних овочів та зелені). Як поставився до цього випадку співрозмовник поета? Чому?

Що, волиняче, салату наївся?

З кудель-бо влоських (італійських) напевне робився.
Заморське зілля такий хай смакує,
Котрий вигадно в смаку химерує.
Забув — прислів'я живе здавна з нами:
Як кінь між коней, а віл між волами.
Далася добре тобі страва влоська,
Тож знай: у цьому була помста Бозька.

Відомості про старовинну українську кухню й особливості харчування людей у різних регіонах України дізнайтеся з відео «Що їли українці? Давні страви України» (*е-додаток, § 10.1*).

6. Які страви традиційної старовинної української кухні зображено? Із чого їх готували? Як у приготуванні страв відображався спосіб життя тогочасних українців? Спробуйте дізнатися більше про ці страви.

7. Обговоріть у групах, як змінилося харчування людей з того часу і до наших днів. Якими були причини цих змін? Презентуйте свої роздуми класові.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Що нового ти дізнався / дізналася про повсякденне життя мешканців України в XVI — першій половині XVII ст.?
2. Що додалося до твоїх уявлень про історію українських земель у XVI — першій половині XVII ст.?
3. Що для тебе виявилося найбільш несподіваним і цікавим?
4. Якою інформацією із цього параграфа ти зможеш поділитися зі своїми знайомими та друзями?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Зроби макет або комп'ютерну модель (малюнок за допомогою ШІ) одного з типів житла, про які йшлося в параграфі.
2. Зроби ескіз тогочасного модного одягу однієї з верств населення.
3. Знайди в додаткових джерелах рецепт однієї зі старовинних українських страв та приготуй її. Розкажи про цей досвід своїм однокласникам / однокласницям.

Переглянь відео 10.3 і 10.4 в е-додатку.

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ ЗА РОЗДІЛОМ I

ВИКОНУЄМО ПРОЄКТ

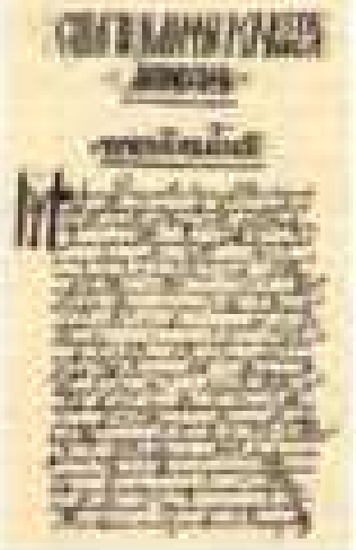
Об'єднайтесь у групи. Кожна група має підготувати кілька сторінок історичного календаря, на сторінках якого буде наведено важливі дати, події та постаті, з якими ви ознайомилися під час роботи з розділом «Українські землі в XVI — першій половині XVII ст.». У календарі мають міститися дати в хронологічній послідовності, короткий опис події та пов'язані з ними зображення. На кожній сторінці ви можете розміщувати по 1–2 дати або об'єднати їх за певним принципом (наприклад, дати I, II та III Литовських статутів), або навіть створити календар у вигляді таблиці на одній сторінці.

Дати основних подій, які обов'язково мають бути відображені у вашому календарі: 1529 р., 1556–1561 рр., 1566 р., 1569 р., 1574 р., 1576 р., 1577 р., 1578 р., 1585 р., 1588 р., 1596 р. (за бажанням ви можете додати інші події, які вважаєте важливими).

Готовий календар — це результат вашого дослідження: презентація найважливішої інформації у стислому вигляді за допомогою поєднання тексту і графіки. Скористайтеся відкритими джерелами й підберіть зображення (краще тогочасні), які відповідатимуть події. З'ясуйте, у чому значення події, та коротко сформулюйте підпис до дати.

Тож обговоріть зміст та ескіз вашого календаря, план розташування інформації. Розподіліть обов'язки між членами групи: хто і яку інформацію шукає, хто продумує текст (фрагмент постера) чи підбирає ілюстрації. Визначтеся з термінами виконання завдань. Не забувайте, що презентація перед класом наприкінці роботи також потребує підготовки.

Наведений нижче приклад використайте як шаблон або ж сформуйте власний підхід.

1529 р. Прийняття Першого Литовського статуту	1556–1561 рр. Створення Пересопницького Євангелія	1566 р. Прийняття Другого Литовського статуту
		
Поділ шляхти на служилих і магнатів	Визначна рукописна пам'ятка староукраїнської літературної мови й мистецтва, переклад Євангелія мовою, близькою до народної	Розширення прав служилої шляхти

РОЗДІЛ II

Становлення українського козацтва (XVI — перша половина XVII ст.)

§ 11 | Виникнення запорозького козацтва

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

1. Хто такі козаки? Якими були особливості їхнього способу життя? Яку роль вони відіграли, на вашу думку, в історії України? Як ви вважаєте, чому в Україні існує так багато пам'яток і творів мистецтва, пов'язаних із козаками?
2. Проаналізуйте документ. Визначте, у яких стосунках перебувають автор і отримувач цього листа. Про які події йдеться? Що автор обіцяє отримувачу? Що цей лист розповідає про козаків?

Лист великого литовського князя Олександра до кримського хана Менглі-Гірея, 1492 р.

Писав нам в ярлику своєму, що наші люди Кияни і Черкасці, прийшовши Дніпром, под Тягинею корабель твій розбили і чоловіка одного захопили і багато статків і грошей побрали. ...Це сталося без нашої волі. Про це послали до наших урядників українних, щоб те шукали між козаками, а чого би дошукалися — дали в руки слузі твоєму Мусаці...

1. КОЛИ І ЧОМУ ВИНИКЛО КОЗАЦТВО

ПОМІРКУЙТЕ

Поставте до тексту 4–5 закритих (з однією правильною відповіддю) і 2–3 відкритих (кілька правильних відповідей) запитань. Обміняйтеся запитаннями-відповідями в парах. Найцікавіші запропонуйте класові.

Уперше слово «**козак**», що має тюркське походження та означає «*вільна людина, шукач пригод, воїн, який перебуває на передовій сторожі*», знаходимо в джерелах кінця XIII ст. На той час уже були відомі тюркські козаки в Криму та Північному Причорномор'ї. В історичних пам'ятках кримських татар XV ст. козаками названо як найманих вартових у Кафі в Криму, так і степових розбійників. Українські козаки вперше згадуються в писемних джерелах у **1489 р.** у «Польській хроніці» Марціна та Йоахима Бєльських.

У XV ст. кордони Київського князівства під тиском Кримського ханства почали поступово переміщуватися на північ, а Київ, Черкаси,

Канів, Вінниця і Брацлав знову перетворилися на прикордонні міста, у яких чимало людей належало до військових служебників, зем'ян, бояр та слуг. До них приєднувалися промисловці-уходники з міського люду «окраїнних міст» Київщини та Поділля. Маючи військовий вишкіл і досвід, вони ставали провідною організаторською силою уходницько-козацьких ватаг. Відповідальність за безпеку й оборону південно-східних околиць покладалася на місцевих старост, які організовували варту й розвідку на татарських шляхах. У другій половині XV ст. загони вільних озброєних людей — представників різних верств населення — отримали характерну назву «козацтво». Тогочасний термін «козак» позначав не соціальний стан у структурі суспільства, а спосіб життя і рід занять.

ДОСЛІДИТЬ

Серед названих чинників оберіть ті, що зумовили виникнення козацтва, й ті, що сприяли зростанню чисельності козаків. Свій вибір поясніть.

1) Існування великого масиву прикордонних земель зі сприятливими для господарювання умовами.
2) Досвід освоєння південних територій уходниками, добичниками, бровниками (тими, хто займався промислами: рибалив, полював, торгував сіллю).
3) Нагальна потреба захисту від нападів татар.
4) Перетворення частини населення південних міст на охоронців, які володіли зброєю.

У зв'язку з розвитком господарства козаків на початку XVI ст. виникли **хутори**, які об'єднувалися в більші економічні осередки — **козацькі села**, де застосовували найману працю. У другій половині XV — на початку XVI ст. виникло чимало козацьких поселень.

Невдовзі серед козаків почала виділятися заможна верхівка, яка володіла хуторами, угіддями, табунами коней тощо.

Проте залишалася і козацька біднота (голота, сірома), яка заробляла наймитуванням[22] у заможних козаків, службою в загонах при замках шляхти.

Хутір — вид сільського поселення, найчастіше одно-двірного, де садибні та польові роботи виконувалися одноосібно або групою родичів чи людей, пов'язаних спільними господарськими інтересами.

ДОСЛІДИТЬ

1. Яку характеристику козацтва історик убачає основною? Чому?

[22] *Наймитувати* — працювати наймитом у кого-небудь, служити по найму.

Український історик Дмитро Наливайко про козацьке господарство

В усталених уявленнях про козака перша його іпостась, тобто виробничо-трудова, геть затінюється другою, воїнською; звідси поширене ототожнення козацтва з рицарством, зовсім не виправдане із соціально-економічного погляду. Наспрaвді ж вільний труд на вільній землі невіддільний від самої суті козацтва і становить одну з його фундаментальних рис.

2. Опишіть козацький хутір і визначте, які заняття могли давати значні прибутки його власникам.

Запорозький хутір. Малюнок із книжки відомого дослідника історії козацтва Дмитра Яворницького «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу», 1889 р.

2. ЯКИМИ БУЛИ ПЕРШІ КОЗАЦЬКІ СІЧІ

ПОМІРКУЙТЕ

Як виникли Січі? У чому полягали особливості такого поселення?

У XVI ст. центром розселення козацтва стало Запорожжя, або Низ (територія Дніпровських порогів[23]). Звідси й назва козаків — *запорозькі*,

[23] *Порогами* називають виходи кристалічних порід у руслі Дніпра — кам'яні пасма, що перетинали течію ріки. У 1932 р. їх було затоплено водами Дніпровського водосховища. Порожистою частиною Дніпра вважають ділянку річки між сучасними містами Дніпро та Запоріжжя.

або *низові*. Тимчасові сторожові пости — «засіки», «січі» (штучна перешкода з повалених дерев, влаштована в оборонних цілях; табір, обнесений частоколом) з'являлися в місцях козацьких промислів між Дніпром і Південним Бугом з початку XVI ст.

Січ — укріплена фортеця козаків на Дніпрі.

У 1556 р. канівський і черкаський староста **Дмитро Вишневецький** звів за дніпровими порогами в районі острова Хортиця укріплений замок-фортецю, об'єднавши козаків у першу відому нам сьогодні **Запорозьку Січ**, місцезнаходження якої є й досі дискусійним.

ДОСЛІДІТЬ

1. Зверніться до карти на с. 99. Яку інформацію про діяльність Дмитра Вишневецького вона містить?
2. Розгляньте зображення. Поясніть, що їх об'єднує. Яким бачать Дмитра Вишневецького сучасні митці? Порівняйте свої думки з поданим далі текстом.

1

2

3

4

1 — пам'ятник Дмитру Вишневецькому на Хортиці;
2 — пам'ятник Д. Вишневецькому на Тернопільщині;
3 — пам'ятна українська монета, присвячена Д. Вишневецькому;
4 — поштова марка України «Дмитро Вишневецький (Байда)»[24]

Кілька фактів про людину

Дмитро Вишневецький (Байда) народився в місті Вишневці на Волині в родині князів Вишневецьких, які вели свій родовід від великого князя литовського Ольгерда. Розум, освіта і схильність до авантюр дали змогу Байді стати одним із найвидатніших провідників козацтва.

[24] *Байда* — козацьке прізвисько Д. Вишневецького, з татарської означає *безтурботний чоловік*.

У 1551 р. Сигізмунд II Август призначив князя Дмитра старостою міст-фортець Черкас і Канева. Відтоді оборона від татарських набігів стала його обов'язком.

Вишневецький став стражником на Хортиці, де зводив оборонні споруди. Саме його вважають засновником першої Січі. Звідси Байда очолював походи проти Османської імперії і Кримського ханства та неодноразово відбивав ворожі напади на Січ. Улітку 1563 р. під час походу до Молдови загони козаків зазнали поразки, а князь пораненим потрапив у полон. Його було страчено за наказом султана, оскільки він відмовився перейти на турецьку службу. Під іменем Байди він оспівується в літературних і музичних творах, численних легендах та піснях.

Невідомий художник. Дмитро Вишневецький. XVIII ст.

Восени 1557 р. козаки під натиском турків і татар були змушені залишити Хортицю. Запорозьку Січ було побудовано на острові Томаківка. Цей острів на Дніпрі, поблизу сучасного м. Марганець, колись мав надзвичайно вигідне розташування. Окрім того, Томаківку пронизувала мережа дрібних річок, яка давала змогу козакам швидко маневрувати на воді, а ворогам перешкоджала потрапити на Січ.

ДОСЛІДЬ

Спираючись на ілюстрацію та інформацію з наведеного далі джерела, поясніть, де козаки розмістили Томаківську Січ. Чому? Які території вона контролювала? Як її було організовано?

Розташування Томаківської Січі (*3D-реконструкція*)

З опису Томаківської Січі польським хроністом Бартошем Папроцьким (80-ті роки XVI ст.)

Січ контролювала Подніпров'я від Черкас до Низу та територію Великого Лугу. На Січі збиралися козацькі ради. У середовищі запорозької громади виділялася козацька старшина. Були в козаків регалії найвищої влади, зокрема «булава гетьманська». У результаті нападу татарів у 1593 р. Томаківську Січ було знищено, а вцілілі запорожці перейшли на острів Базавлук в одному з рукавів Дніпра й заснували там Базавлуцьку Січ.

Саме на Томаківці з кінця 1560-х років відбувалося становлення устрою Війська Запорозького Низового. І якщо раніше козаки гуртувалися розрізненими ватагами на Дніпровських островах без єдиного очільника, то відтепер у них діяла власна військова організація, якою керували козацькі старшини.

ДОСЛІДІТЬ

Знайдіть на схематичній карті Січі, які існували впродовж історії Запорозького війська. Що спільного було в їхньому розташуванні? За реконструкцією поясніть, як зазвичай розташовувалися Січі.

1 — Січ Вишневецького (малюнок за реконструкцією В. Ленченка);
2 — схематична карта Запорозьких Січей

Курінь — будівля, у якій жили козаки. Пізніше слово «курінь» набуло й іншого значення — військової одиниці на чолі з отаманом.

Залога — військова частина, розташована в певному населеному пункті або районі зі встановленими межами для охорони й оборони його у мирні та воєнні часи.

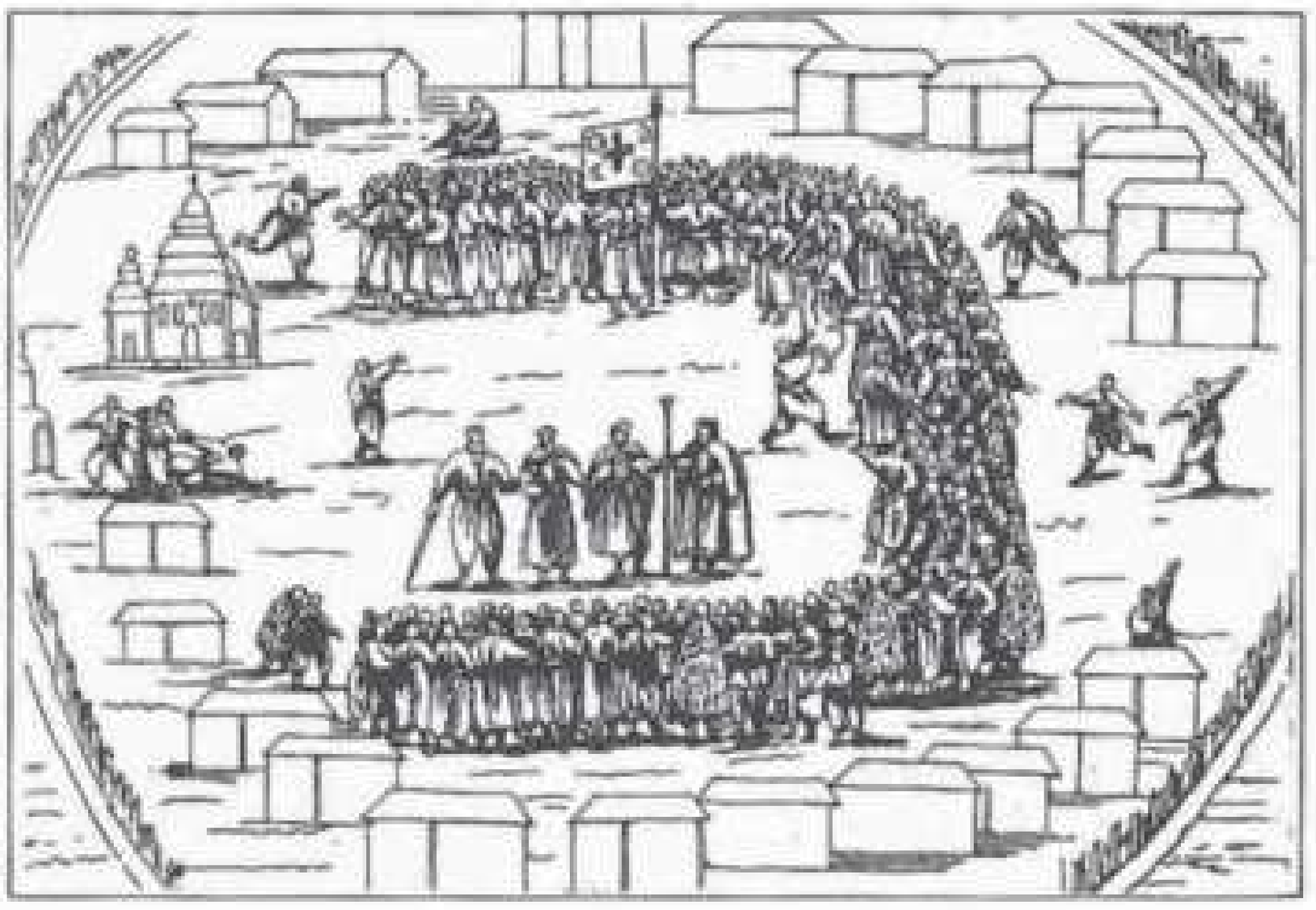
Про вигляд найдавніших січей відомо небагато, однак кожна з них була фортецею, яку зводили за порогами Дніпра так, щоб природні умови ускладнювали підхід ворога до укріплення. Природні перешкоди (вода, скелі) підсилювали валом і ровом. Вал зміцнювали частоколом із баштами, на яких розміщували бійниці.

Усередині фортеці був майдан, по периметру якого стояли великі довгі будинки — **курені**, де жили січовики. Їх будували з верболозу, обмазували глиною й покривали очеретом. Часто назву куреням давали за місцевістю, з якої походили козаки: Канівський курінь, Корсунський, Батуринський та інші. Ближче до частоколу розміщували склади, арсенали, ремісничі майстерні, торгові лавки. На території Січі зазвичай зводили православну церкву. Найбільше козаки вшановували Пресвяту Богородицю, а свято Покрови вважали одним із найголовніших.

На Січі постійно перебувала військова **залога** із двох-трьох тисяч козаків, а основна маса козаків жила поза її межами в зимівниках.

Дослідіть

Що, на вашу думку, художник зобразив на гравюрі? Яку інформацію джерело додає до тексту?

Гравюра з «Літописної оповіді про Малу Росію та її народ і козаків узагалі» О. Рігельмана, 1786 р.

3. ЯКОЮ БУЛА ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте основні складники устрою Запорозької Січі, які свідчать про його демократизм.

Поступово назва «Запорозька Січ» стала вживатися щодо величезних територій степової України, де розселялися козаки й діяли козацькі порядки. Протягом XVI–XVIII ст. **Запорозька Січ набула й зберігала ознаки державності**, як-от: територію, закони, органи влади, особливий військово-адміністративний устрій, судочинство, дипломатичні відносини з іншими країнами. Частина істориків навіть називає її козацькою республікою. Територія козацької держави — тобто землі **Війська Запорозького** — простягалася від Південного Бугу на заході до Кальміусу в Надазов'ї на сході, а північний кордон лежав уздовж Орелі на Лівобережжі та верхів'їв Інгулу й Інгульця на Правобережжі.

Основною військовою організаційною одиницею Січі був курінь на чолі з *курінним отаманом*, на якого покладались обов'язки зарахування до війська та контроль за проходженням служби, розпорядження курінним майном. Він також чинив суд над козаками свого куреня.

Вищим органом влади на Січі вважалася **козацька рада**, право участі в якій мали всі козаки. Зазвичай раду проводили на Січі або там, де перебувало військо, тобто **кіш**.

Очільником коша був *кошовий отаман*, якого вибирали на щорічній січневій козацькій раді. Його помічниками були писар, суддя, осавул. Вони також обиралися на загальній раді з-поміж авторитетних запорожців і складали **старшину**, якій передавалися **клейноди**.

На Січі діяв військовий суд. Найтяжчими злочинами вважалися зрада, порушення військової дисципліни, вбивство товариша й посягання на січове майно.

Козацька рада — збори козаків, на яких вирішували важливі питання: війни і миру, обрання гетьмана, козацької старшини тощо.

Кіш — козацьке військо Січі.

Козацька старшина — верхівка козацтва, військове та адміністративне керівництво Запорозької Січі (кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани).

Клейноди (від нім. *kleinod* — коштовність) — символи військової і цивільної влади в XV–XVIII ст.

ДОСЛІДІТЬ

1. На основі схеми (с. 96) поясніть, які органи керували Січчю. Як їх формували? Які функції були в кожного з них? Про що свідчить наявність виборних посад на Січі? Чи правильним є твердження істориків, що Запорозька Січ була демократичною республікою?

КОЗАЦЬКА РАДА

Збиралася на початку року в січні, навесні на Великдень і 14 жовтня на свято Покрови Пресвятої Богородиці (у разі потреби будь-який козак міг вимагати її скликання)

Вибирала

Гетьмана (кошового отамана)

- головнокомандувач (влада необмежена)
- вища судова і виконавча влада
- відав військовим скарбом
- політично представляв Військо Запорозьке під час переговорів і дипломатичних відносин

Козацьку старшину

- писар
- суддя
- обозний
- два осавули
- перначний
- бунчужний
- хорунжий
- булавний

Вирішувала питання

- про війну і мир
- про зносини з польським королем та іншими володарями
- про розподіл землі
- про покарання винних
- про звільнення гетьмана і старшини

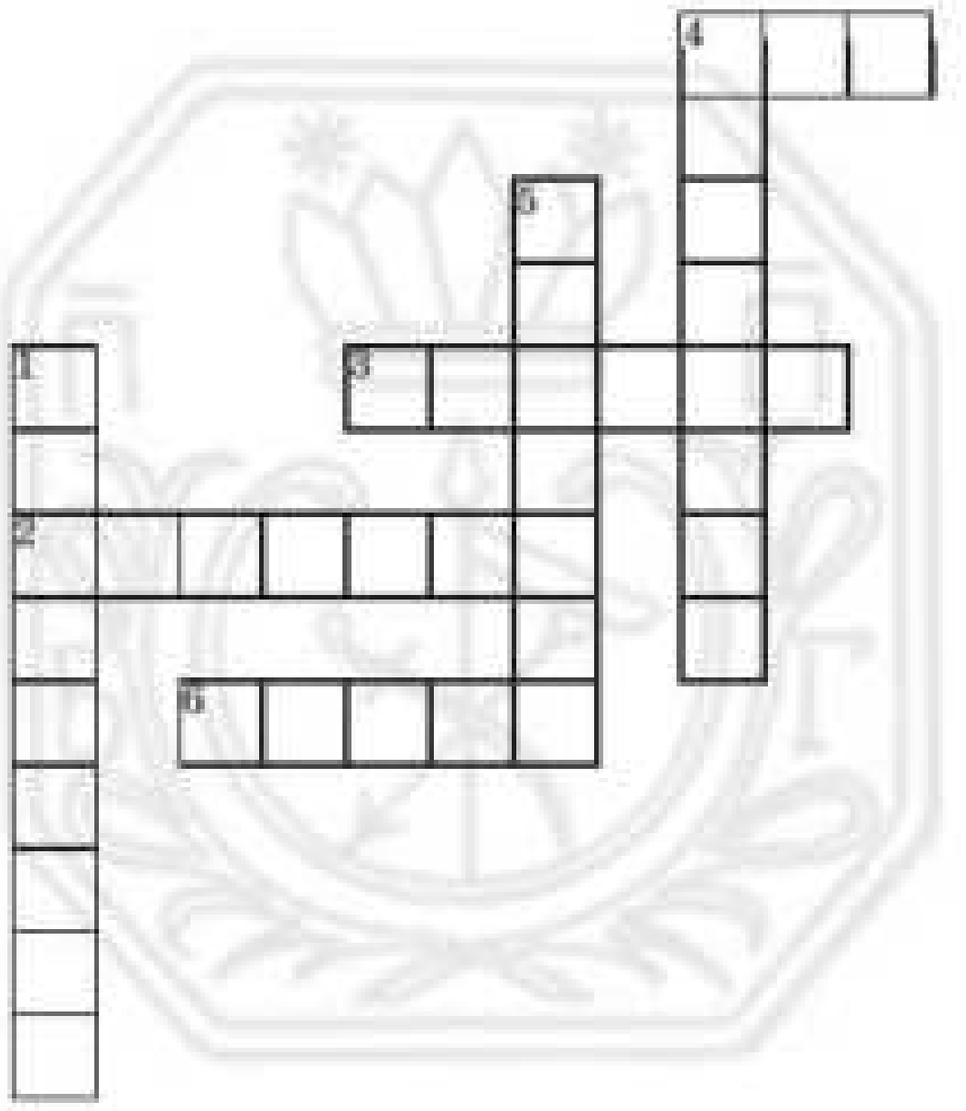
2. Які клейноди мало Військо Запорозьке? Як ви вважаєте, чому для війська будь-якої країни потрібно мати власні символи?

Козацькі клейноди:
1 — бунчук — відзнака гетьмана і кошового, зберігалася у бунчужного;
2 — булава — відзнака гетьманської влади та кошового отамана на Січі;
3 — пернач, або шестопер, — відзнака полковника полку і паланки;
4 — корогва — військова відзнака, зберігалася в хорунжого;
5 — литаври — військові клейноди, що зберігалися в довбиша;
6 — каламар — символ влади писаря;
7 — печатка — військова, січова, полкова або сотенна — зберігалася в генерального чи полкового судді, а сотенна — у сотника

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви основні чинники, які сприяли виникненню козацтва.
2. Як було організовано козацьке господарство?
3. Розгадай кросворд.

По горизонталі:

2. Найважливіше релігійне свято на Січі.
3. Назва загону на Січі.
4. Назва козацького війська.
6. Ім'я, під яким Дмитро Вишневецький відомий у народній творчості.

По вертикалі:

1. Місцевість по обидва береги Дніпра, нижче порогів.
4. Відзнаки запорозького війська.
5. Вогнепальна зброя у козаків.

4. Визнач роль Дмитра Вишневецького у згуртуванні козацтва.
5. Чим устрій Січі відрізнявся від державного ладу Речі Посполитої? Який спосіб управління подобається тобі більше? Чому?
6. Якими були для українських земель причини й наслідки появи такої соціальної верстви, як козацтво?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Знайди додаткову інформацію про життя козаків на Січі, про їхній побут і традиції. Проілюструй розповідь малюнком або комп'ютерною презентацією.

Виконай завдання 11.1, 11.3 і 11.4 в е-додатку.

§ 12 Козацтво як окремий стан українського суспільства. Козацькі повстання кінця XVI ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Знайдіть на карті (с. 99) географічні назви й відповідні території, пов'язані з формуванням козацтва. Які незнайомі вам терміни та імена діячів з'явилися на карті? Знайдіть відповідну інформацію під час опрацювання параграфа.

1. ЯК КОЗАЦТВО ПЕРЕТВОРИЛОСЯ НА ОКРЕМИЙ СТАН СУСПІЛЬСТВА

ПОМІРКУЙТЕ

Чому і з яких верств населення формувався козацький стан? Складіть і стисло залишіть ознаки козацтва як окремого стану суспільства.

Із середини XVI ст. кількість козаків зростає. Козацтво поповнюється дрібними шляхтичами, містянами, невдоволеними свавіллям власників міст і старост, і навіть збіднілими вихідцями із православного духівництва. Із середини 90-х рр. XVI ст. розпочинається масове «покозачення» селян Київщини, і вже в 1616 р. частка козаків серед них становила понад 70 %.

Отже, у XVI ст. на землях Центральної України козацтво швидко самоорганізовувалося як особлива група — стан населення. Це була окрема верства, що несла військову повинність, але не мала визнаних державою прав і привілеїв. Для більшості козаків потрапити до складу шляхетського стану було неможливо. Тож вони почали обстоювати права козацтва як окремого стану, який за своїм положенням дорівнював би шляхті, а єдиним суспільним обов'язком його була військова служба.

Козацтво спромоглося виробити кодекс своїх «прав і вольностей» — неписаних норм, які визначали його соціальний статус у суспільстві.

Серед них були:

- вільний вступ до козацького стану будь-кого незалежно від станової чи національної приналежності;
- ліквідація залежності від землевласників і станової нерівноправності;
- можливість займатися промислами й торгівлею;
- право участі в органах козацького самоврядування.

Проте життєва реальність не завжди збігалася з неписаними нормами козацької поведінки. Інколи вояки вчиняли розбійні дії проти місцевого українського населення. Вільні козаки, які жили в пониззі Дніпра, за порогами, називалися запорозькими козаками, тобто **Військом Запорозьким Низовим**. Однак до середини XVI ст. називали себе запорозькими й козаки, які жили вище порогів, тобто у містах та селах — так звані **городові козаки**. Поступово вони відокремилися від Війська Запорозького Низового, осіли в українських містах і селах, відтак не мали жодної підстави називатися запорожцями. Тому в офіційних документах вони довго зазначалися як *Військо Запорозьке Городове*. Низові ж козаки відділилися від городових, по праву іменувалися *запорожцями* та *січовиками* й чітко відрізняли себе від городових козаків.

Військова вправність козаків зростала, зокрема й завдяки постійній участі у воєнних діях. Наприклад, українські козаки разом із польськими військами брали участь у Лівонській війні проти Московії, ходили походами до Молдови. Козаки майстерно володіли зброєю — рушницею,

списом і шаблею, мали власну артилерію, а морем пересувалися за допомогою легких маневрених суден — чайок.

ДОСЛІДІТЬ

Які ознаки козацького стану відобразили художники?

1

2

3

1 — Йозеф фон Брандт (Польща). Запорожці (живопис, перша половина XIX ст.);
2 — частина діорами «Військова рада на Січі» (Музей історії запорозького козацтва на Хортиці, XXI ст.);
3 — Фотій Красицький. Гість із Запоріжжя (живопис, 1901 р.)

2. ЯКЕ КОЗАЦТВО НАЗИВАЛИ РЕЄСТРОВИМ

ПОМІРКУЙТЕ

Як і чому було створено реєстрове козацтво? Як це вплинуло на формування козацького стану?

Реєстрові козаки (реєстровці) — частина українського козацтва, прийнята на військову службу владою Речі Посполитої й записана в окремий список — реєстр.

У 1572 р. польський король Сигізмунд II Август видав універсал, за яким на службу до Речі Посполитої було взято 300 козаків. Прийнятих на державну службу вносили до реєстру, звідки вони й дістали назву **«реєстрових козаків»**. Відтоді влада офіційно визнавала козаками тільки тих, кого було внесено до

реєстру. Усі інші, тобто основна частина козаків, залишалися за межами стану. Важливо, що надання реєстровим козакам певних прав і привілеїв означало визнання польською владою українського козацтва як стану. З іншого боку, не вписаних до реєстру козаків влада оголошувала бунтівниками й вела проти них боротьбу.

Нереєстрові козаки — частина українського козацтва, яка не потрапила до реєстру, й тому не отримала привілеїв, визнаних за козацтвом урядом Речі Посполитої.

Чисельний склад реєстрового війська не був сталим. Новий король Речі Посполитої Стефан Баторій у 1578 р. вибрав на службу з-поміж козаків 600 осіб. Залучення запорожців на державну службу передбачало встановлення над ними контролю, який обмежував вплив козацтва на українське суспільство й давав змогу уникнути загострення відносин Речі Посполитої з Османською імперією та Кримським ханством. Реєстрові козаки були зобов'язані охороняти південні кордони та брати участь у походах польських військ.

За службу реєстрові козаки отримували платню від королівської казни. Їм було віддано місто Чигирин під резиденцію й місто Трахтемирів із Зарубським монастирем — під шпиталь для старих і покалічених. Реєстрове військо отримало офіційну назву «Запорозьке». На відміну від попередніх наборів, усім реєстровим козакам, окрім грошової винагороди, надавалися спеціальні суспільні права і привілеї. Вони підпорядковувалися власній старшині, звільнялися від сплати податків, вилучалися з підпорядкування місцевої адміністрації. За ними було також закріплено право на землеволодіння.

ДОСЛІДІТЬ

Які обов'язки мали на державній службі реєстрові козаки? Які положення свідчать, що влада Речі Посполитої намагалася використати реєстровців проти низових козаків Запорозької Січі?

З «Постанови щодо низовців», затвердженої королем Стефаном Баторієм 16 вересня 1578 р.

Перед паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому послушними бути... не воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би це чинив, мали б бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не позволяли чинити цареві кримському, його землям, людям, улусам... однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів.

Отже, наприкінці XVI ст. козацтво існувало як окремий стан українського населення, об'єднаний способом життя та інтересами. Цей процес завершився з появою реєстрового козацтва, хоча офіційно уряд Речі Посполитої не визнавав за козаками такого статусу.

3. ЧОМУ І ЯК ВІДБУВАЛИСЯ КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ КІНЦЯ XVI СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Які протиріччя між польською владою й козаками спричинили повстання Криштофа Косинського та Северина Наливайка? Як вони відбувалися? Чому завершилися поразкою?

Наприкінці 70-х, а також у 80-ті роки XVI ст. козацькі загони здійснювали збройні напади на Молдову, на степові дороги Лівобережжя, на кримські улуси й навіть морем — на Гезлеве (сучасне м. Євпаторія). Як піддані короля Речі Посполитої такими діями вони сприяли конфліктам між турецьким султаном і королем. Влада Речі Посполитої намагалася приборкати козаччину заборонами на суходільні й морські походи. Унаслідок цього сейм ухвалив «Порядок щодо низовиків і України».

ДОСЛІДІТЬ

Які вимоги до козацтва містив документ? Як ви думаєте, чи були ним задоволені козаки? Чому?

З «Порядку щодо низовиків і України»

Стосовно людей, які перебувають на Низу в Запорожжі: нехай коронний гетьман, зібравши... відомості про військо у тих місцях, так упорядкує територію, на якій мешкають ці люди, щоб вони... підлягали владі призначеного їм начальника із числа шляхти. Усі повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, що вони: ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходитимуть кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни із сусідніми державами...

Причинами невдоволення козацтва були не лише обмеження традиційних козацьких прав, а й поширення на Київщину і Східне Поділля (Брацлавщину) магнатського землеволодіння. Головними противниками козацтва виступали князі Острозькі — великі землевласники, у чиїх руках перебували уряди (посади) київського й волинського воєвод. Відтак серед козацтва наростало невдоволення, і в 1591 р. через приватний

конфлікт за землю представника старшини Криштофа Косинського та білоцерківського старости князя Януша Острозького розпочалося перше масштабне **козацьке повстання**. Косинський захопив Білу Церкву, й повстання поширилося на інші міста. У шляхетських маєтках, насамперед в Острозьких, повсталі забирали документи, зброю, коней, продовольство. Криштоф Косинський вимагав від населення присягати йому як козацькому гетьману. Таку присягу склали жителі Білої Церкви, Переяслава, Богуслава й Корсуня.

На початку лютого 1593 р. під містечком П'ятка (нині Житомирська область) відбулася битва, у якій Криштоф Косинський зазнав поразки і втратив гетьманство, а у травні 1593 р. — загинув.

Однак це не спинило козацьке повстання. Козаки фактично відновили свій вплив на Придніпров'ї, після чого майже повністю зосередилися на боротьбі проти турків і татар.

ДОСЛІДІТЬ

На основі карти (с. 99), тексту й ілюстрації розкажіть про повстання під проводом Криштофа Косинського. Поясніть, чому козакам вдавалося так довго й успішно протистояти польській владі.

Петро Андрусів. Атака козаків, 1976 р.

Протягом 1594 — першої половини 1595 рр. козаки, домагаючись розширення прав і вольностей, здійснювали походи проти турків і татар на територію Молдови. Уряд Речі Посполитої, не бажаючи загострення відносин з Османською імперією, заборонив самостійні походи козаків на молдовську територію. Таке рішення уряду козаки сприйняли як обмеження своїх прав і відповіли новим повстанням, яке очолив Семерій (Северин) Наливайко.

ДОСЛІДІТЬ

Образ Северина Наливайка надихає багатьох сучасних митців. Яким вони бачать цього історичного діяча? Порівняйте його образ у мистецтві з фактами його біографії. А як би ви зобразили С. Наливайка?

1

2

1 — Борис Карабулін. Взяття Луцького замку Северином Наливайком (живопис, 1968 р.);
2 — пам'ятник Северину Наливайку в селищі Гусятин Тернопольської області на вулиці, яку названо його ім'ям

Кілька фактів про людину

Семерій (Северин) Наливайко. Дата і місце народження достеменно невідомі. В юнацькі роки козакував на Запорожжі. Пізніше служив сотником війська князя В.-К. Острозького.

У квітні 1594 р. на Поділлі зібрав двохтисячний загін для оборони від татар. Протягом літа з козаками захопив турецькі фортеці Паркани й Бендери в Придністров'ї, спустошив у Теребовлі й Гусятині маєтки магната М. Калиновського, винуватого в смерті його батька. Восени 1594 — навесні 1595 р. брав участь у походах об'єднаного козацького війська в Молдову і Придністров'я, а восени здійснив рейд білоруськими землями за маршрутом Луцьк — Слуцьк — Бобруйськ — Могильов — Річиця. У лютому 1596 р.

С. Наливайко встановив контроль над більшою частиною Волині. Незабаром лави його загонів зросли до 4 тисяч осіб. Відтоді Наливайко вийшов на чільне місце серед старшин, перетворившись завдяки організаторським і воєнним здібностям на найвпливовішого керівника повстання, яке поширилося на Поділля, Волинь, Київщину й Білорусь.

У квітні 1596 р. після битви під Білою Церквою Северина Наливайка на короткий час обрали гетьманом. Після поразки козаків від польського коронного війська на річці Солониця його було полонено й страчено у Варшаві. Сучасники відзначали яскраву зовнішність і благородство Наливайка. Описуючи його страту, хроніст Йоахим Бєльський зазначив: «Була то особа красна, до того ж і воїн не останній...» Життя і смерть С. Наливайка породили численні народні легенди.

У 1594–1595 роках С. Наливайко на чолі козацького загону разом із гетьманом Григорієм Лободою здійснив кілька успішних походів до Молдови та проти турків. Восени 1595 р. після походу на Угорщину С. Наливайко почав організовувати визвольне повстання проти Речі Посполитої.

Спочатку козацьким військом було захоплено Волинь, а потім бойові дії перейшли на терени Білорусі. У цей час С. Наливайко вів листування з польським королем, уперше висунувши й обґрунтувавши доцільність створення в межиріччі Дністра та Бугу козацької території на чолі з виборним гетьманом, яка б мала служити плацдармом для боротьби з татарсько-турецькою агресією.

На початку 1596 р. С. Наливайко об'єднав свої сили із загонами запорожців Григорія Лободи і Матвія Шаули. Присутність козаків спричинила стрімке покозачення населення. У містах і селах вводився козацький суд і стягувалися податки на користь Війська Запорозького. Водночас провідники козацтва не мали чітко сформульованої мети, вони розглядали свої дії як підготовку до нових походів проти турків.

24 березня 1596 р. під Білою Церквою козаки завдали поразки ворожому авангарду в бою біля урочища Гострий Камінь, водночас обидві сторони зазнали великих втрат. Кілька місяців Северин Наливайко утримував під козацьким контролем значну частину України й Білорусі, не дозволяючи шляхті користуватися своїми колишніми правами.

Довідавшись про наближення головних сил ворога, 12 тисяч козаків і членів їхніх сімей почали відступати на схід. В урочищі Солониця біля Лубен їх було оточено армією С. Жолкевського, а через два тижні вони капітулювали. Ватажків повстання було страчено того ж літа у

Львові, а Наливайка після тривалого слідства показово скарали на смерть у Варшаві.

Так завершилося повстання 1594–1596 рр., або, як пише історикиня Наталя Яковенко, «перша справжня війна Корони Польської з козаками».

ДОСЛІДИТЬ

1. За картою (с. 99) простежте, де і як відбувалися події повстання 1594–1596 рр.
2. Нижче вміщено перелік причин поразки козацьких повстань кінця XVI ст. Чи погоджуєтесь ви з наведеними причинами? Уявіть себе радниками / радницями ватажка тогочасного повстання. Складіть кілька порад для старшини, який керує військовими діями.

ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ КОЗАЦЬКИХ ПОВСТАНЬ КІНЦЯ XVI СТ.

- **Козаки-повстанці не мали чіткої програми дій.**
- **Серед повстанців не було згуртованості та єдності, протягом тривалого часу вони діяли розрізнено на різних територіях.**
- **У повстанському середовищі відбувалися внутрішні чвари.**
- **Низька маневреність повстанського війська.**
- **Повстання не переросло в загальнонародну національно-визвольну боротьбу, бо повсталі боролися не за свободу українського народу, а за власні станові інтереси.**

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Коли і з кого формувався окремий стан суспільства — козацтво?
2. Коли з'явилося реєстрове козацтво?
3. Коли і як відбувалося повстання під проводом К. Косинського?
4. Які основні події повстання С. Наливайка?
5. Що, на твою думку, було головною причиною поразки обох повстань?
6. Які наслідки для подальшої історії козацтва мали козацькі війни кінця XVI ст.?

Визнач пункти, за якими можна порівняти козацькі повстання під проводом К. Косинського та С. Наливайка. Склади на їх основі таблицю, висновком до якої буде визначення спільних і відмінних рис.

Виконай завдання 12.1, 12.2 і 12.3 в е-додатку.

§ 13–14 | Походи козаків на Туреччину і Крим у XVI — першій половині XVII ст. Петро Конашевич-Сагайдачний. Хотинська війна

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Що ви знаєте про те, як воювали козаки? Чому їх уважали вправними вояками? Про які риси козаків пише Дмитро Яворницький? Як ці риси допомагали їм у військових діях? Порівняйте ваші припущення з інформацією параграфа.

Із книжки відомого історика Дмитра Яворницького «Історія запорозьких козаків»

...Про хоробрість запорозьких козаків турецький султан висловився так: «Коли навколишні народи на мене повстають, я й уві сні про козаків мушу одним вухом слухати»... Вони вояки великі були. Бувало, батько мій як почне розповідати про те молодецтво запорожців та про баталії їхні з турками, татарами й поляками, то страшно слухати його... На війні запорожці мало дорожили життям і вмирали в боях, як справжні лицарі.

1. ЯК ВІДБУВАЛИСЯ СУХОДІЛЬНІ ПОХОДИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ У XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

ПОМІРКУЙТЕ

Навіщо козаки здійснювали суходільні походи? Як вони відбувалися і чому зазвичай були успішними?

Протягом усього XVI ст. відбувалося протистояння козаків татарам, туркам і московитам. Запорожці здійснювали суходільні походи з різними цілями: аби відволікти сили й увагу супротивника під час війн, які вела Річ Посполита проти сусідніх держав, упередити ворожі напади на українські території, помститися за набіги татар і визволити бранців, захопити військові трофеї та іншу здобич. Постійними були походи козаків у Крим за сіллю, видобуток і безмитне вивезення якої здійснювалося під прикриттям військових загонів.

Бойові дії точилися незалежно від пори року. Найважче було боронити українські землі взимку, коли замерзав Дніпро та його притоки, і навала ворожих військ не мала перешкод. Саме тоді активізувалися нападники, найнебезпечнішими серед яких були кримські татари. Аби протистояти їм, козаки створили добре налагоджену «прикордонну службу». На межі запорозьких земель і вздовж русла Дніпра діяла мережа сторожових козацьких постів.

ДОСЛІДІТЬ

На основі тексту й ілюстрації визначте, що таке «фігури», навіщо вони були потрібні і як козаки передавали сигнали про небезпеку від одного сторожового поста до іншого.

Йозеф фон Брандт. Варта над Дніпром (живопис, 1870-ті роки)

Фольклорист Микола Зінчук про козацьку сторожу

Від ріки Орелі аж по ріку Кінську козаки побудували… фігури. Це були хитромудро збудовані маяки. За їх допомогою можна було швидко оповістити увесь край про ворожий набіг.

Кожна фігура складалася з двадцятьох смоляних бочок. В основу ставили шість бочок сторч. Їх обв'язували смоляним канатом. Усередині залишали порожнє місце. На них ставили п'ять бочок, а там — чотири, останні ж дві — одна на одну. Верхня бочка була без дна. Усередині її було вставлено залізний прут. До прута прив'язували довгий мотузок. Один кінець мотузка звисав аж до самої землі. Біля другого кінця прив'язували здоровенний пук вивареного в селітрі лика.

Удень і вночі біля кожної вартові. Як вгледять татар, то й запалюють фігуру. Інші побачать і собі запалюють. Так в одну годину козаки увесь край оповістять, щоб люди рятувалися.

Поступово воєнна сила й майстерність козацтва міцніли. На відміну від урядового війська, орієнтованого на стратегічну оборону, козаки, за прикладом степовиків, спрямовували зусилля на швидкий стратегічний наступ. Вони не чекали, коли прийде орда, а шукали ворога й діяли на випередження. Вони зупиняли ординців у зручних для себе місцях і вступали в бій. Так, у 1527 р. козаки, об'єднавши свої загони, вирушили в похід на перехоплення між Каневом і Черкасами 25-тисячного татарського війська, що поверталося після вторгнення та пограбування території Польщі, й урятували близько 40 тисяч співвітчизників, яких гнали в неволю до Криму.

Козаки також застосовували засідки й нічні рейди. Удень вони відволікали ворога малими боями, а вночі зненацька атакувати його. Козаки часто користувалися розвідувальними даними, вміли несподівано заскочити в гарнізони фортець.

ДОСЛІДІТЬ

На основі творів живопису розкажіть про озброєння, військові вміння, тактику та бойовий дух козаків. Як ви вважаєте, яку роль у перемогах козаків відігравав цей бойовий дух? Свою думку поясніть.

1

2

3

4

5

1 — Юзеф Брандт. Стрільба з лука (живопис XIX ст.);
2 — Іван Чіріта. Козак (сучасний живопис);
3 — Віктор Полтавець. На поєдинок! (сучасний живопис);
4 — Іван Їжакевич. Нічна переправа (сучасний живопис);
5 — Сергій Васильківський. Сторожа запорозьких вольностей (живопис XIX ст.)

2. ЯКИЙ ЧАС НАЗИВАЮТЬ «ДОБОЮ ГЕРОЇЧНИХ ПОХОДІВ» КОЗАЦТВА

ПОМІРКУЙТЕ

Як козаки організовували і здійснювали морські походи? Що забезпечувало високу ефективність таких походів?

Першу чверть XVI ст. вважають добою героїчних морських походів українського козацтва. Ці походи було викликано низкою причин.

Причини морських походів козаків у гирлі Дніпра, Південного Бугу, Дністра, Дунаю, на узбережжя Криму

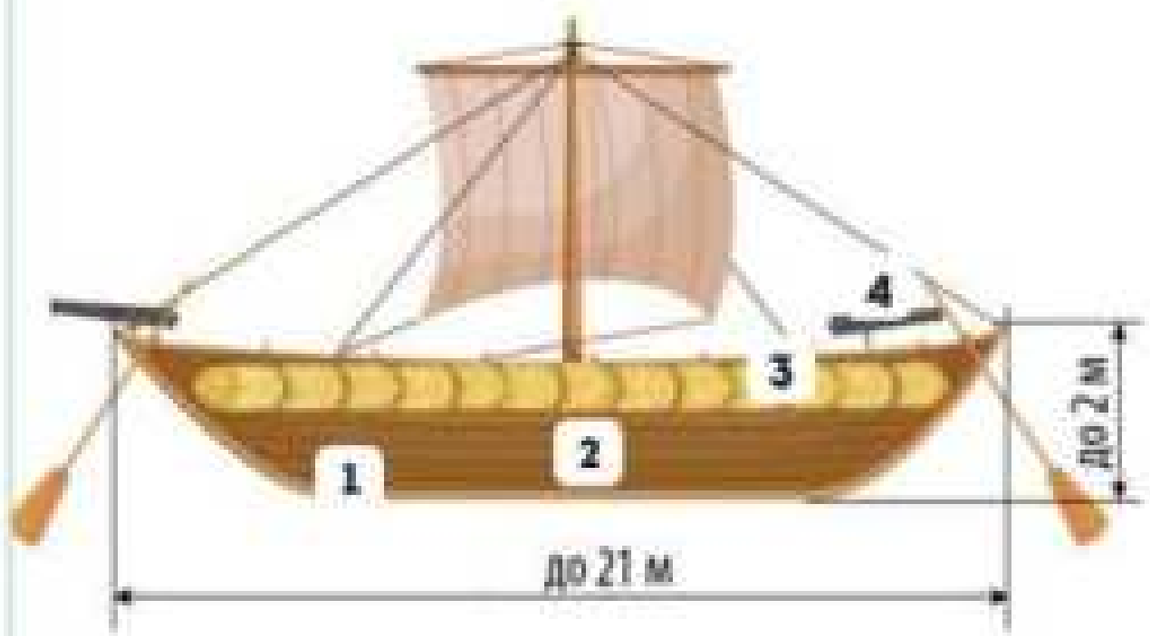
- Підтримка бойових дій на суходолі
- Звільнення бранців із турецько-татарської неволі
- Послаблення економічної й військової могутності Туреччини та її союзників
- Прагнення захопити здобич

Для походів потрібні були човни — невеликі й легкі для маскування у плавнях та вузьких річкових протоках. Так з'явився човен, який увійшов в історію українського судноплавства під назвою «чайка».

У морський похід збиралося 80–100 козацьких суден, екіпаж кожного становив 50–70 чоловіків і укомплектовувався 4–6 дрібнокаліберними гарматами (фальконетами). На особистому озброєнні учасники походу мали по кілька рушниць та пістолів із набоями до них, шаблю, кинджал. Така ескадра вважалася грізною силою, адже козаки зазвичай нападали раптово, не даючи супротивникові можливості зосередити свої сили.

ДОСЛІДІТЬ

Як будували чайку? Як саме човен сприяв досягненню цілей козаків?

Козацька чайка XVI–XVII ст.

1 — дно човна мало бути пласким, видовбаним із товстого стовбура верби або липи — для зручності перетягування чайки суходолом;
2 — борти чайки зашивалися міцними дошками, щілини конопатили, а потім смолили;
3 — до бортів кріпили зв'язки очерету, які підтримували судно на поверхні води і збільшували його плавучість; харчові запаси зберігалися в бочках;
4 — на чайках установлювали артилерію; уздовж кожного борту сиділо 10–15 веслярів, а при попутному вітрі ставили вітрило

Перші писемні згадки про дії козацького флоту сягають 1492 року, коли кримський хан обурювався, що кияни й черкасці розбили татарський корабель. Наступного року вже турецький султан скаржився Польщі, що козаки зруйнували турецьку фортецю Очаків. А перше десятиліття XVII ст. увійшло в історію як «доба героїчних морських походів козаків».

МОРСЬКІ ПОХОДИ КОЗАКІВ ПОЧАТКУ XVII СТ.

- **1602 р. — розгром османського флоту під Кілією**
- **1606 р. — штурм Кілії, Варни**
- **1608 р. — взяття козаками Перекопа**
- **1609 р. — здобуття козаками Кілії, Ізмаїла, Аккермана**
- **1614 р. — захоплення козаками міста Трапезунд, облога Синопа**
- **1616 р. — взяття козаками Кафи**

Унаслідок тогочасних морських походів козацтва загальмувалася турецько-татарська агресія вглиб українських земель. Військові сили Туреччини й Криму послабилися, і з турецько-татарської неволі було визволено велику кількість людей.

ДОСЛІДІТЬ

1. Про які воєнні хитрощі козаків розповідає Гійом де Боплан? Які якості козаків підкреслює Наїм?

Із книжки Гійома де Боплана «Опис України», 1660 р.

А коли вони натраплять на турецькі галери чи інші судна, то нападають на них і беруть штурмом. Ось як це відбувається: їхні судна виступають з води не більше як на 2,5 стопи, тому вони помічають судно або галеру раніше, ніж можуть бути помічені самі. Далі вони опускають на своєму човні щоглу і визначають напрямок вітру, намагаючись плисти так, щоб сонце до вечора було у них за спиною. За годину перед заходом сонця вони із силою гребуть до судна чи галери, доки не опиняться на відстані... і звідти стережуть їх. Потім десь близько півночі (подавши сигнал), вони щосили веслують до судна, половина команди готова до бою, тільки й чекає, коли судно настільки наблизиться, щоб стрибнути на нього. Ті, що на судні, дуже дивуються, побачивши, що на них напало 80 чи 100 човнів, з яких сиплються люди, одразу ж захоплюючи корабель.

З турецького літопису Наїма

Можна впевнено сказати, що в усьому світі не знайти людей більш відважних, аніж запорозькі козаки. Вони своїм хистом і хоробрістю в морських битвах перевершують усі інші народи.

2. На основі карти визначте, які українські землі входили до складу Речі Посполитої в першій половині XVII ст. і якими територіями володіли Османська імперія та її васали. Знайдіть на карті маршрути морських походів, перелік яких наведено на с. 111.

Суходільні та морські походи запорожців

3. Розгляньте ілюстрації. Які епізоди походу відображено на гравюрі й сучасній реконструкції події?

1 — гравюра із книжки Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» (XVII ст.);
2 — Артур Орльонов. Козаки гетьмана Петра Сагайдачного здобувають Кафу (2010 р.)

Звістки про козацькі успіхи поширювалися в Європі завдяки європейським дипломатам, що перебували в Стамбулі. Перемоги козацького війська описували як тріумф християнського духу над начебто непереможною мусульманською імперією. Щодо українських земель, то на них завдяки рішучості й звитязі запорожців стали поширюватися перекази, головним персонажем яких був героїчний лицар-козак.

3. ЧИМ УСЛАВИВСЯ ГЕТЬМАН ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому Петра Конашевича-Сагайдачного вважають видатним діячем української історії?

Із середини першого десятиліття XVII ст. значну кількість великих морських та суходільних походів козаків очолював Петро Конашевич-Сагайдачний.

ДОСЛІДІТЬ

Які припущення щодо діяльності Петра Конашевича-Сагайдачного ви можете зробити на основі пам'ятки, зображеної на с. 114? Порівняйте їх із поданим далі текстом. Які нові для вас факти з біографії Сагайдачного він містить?

Меч, подарований П. Сагайдачному польським королем (нині артефакт зберігається у Вавелівському королівському замку в Кракові, Польща)

Гаврило Васько. Петро Конашевич-Сагайдачний. Портрет, 1840–1860 рр.

Кілька фактів про людину

Петро Конашевич-Сагайдачний (бл. 1582–1622 рр.) народився у с. Кульчиці неподалік Львівській області у шляхетній родині, яка мала власний герб.

Навчався в Острозькій академії. Наприкінці XVI ст. вирушив із Самбора на Запорожжя, де брав участь у численних походах козаків. Там він отримав прізвисько *Сагайдачний* за вміння влучно стріляти з лука («сагайдак» означає «шкіряна торба або дерев'яний футляр для стріл»).

Петро швидко здобув авторитет на Січі, став обозним і керував артилерією, згодом був обраний кошовим отаманом, очолив січове товариство, а потім його двічі обирали гетьманом Війська Запорозького. За свого гетьманування П. Сагайдачний реформував Військо Запорозьке. Воно було структуровано на полки й сотні на чолі з полковниками та сотниками. Гетьман розробив властиву саме козакам тактику бою, яка давала змогу воювати з переважаючою кількістю турецького війська.

Відзначався П. Сагайдачний і дипломатичним хистом. За його гетьманування Військо Запорозьке ввійшло до Європейської ліги боротьби проти Османської імперії. Задля створення могутньої антитурецької коаліції, провідна роль у якій мала належати козацькій республіці, П. Сагайдачний установив дипломатичні зв'язки з Московською державою, Грузією, Іраном.

Гетьман прославився й діяльністю із захисту православ'я. Він разом із Військом Запорозьким був записаний до Київського братства, з яким підтримував тісні стосунки й надавав матеріальну допомогу.

Гетьман загинув унаслідок поранення в битві під Хотином, його поховано в Києво-Братському монастирі. Перед смертю П. Сагайдачний заповів своє майно на освітні, благодійні й релігійні потреби, зокрема Київському братству і Львівській братській школі.

Зі зростанням сили й авторитету козаків Річ Посполита вже не могла відмовитися від потужного, добре озброєного козацького війська. У 1617–1618 рр. король польський і великий князь литовський Владислав IV Ваза, який претендував на московський престол, звернувся по допомогу до Петра Сагайдачного. Згоду на участь у поході до Московського царства гетьман обумовив вимогою збільшити козацький реєстр. У поході були зацікавлені й козаки, адже вони зазвичай не відмовлялися від можливості захопити військову здобич.

Додалася, на думку деяких істориків, ще й неприязнь багатьох козаків до московського царя Михайла Романовича. Його дипломати підбурювали Османську імперію та Кримське ханство до нападів на Річ Посполиту з півдня, що загрожувало насамперед Україні.

Навесні 1618 р. П. Сагайдачний із двадцятитисячним військом почав успішний похід проти Московського царства. У листах до королевича він зазначав: «Козаки багато міст, містечок, замків знесли, де Москва військо збирала, почувши, розгромили й майже всі їхні сили рязанські, яких велику кількість звідти до столиці сподівалися, скупчуватися не допускали...» Козацькі загони блокували шляхи, що поєднували столицю з південними територіями держави.

Петро Сагайдачний майже без перешкод наблизився до царської столиці й розпочав її облогу. Проте з невідомих причин наступ не відбувся. На думку деяких істориків, про час штурму стало відомо московському командуванню, що змусило козаків змінити свої плани. Сагайдачний відійшов від Москви, однак продовжував успішні воєнні дії.

Унаслідок військових невдач московський уряд погодився на **Деулінське перемир'я (1618 р.)**, укладене на 14 з половиною років. Король Владислав відмовлявся від своїх прав на московський престол, натомість Річ Посполита отримала Смоленщину й Чернігово-Сіверщину. На цих землях було створено Чернігівське воєводство. Козаки після завершення походу повернулися в Україну.

Важливим був внесок Петра Сагайдачного у відновлення авторитету православної церкви. На той час становище українського православ'я було загрозливим через відсутність єпископів унаслідок утисків із боку польської влади. У 1620 р. все Військо Запорозьке разом зі своїм очільником Сагайдачним вступило до Київського Богоявленського братства. У тому ж **1620 р.** єрусалимський патріарх Теофан, завдяки козакам і особисто гетьману Петру Сагайдачному, висвятив на митрополита Іова Борецького та чотирьох єпископів. Так відбулося **відновлення православної ієрархії** в Києві, яка з 1596 року вважалася неіснуючою.

4. ЯКУ РОЛЬ ВІДІГРАЛИ КОЗАКИ В ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ

ПОМІРКУЙТЕ

Завдяки чому козакам вдалося здобути перемогу під Хотином?

На початку XVII ст. загострився конфлікт між Османською імперією і Річчю Посполитою. Турки прагнули захопити частину польських та українських земель, аби покласти край козацьким походам. Відіграли свою роль і наміри Османської імперії посилити свої позиції у боротьбі проти Габсбургів. Навесні 1621 р. султан Осман II, зібравши 150-тисячну армію з 60 гарматами й 4 бойовими слонами, рушив на Молдову. До турецького війська приєдналася 60-тисячна кримська орда. Опинившись у катастрофічному становищі, польський уряд звернувся по допомогу до козаків, обіцяючи їм розширити їхні права й привілеї. Козацька рада ухвалила виступити спільно з поляками за умови виконання коронним урядом низки вимог: визнання прав козацтва, розширення реєстру, дотримання релігійної рівноправності, підтримка православної церкви.

Козацтво відразу долучилося до активних бойових дій проти турків. Навесні 1621 р. на Чорному морі запорозький флот напав на турецькі кораблі й потопив кілька десятків суден. Дії козаків значно ускладнили становище сухопутних османських сил. Війна на суходолі розпочалася із просування військ Речі Посполитої Лівобережною Наддністрянщиною, де вони зазнавали нападів татарських загонів. Оскільки основні події розгорталися поблизу міста Хотин (у вересні **1621 р.**), то ця війна відома в історії як **Хотинська**.

Наприкінці серпня під Хотином турки зустрілися із тридцятип'ятитисячною королівською армією, до якої в останню мить приєдналися близько сорока тисяч козаків на чолі з Петром Сагайдачним. Виснажливі бої, основний удар яких прийняли на себе козацькі формування, тривали протягом усього вересня. Під керівництвом Сагайдачного козаки відбили дев'ять штурмів і здійснили серію успішних нічних атак. Козацька тактика суттєво відрізнялася від військ Речі Посполитої, які переважно оборонялися. Козаки ж під Хотином прагнули діяти наступально, саме тому основний тягар війни припав на них. Більшість турецьких атак було спрямовано проти козацького табору, а знищення війська козаків султан уважав найголовнішим своїм завданням.

Утративши майже 80 тис. вояків, Осман II уклав з Річчю Посполитою мирний договір, який поклав край Хотинській війні. Перемога союзних військ ліквідувала загрозу турецького поневолення українського, білоруського, польського й литовського народів та зупинила агресію Османської імперії у Східну Європу. Вирішальну роль у перемозі посполитих військ відіграло українське козацтво, очолюване Петром Конашевичем-Сагайдачним. Під час Хотинської війни 1621 р. гетьман отримав поранення, від якого невдовзі помер.

Дослідіть

За текстом та ілюстраціями (с. 117) розкажіть про хід і наслідки Хотинської війни.

1 — Юліуш Коссак. Хотинська битва 1621 р. (живопис, 1892 р.);
2 — битва під Хотином 2–28 вересня 1621 р.

5. ЯКИМИ БУЛИ ВЗАЄМИНИ КОЗАКІВ, КРИМСЬКИХ ТАТАР І ТУРКІВ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Що нового з'явилось у взаєминах козацтва із сусідніми державами?

Кримське ханство й Україна не лише воювали між собою. Між ними існували й добросусідські стосунки та взаємовиручка. Перші відомі союзницькі контакти кримськотатарської держави й українського козацтва припадають уже на 20-ті роки XVI століття.

ДОСЛІДІТЬ

Про які події йдеться у джерелі? Як характеризує автор Євстафія Дашкевича, черкаського і канівського старосту, який очолював козацькі загони під час походу? Як він описує політику козаків стосовно татар і московитів?

Із книжки німецького дипломата й мандрівника Сигізмунда Герберштейна «Записки про московитські справи», 1549 р.

Євстафій Дашкевич (який... виступав до Московії разом із ханом Мехмедом Гіреєм), чоловік доволі досвідчений у військовій справі і видатний хитрістю. Хоча він мав неодноразові зносини з татарами, проте ще частіше розбивав їх; мало того, він часто наражав на значні небезпеки і самого государя московського, у якого був колись бранцем. Того року, коли ми були в Москві, він розбив московитів...

Ще одним ворогом, проти якого судилося пліч-о-пліч битися козакам і кримським татарам уже в першій чверті XVII століття, стали турки-османи. Хани з династії Гіреїв опиралися спробам османів втручатися у справи наслідування престолу й нав'язувати своїх ставлеників.

У 1624 р. османський султан Мурад IV спробував усунути від влади кримського хана Мехмеда III Гірея й замінити його на зручного для себе хана. Сил завадити цьому у Кримського ханства не вистачало.

Проблему вдалося залагодити завдяки українським козакам. Татари вирішили використати досвідчених у військовій справі козаків-бранців, захоплених навесні того ж року. Запорожцям пообіцяли звільнення, якщо ті погодяться битися проти османських військ, і козаки дали згоду. Тож до війська кримського хана долучився загін козацьких стрільців і, головне, гармашів[25], які не поступалися вміннями османським пушкарям.

У вирішальному бою османці розгубилися, коли загін козаків зустрів їх рушничним і гарматним вогнем, до того ж їх атакувала кіннота кримських татар, ногайців, черкесів, кумиків. Турецьке військо зазнало поразки й відступило. За спогадами османського воїна, учасника походу на Бахчисарай: «*Солдати побігли, один обганяючи іншого; гармати з возами були покинуті. Татари, прискакавши, захопили вози, наповнені майном та запасами; забрали гармати, перетоптали кіньми піших яничарів, латників та гарнізонців*».

Залишки османського війська повернулися до Стамбула, а турецький султан видав наказ, яким підтверджував закріплення за Мехмедом Гіреєм титулу кримського хана.

---

[25] *Гармаші* — в українському козацькому війську спеціально підготовлені козаки, які опанували артилерійську справу і стріляли з гармат.

ДОСЛІДІТЬ

Чи є щось спільне у вигляді й озброєнні турецьких вояків і козаків? Яку роль відіграли козаки в розгромі османів?

1 — зовнішній вигляд і зброя турків; турецькі вояки вважалися настільки сильними і впевненими, що йшли в бій без обладунків;
2 — зовнішній вигляд і зброя козаків

Кримсько-козацький союз невдовзі отримав продовження — уже через кілька місяців, 24 грудня 1624 року, між запорожцями й кримськими татарами було укладено перший повноцінний союзницький договір. Згідно з договором обидві сторони зобов'язувалися не завдавати одна одній ніяких «кривд», «шкод» і «зла», а в разі збройного нападу на одного з учасників договору, інший повинен був надати йому військову допомогу всіма наявними силами.

ДОСЛІДІТЬ

Якими були умови договору? Чому його підписання було урочистим? У чому, на вашу думку, його значення?

З договору 1624 р.

Я, Шагін Гірей, кримський цар, даємо цей наш присяжний лист запорозьким козакам, насамперед пану гетьману, осавулам, отаманам і всьому Війську. Засвідчуємо цим нашим листом і присягами, що від мене і всіх наших людей не діятиметься жодної кривди і шкоди... І від них (козаків) вимагаємо того, аби так робилося... і на те даємо наш широкий присяжний лист Богу і Пророку...

З опису церемонії укладення угоди посла Речі Посполитої у Криму Кшиштофа Краушевського

12 тисяч татар на Запорожжя прийшли, переправилося до них козаків 8 тисяч, частувалися спільно. Там таки Шагін Гірей наказав ці упоминки давати, а сам кожному зосібна зі своєї руки чарку горілки давав. Козаки під добру думку почали стріляти, а татари страху наїлися.

Договір знаменував якісно новий момент у дипломатичній практиці запорожців. Він визначав визнання Війська Запорозького суб'єктом міжнародних відносин. Цей договір засвідчив намагання запорожців вибороти політичну автономію від метрополії — Речі Посполитої.

У 1625–1629 рр. Військо Запорозьке в інтересах своїх і союзників організувало низку морських походів під Трапезунд, Стамбул, Азов, Білгород. При цьому козакам дозволили поповнювати в Криму запаси харчів і води, а також надавали можливість перепочинку після морських операцій. Крім того, Шагін Гірей узимку 1625–1626 р. залучав українських козаків до походу на гірських черкесів.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Як були озброєні козаки під час суходільних походів і яку тактику вони застосовували?
2. Які морські походи здійснювали козаки на початку XVII ст.?
3. Що допомагало козакам перемагати регулярні війська інших держав?
4. Чим уславився гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний?
5. У чому полягало значення московського походу козаків?
6. Як розгорталися події Хотинської війни?
7. Коли і на яких умовах було укладено перший договір між козаками і Кримом?
8. Наведи приклади козацької мужності і звитяги.
9. Чого вчить тебе доба героїчних походів українського козацтва?
10. Які якості козаків ти хотів би / хотіла б виховати в собі, а які вважаєш неприйнятними?
11. Яку роль відіграв Петро Конашевич-Сагайдачний в історії українського козацтва першої чверті XVII ст.?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Систематизуй отриману під час уроків інформацію на одну з тем.

1. Героїчні походи запорозьких козаків.
2. Історичні місця України, пов'язані з перемогами козаків доби героїчних походів.
3. Гетьман П. Сагайдачний — видатний політик і полководець.

Розкрий своє бачення теми за допомогою презентації, буктрейлера до уявної книжки, фейсбук-сторінки, короткого відеоролика тощо.

Виконай завдання 13-14.1, 13-14.3 і 13-14.4. в е-додатку.

§ 15 | Козацькі повстання 20–30-х рр. XVII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Що таке покозачення? Чому воно відбувалося? Чим відрізнялося реєстрове козацтво від нереєстрового? Якими були вимоги козаків як окремого стану суспільства?

Яку нову інформацію щодо козацтва містить джерело? Як дії козаків відображалися на відносинах із владою? Зробіть припущення, як будуть розвиватися ці відносини в першій половині XVII ст.

З «Інструкції короля Речі Посполитої для місцевих сеймиків», 1625 р.

Сваволя бере гору, і так завзялася, що й самим нам тяжко й з усіма сусідами розсварює; забувши зовсім віру й підданство, вони (козаки) урядили собі удільну державу. ...Україна вся в послушності їм. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських уся управа, вся влада в козаків; вони захоплюють суди, закони видають... Рік тому зважилися вони від власного імені укладати перемир'я із султаном-калгою, трактати постановляти, приймати обов'язки служби супроти нього. Сього року обмінювалися посольствами й дарунками з Москвою. На свій розсуд розв'язують питання згоди і війни; порушують укладені Річчю Посполитою перемир'я. Цього року, знехтувавши королівською забороною, три рази ходили на море, і хоч отримали рішучу відсіч від турецького флоту, однак вчинили великі шкоди в далеких сторонах Турецької держави.

1. ЧОМУ І ЯК РОЗГОРТАЛИСЯ КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-Х РОКІВ XVII СТ.

ПОМІРКУЙТЕ

Що спільного було у причинах, перебігу та результатах повстань?

На початку 1620-х рр. учергове загострилися відносини козацтва з урядом Речі Посполитої, адже за умовами мирного договору 1621 р., укладеного після Хотинської битви, козакам було заборонено судноплавство по Дніпру та вихід у Чорне море. Окрім того, польський уряд не виплатив запорожцям грошей за службу, ще й скоротив реєстр. У відповідь козацтво продовжило походи на володіння кримського хана й османського султана, порушуючи умови мирного договору. А коли королівський посол на Запорожжі дорікнув козакам, вони заявили: «Мир укладав король, а не ми!»

Для приборкання січовиків Річ Посполита направила 8-тисячне військо, назустріч якому із Запорожжя рушило козацтво під керівництвом гетьмана **Марка Жмайла**. Вирішальна битва відбулася в **1625 р.** біля **Курукового озера**. Штурм козацького табору не мав успіху, тож обидві сторони погодилися на переговори.

Поміркована старшина домоглася усунення Марка Жмайла від гетьманства, і булаву було передано Михайлу Дорошенку, який підписав зі Станіславом Конецпольським мирну Куруківську угоду.

ДОСЛІДІТЬ

Які з умов укладеної угоди, на вашу думку, задовольнили козаків, а які — ні? Чому? Якими могли бути майбутні стосунки козаків із Королівством Польським?

УМОВИ КУРУКІВСЬКОЇ УГОДИ 1625 Р.

- Козацький реєстр установлювався в 6 тисяч.
- Реєстровим козакам установлено річну плату за службу 60 тисяч злотих (окрім додаткової плати старшині).
- Ті, хто не ввійшов до списку, мусили повернутися до маєтків своїх власників.
- Січовики зобов'язувалися припинити морські походи, не підтримувати відносин з іноземними державами й не втручатися в релігійні справи.
- Одна тисяча козаків мала стояти на Запорожжі, щоб перешкоджати втечам селян.
- Створювалися шість полків реєстровців: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський, по тисячі вояків у кожному.

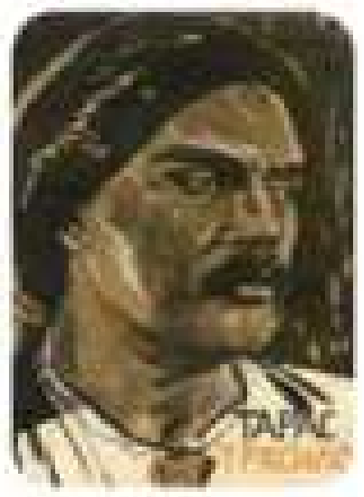
У березні 1630 р. козаки, обравши ватажком Тараса Федоровича (Трясила), вирушили із Січі.

[26] *Випищиками* називали тих, хто не потрапив до реєстру.

ДОСЛІДІТЬ

Зіставте дані таблиці з поданими далі джерелами: 1) простежте хід повстання на карті; 2) за картиною В. Шаталіна на с. 124 опишіть тактику козаків під Переяславом; 3) визначте, які події описує Тарас Шевченко та як він до них ставиться.

Роки	1630–1631
Очільник	Тарас Федорович, гетьман нереєстрових козаків
Учасники	Нереєстрові козаки, січовики, покозачені містяни та селянство (до 10 тисяч)
Вимоги	Поновлення «давніх козацьких вольностей», збільшення реєстру, захист православної церкви
Територія повстання, основні події	Полтавщина й значна частина Лівобережжя. Битва під Переяславом, послаблення польського війська
Результати	Підписано Переяславську угоду, яка підтвердила умови Куруківської угоди і збільшила реєстр до 8 тисяч

Невідомий художник. Офіційний постер до фільму «Тарас Трясило», 1926 р.

«Тарасовою ніччю» назвали найкровопролитніший бій повсталих 15 травня 1630 р., коли козаки вщент розгромили добірне шляхетське військо Станіслава Конецпольського.

Віктор Шаталін. Битва під Переяславом 1630 р. (живопис, 1970-ті рр., відтворено один із бойових прийомів — бій «галасом», коли козацьке військо змішувалося під час бою з ворожим)

Фрагмент поеми Тараса Шевченка «Тарасова ніч»

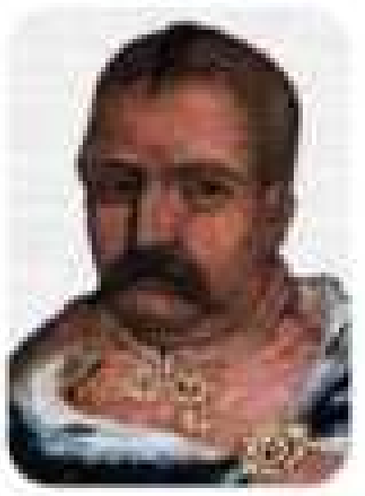
Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата,
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки
Та й не повставали.
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

Проте дотримання Переяславської угоди тривало недовго. Козаки й далі здійснювали походи на володіння Османської імперії та Кримського ханства. Річ Посполита після закінчення нової війни з Московією, де залучалося козацьке військо, знову посилила тиск на права козаків. Було також споруджено фортецю над першим — Кодацьким — порогом (біля сучасного м. Дніпро). Це мало б перепиняти втікачів на Січ та обмежувати вихід козаків із Січі в Подніпров'я, блокуючи можливості їхньої боротьби з Річчю Посполитою. Руйнування цієї фортеці пов'язують із новим повстанням.

ДОСЛІДИТЬ

Зіставте дані таблиці з наведеними джерелами: 1) простежте хід повстання на карті (с. 123); 2) схарактеризуйте місце розташування, особливості побудови та призначення фортеці Кодак; 3) проаналізуйте текст Думи й визначте, про які події вона розповідає і про що, на вашу думку, свідчить факт руйнування фортеці.

Роки	1635
Очільник	Іван Сулима — гетьман нереєстрових козаків
Учасники	Нереєстрові козаки, січовики
Вимоги	Припинити наступ на козацькі вольності, збільшити реєстр
Територія повстання, основні події	Південні території від Кодацького порога, фортеця Кодак
Результати	Зруйновано фортецю Кодак і знищено її гарнізон. Коронна влада за допомогою реєстрових козаків розбила повстанців. Івана Сулиму захоплено в полон і страчено у Варшаві

Невідомий автор. Гетьман І. Сулима (фрагмент ікони «Покрова», 1740 р.)

1 — фортеця Кодак на старовинному плані;
2 — О. Харлан. Сучасна графічна реконструкція фортеці Кодак

З української народної думи

Не схотіли пани-ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бурлаки
Та й через пороги.
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю
Ще й прислали
в Кодак військо,
Чужу-чужаницю.
Іде бурлак чи комашник
Порогом-водою,
Його лове чуже військо
Й оддає в неволю.

Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі.
Обізвався серед Січі
Курінний Сулима:
«Гей, давайте, хлопці, зварим
Вражим ляхам пива!»
Добре Павлюк та Сулима
Ляхів частували —
Військо вибили доценту,
Кодак зруйнували.

ДОСЛІДІТЬ

На основі опису повстання, наведеного далі, складіть таблицю за зразком попередніх.

Прагнучи придушити козацький рух, уряд Речі Посполитої вирішив вилучити з реєстру Війська Запорозького всіх неблагонадійних. Це стало приводом до нового козацького повстання **1637–1638 рр.**, яке очолили Павло Бут (Павлюк), Дмитро Гуня та Яків Остряниця (Яків Острянин, Іскра Яцко).

На початковому етапі лідером повстання став гетьман нереєстрового козацтва **Павло Бут**, який зібрав під свої знамена майже 10 тисяч

1 — невідомий художник. Портрет Павла Бута, XIX ст.;
2 — невідомий художник. Портрет Якова Остряниці, XVIII ст.

осіб. Повстання вплинуло на все Подніпров'я. Наприкінці 1637 р. під с. Кумейки поблизу Черкас відбулася вирішальна битва. Козацьке військо зазнало поразки, а невдовзі після невдалого бою біля Боровиці гетьману Миколі Потоцькому було видано Павла Бута та інших ватажків.

Однак поразка не зупинила повстанців, і вже навесні 1638 р. козаки знову виступили проти польських військ. Спочатку повстання очолив **Яків Остряниця**, потім — **Дмитро Гуня**. Та сили були нерівними. Після поразки в бою під с. Жовнин (нині Черкаська обл.) повстанці капітулювали. Яків Остряниця із залишками свого війська перейшов до Слобідської України.

Повстання 1620–1630-х років сприяли становленню козацтва як окремої суспільної верстви й усвідомленню ними своїх прав та привілеїв. Повстання також надавали козакам військового і дипломатичного досвіду.

2. ЩО ТАКЕ «ОРДИНАЦІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО»

ПОМІРКУЙТЕ

Чому польський уряд ухвалив «Ординацію Війська Запорозького»? Що вона передбачала?

Влада Речі Посполитої добре усвідомлювала, що впорядкувати відносини між державою і козацтвом угодами не вдасться. Прагнучи убезпечити себе від виступів січовиків, урядовці Речі Посполитої підготували постанову **«Ординація Війська Запорозького»**[27], схвалену сеймом **1638** р. Підписати цей документ змушена була й козацька старшина.

ДОСЛІДІТЬ

На основі положень документа доведіть, що «Ординація» радикально змінювала устрій та військово-організаційні принципи Війська Запорозького. Як ви гадаєте, як реагували козаки?

[27] *Ординація* (від лат. *ordinatus* — упорядкований) — зібрання особливих правових норм і правил, які видавала влада Речі Посполитої.

З «Ординації Війська Запорозького», заведеної польським урядом

На вічні часи позбавляємо козаків права, доходів та інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків... Бажаємо тих, кого живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів. Реєстровим же козакам... 6 тисяч... ми встановлюємо таку військову організацію... На місце старшого, який більше не буде [вибиратись] серед козаків, ми будемо ставити старшого комісара... людину, яка була б народжена в шляхетському стані, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам...

Цьому комісарові мусить коритися все військо... і осавулами мусять бути шляхтичі... Сотники й отамани можуть обиратися із самих козаків... Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, причому не відлучатися зі своїх місць... Полки зі своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорожжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро.

Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море... Наші міщани не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна.

За «Ординацією» козацька артилерія та клейноди передавалися комісару. Для утвердження королівської влади в регіоні було відновлено Кодак. У фортеці розмістилася залога із 700 вояків, які перекривали дорогу на Запорожжя. На самій Січі почергово ніс службу кожен полк. Реформована Січ зобов'язувалася не допускати морських походів запорожців проти Туреччини.

Отже, реєстровики опинилися під повним контролем королівської влади, а нереєстрове козацтво, яке було непримиренно налаштованим до влади Речі Посполитої, — поза законом. Такі заходи поглибили соціальні протиріччя в українському суспільстві.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Якими були причини козацьких повстань 20–30-х рр. XVII ст.?
2. Назви дати й очільників повстань.
3. Чому козацькі повстання зазнавали поразок?
4. Які події призвели до прийняття «Ординації Війська Запорозького»?
5. Чому поляки то збільшували, то скорочували реєстр?
6. Чому зросли суперечності між реєстровим і нереєстровим козацтвом?
7. У чому ти вбачаєш значення повстань 20–30-х рр. XVII ст.?
8. Чому, на твою думку, «Ординація» не змогла розв'язати наявних протиріч між владою Речі Посполитої та козацтвом?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Проаналізуй джерело й дай відповіді на запитання.
   Яким подіям присвячено думу? Про які суперечності між козацькою старшиною й «голотою бурлацькою» йдеться в думі?

З народної думи

То не хмари з буйним вітром
З Дніпра налягають –
То Павлюк та Остряниця
Ляхів обступають.
Силу ж панів перебила
Голота бурлацька,
Та не хтіла в одно стати
Старшина козацька.
Звеселився пан Потоцький
Про таку нагоду,
Під Кумейками в неділю
Напав на голоту.
Ой превражі пани-ляхи,
Що ж ви наробили?
Скільки ж бідних запорожців
Ви з світу згубили!

2. Польська влада вважала, що після «Ординації» в країні запанує «золотий спокій». Проте, за словами сучасного польського дослідника В. Серчика, з плином часу «золотий спокій дедалі більше нагадував життя біля діжки з порохом. Вистачило б тільки іскри...». Чи погоджуєшся ти з такою думкою? Чому?

Виконай завдання 15.1, 15.3 і 15.4 в е-додатку.

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ ЗА РОЗДІЛОМ II

ВИКОНУЄМО ПРОЄКТ

Об'єднайтесь у кілька груп і розподіліть для дослідження теми, які пов'язані з формуванням козацького стану.

1. Військова майстерність козаків.
2. Козацька зброя.
3. Традиції та звичаї козацтва.
4. Побут, одяг та їжа козаків.
5. Запорозька Січ.
6. Козаки в моєму краї (або інша тема на власний розсуд).

Вашим завданням буде знайти інформацію з обраної теми, використовуючи відкриті джерела, зокрема праці українських істориків (наприклад, Дмитра Яворницького, Тараса Чухліба, Юрія Мицика та ін.), Енциклопедію з історії України, тогочасні твори (насамперед «Опис України» Гійома де Боплана). Інформація має бути достовірною, тобто такою, що збігається в кількох джерелах і спирається на факти (навіть якщо йдеться про публікацію в масмедіа).

Ви повинні знайти й використати не менше 4–5 джерел і назвати їх під час презентації, яка має бути ілюстрована й оформлена у вигляді короткого (2–3 хвилини) відео, постера або кількох слайдів *PowerPoint*. Під час ознайомлення однокласників / однокласниць із результатами вашого дослідження розкажіть, як ви працювали, що вам краще вдавалося, з якими труднощами ви стикалися. Після презентації організуйте обговорення на основі запитань.

Які основні висновки ви зробили із проведеного дослідження?
Як ви вважаєте, чи актуальний ваш проєкт сьогодні? Чому?
Чи можуть отримані вами знання стати корисними в майбутньому? Як саме?
Які інші дослідження, пов'язані із цією темою, ви хотіли б провести?

РОЗДІЛ III

Українська козацька революція та боротьба за суверенітет козацької держави (XVII ст.)

§ 16 | Передумови і причини Української козацької революції. Події 1648–1649 рр.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

1. Пригадайте, яким було становище українського населення у складі Речі Посполитої на початку XVII ст. Подумайте, які причини спонукали його до виступів проти королівської влади. Складіть перелік цих причин.
2. Проаналізуйте документ і за необхідності доповніть складений вами перелік. Поміркуйте, як причини невдоволення українського населення могли вплинути на події революції.

З «Пунктів козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду» 24 лютого 1649 р.

Насамперед просимо, щоб неволя, гірше турецької, якої зазнав наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована, тобто щоб як з давніх часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалася грецького закону. Щоб при руському народові скрізь у Короні і Литві залишалися владицтва і всі церкви. Назви унії щоб не було, а тільки римський і грецький закони, так як з'єдналася Русь з Польщею... Коли залишаться лише два закони, римський і грецький, як було раніше, тоді унія не турбуватиме наш християнський народ, братів наших, і без неї ми справді у згоді житимемо... Просимо, щоб київський воєвода був з руського народу і додержувався грецького закону... щоб наш київський митрополит мав місце в сенаті його милості короля, щоб ми, Русь, мали щонайменше трьох сенаторів, серед світських — воєводу і київського каштеляна, які б у сенаті захищали нашу віру і права руського народу.

1. ЯКИМИ БУЛИ ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте й поясніть передумови та причини початку революції. Перевірте попередньо висловлені вами припущення.

Центральною подією історії України ранньомодерної доби стала Українська козацька революція середини XVII ст. Її початком було народне повстання, яке охопило більшу частину території і населення України в

1648 р. Це повстання зумовило докорінні зміни в суспільному розвитку й поступово переросло в **козацьку революцію**, яка характеризувалась переплетінням національно-визвольних і соціальних мотивів. Значну роль відігравало й релігійне протистояння між католицизмом і православ'ям. Роль лідера революції виконувало козацтво, під керівництвом якого згуртувалися селянство, міщанство й духівництво.

У середині XVII ст. на українських територіях, що входили до складу Речі Посполитої, суттєво ускладнилася соціально-економічна ситуація і зросла соціальна напруга.

Українська козацька революція — складний історичний процес (1648–1649 рр.), що охопив значну частину українських земель, поєднав усі верстви суспільства під гаслами національного визволення та захисту православ'я, прав і свобод Війська Запорозького та руського народу і супроводжувався кардинальними змінами всіх сфер життєдіяльності суспільства.

ДОСЛІДІТЬ

Про які причини масового невдоволення українського населення свідчать документи? Інтереси яких верств населення порушувалися?

Із записок польського публіциста середини XVII ст.

Мусимо визнати, що ненависть поширюють великі податки, роботи... оренди та інші подібні тягарі, що вигадують урядники, орендарі, суддівські гачки, економи, котрі хотіли б збільшити прибутки своїх панів...

З листа Богдана Хмельницького до польського короля, 1647 р.

Пани, держанці та старости нестерпно кривдять нас, позбавляючи не тільки майна, а й свободи, посягаючи на наші хутори, поля, ставки, млини, бджоляні десятини... І що тільки комусь із них у козаків сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, б'ють, до в'язниць кидають, багато кого з нашого товариства поранено й знівечено.

Зі скарги волинської шляхти на сеймі 1645–1646 рр.

Таких утисків не терплять і в турецькій неволі: забрано у православних церкви, монастирі, заборонено провадження відправ, православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похоронів; у Любліні, Сокалі, Белзі та інших містах через відібрання церков православні мусять потайки ховати своїх померлих у підвалах.

Передумова — попередня умова існування, виникнення чого-небудь.
Причина — явище, яке зумовлює або породжує інше явище.

Нехтування урядовців правами місцевого населення викликало наростання спротиву в українському суспільстві й назрівання передумов національно-визвольної війни.

ДОСЛІДІТЬ

Порівняйте перелік причин революції, складений вами на початку уроку. Спираючись на схему, поясніть на прикладах кожну передумову і причину революції.

ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ПЕРЕДУМОВИ

- Перебування українських земель під владою Речі Посполитої.
- Відсутність власної державності в українців.
- Зростання невдоволення українського населення діями польської влади.
- Перетворення козацтва на окремий стан і провідну політичну силу суспільства.

ПРИЧИНИ

- Нехтування польською владою інтересами козацтва.
- Погіршення матеріального стану дрібних шляхтичів, наступ на їхні права з боку українських і польських магнатів.
- Посилення соціальних та економічних утисків селян і містян.
- Наступ на православну церкву і православних вірян.
- Полонізація та покатоличення української шляхти.

2. ЯК РОЗГОРТАЛИСЯ ПОДІЇ В 1648–1649 рр.

ПОМІРКУЙТЕ

Складіть хронологічну таблицю подій 1648–1649 рр. — початкового етапу національної революції. Якими були успіхи козацького війська? У чому їх значення?

У середині XVII ст. напруга в українському суспільстві настільки зросла, що будь-яка подія могла стати приводом для повстання. Такою подією багато істориків уважають місцевий конфлікт чигиринського сотника Богдана Хмельницького з тамтешнім підстаростою Данилом Чаплинським. Відомо, що 1647 р. Чаплинський захопив хутір Суботів,

який належав родині Б. Хмельницького, та ще й побив його малолітнього сина, який невдовзі помер. Коли ж Хмельницький пішов шукати правди в короля, той, як стверджують перекази, відповів: «Хіба в тебе, дурню, немає шаблі?». Тоді, наприкінці грудня 1647 р., разом із товаришами Хмельницький вирушив із Чигирина на Запорожжя. Там же 1648 р. козаки обрали Богдана Хмельницького гетьманом Війська Запорозького.

ДОСЛІДІТЬ

Яким побачила Богдана Хмельницького сучасна українська художниця Наталія Павлусенко? Які риси характеру, на вашу думку, були йому притаманні? Як освіта й життєвий шлях Хмельницького відобразилися на його ролі у визвольній війні та українській історії загалом? Порівняйте свої думки з фактами, поданими далі.

Кілька фактів про людину

Наталія Павлусенко. Богдан Хмельницький (живопис, 2016 р.)

Народився **Богдан (Зиновій) Хмельницький** у 1595 р. в Суботові неподалік Чигирина (нині село в Черкаській області) в родині дрібного українського шляхтича. Освіту здобув, імовірно, в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії. Володів кількома мовами, знався на історії, юриспруденції, військовій справі.

З юнацьких років Хмельницький перебував на службі в реєстровому козацькому війську. Брав участь у Цецорській битві, у якій загинув його батько, а сам Богдан потрапив у полон до османів, де зміг вивчити турецьку мову. З полону його було викуплено, ймовірно, матір'ю або козаками, після цього він продовжив службу в Чигиринському полку. Брав участь у козацьких повстаннях під керівництвом Т. Федоровича (Трясила), П. Павлюка, Я. Остряниина.

Залучався до численних посольств від Війська Запорозького, які вели переговори з польськими і французькими урядовцями. У 1646 р. мав зустріч із королем Владиславом IV, під час якої козакам обіцяли збільшити реєстр до 12 тисяч осіб і відновити їх давні права й вольності. Невиконання обіцянок коронною владою і свавілля місцевих управителів, які відібрали у Хмельницького батьківський хутір Суботів, підштовхнули його до підготовки антипольського повстання. Але за доносом чигиринського осавула Хмельницького було заарештовано. З допомогою друзів йому вдалося звільнитися і втекти на Запорожжя, де з обранням його гетьманом розпочалася

підготовка до боротьби з Річчю Посполитою, що згодом переросла в національну революцію.
Особливу увагу гетьман приділяв створенню українського війська і забезпеченню його боєздатності, зокрема, він розробив і запровадив статут «Про устрій війська Запорозького». Опікувався Хмельницький і питаннями державотворення.

Новий гетьман посилено готувався до боїв. Богдан Хмельницький розсилав по Україні універсали із закликом до захисту православної віри від ворожих зазіхань і через довірених осіб закуповував зброю. Заручившись підтримкою Османської імперії, у лютому-березні 1648 р. в Бахчисараї козаки домовилися із кримським ханом Іслам-Гіреєм III про надання військової допомоги в боротьбі проти Речі Посполитої. Така угода була важливою, оскільки козакам бракувало власної кінноти, до того ж це убезпечувало тил від раптового нападу.

ДОСЛІДІТЬ

На яких умовах було укладено угоду? Як поляки ставилися до союзу козаків із кримським ханом?

Із книжки В'ячеслава Потоцького, Валерія Семененка «Шляхта. Честь та гонор: факти, міфи, коментарі»

Згідно з попередніми домовленостями, що існували між кримським ханом Іслам-Гіреєм і козацьким гетьманом Богданом Хмельницьким, усі полонені із числа шляхти та польського війська, як і інші трофеї, вважалися здобиччю татарських вояків. При цьому було оговорено, що в майбутній військовій кампанії потрібно «...воювати спільно, аби захоплювати польські міста й нищити поляків» ...а з православними «не воювати». Кримський господар, не дуже вірячи в успіх Хмельницького, спочатку обмежив допомогу лише 4-тисячним загоном перекопського мурзи Тугай-бея. Більшість поляків вважали, що вони воюють із татарами, а «зрадники» козаки лише допомагають цим загарбникам.

Водночас Хмельницький розпочав листування з коронним гетьманом[28] Миколою Потоцьким, завдяки чому повстанці затягували час і відволікали увагу.

Наприкінці квітня 1648 р., дочекавшись татарської кінноти на чолі з Тугай-беєм, Богдан вивів до 8 тисяч козацького війська із Січі. Назустріч

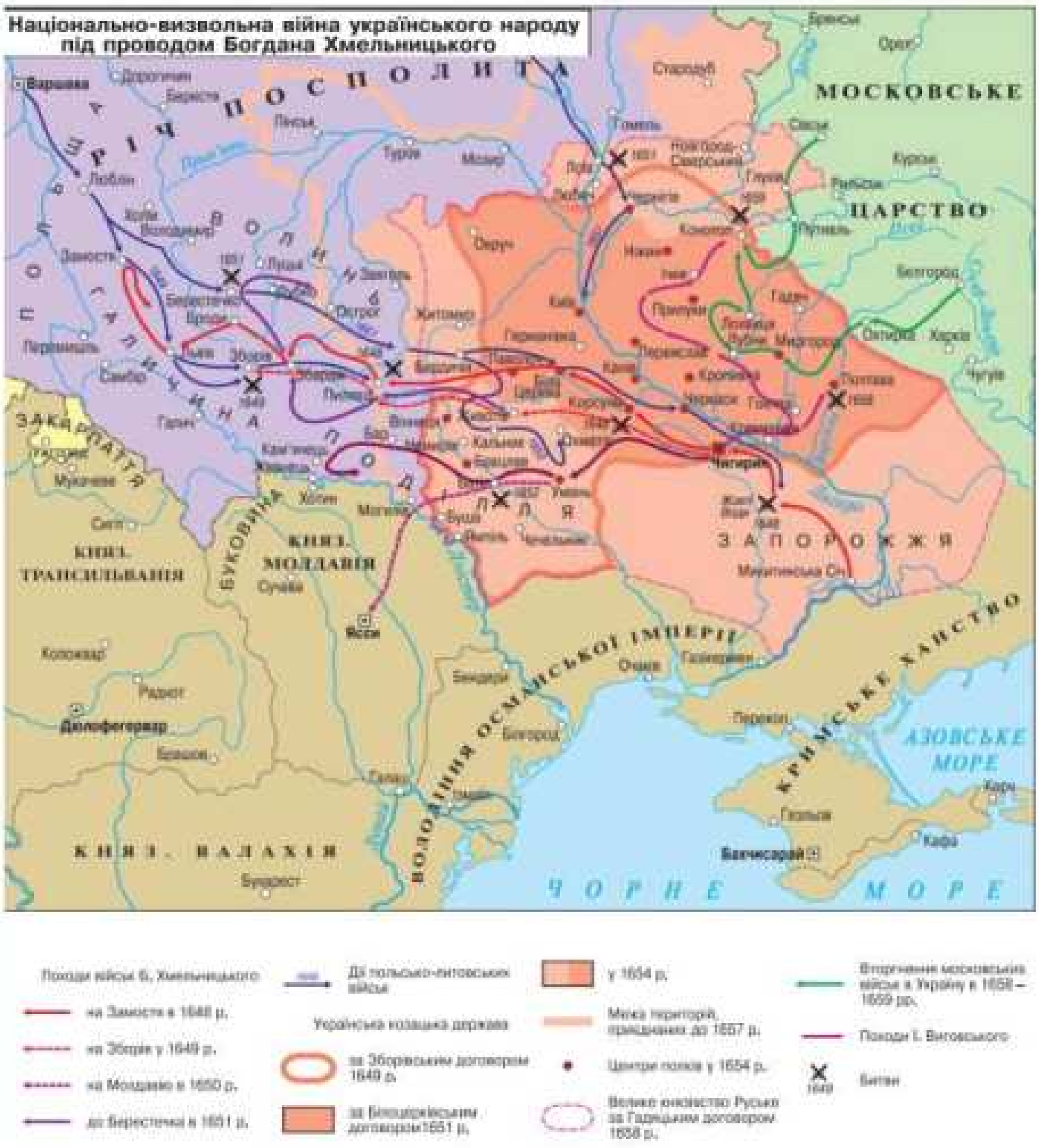
[28] *Коронний гетьман* — керівник регулярного війська під час походів у Польщі та Литві з другої половини XV ст.

повстанцям вирушило польське військо на чолі з Миколою Потоцьким. **5–6 травня 1648 р.** відбулася перша переможна для козаків битва в урочищі **Жовті Води** (нині Дніпропетровська обл.).

Наприкінці квітня передові польські загони, не стаючи до бою, укріпилися табором і тримали облогу. Реєстровці прийняли сторону Хмельницького. Дізнавшись про це, поляки розпочали штурм козацького табору, однак у ніч на 16 травня козаки оточили й розгромили їх.

ДОСЛІДИТЬ

На основі тексту та карти розкажіть про битву під Жовтими Водами.

Іван Гайдук. Полковник Максим Кривоніс (сучасний живопис)

Знищивши польські загони, Хмельницький рушив до ставки коронного гетьмана поблизу **Корсуня**. Скруту польського війська посилив вихід у його тили козацького загону на чолі з полковником **Максимом Кривоносом** і татарської кінноти Тугай-бея.

Загін Кривоноса влаштував засідку на Богуславському шляху неподалік Корсуня. Розрахунок козаків цілком справдився: польське військо зазнало повної поразки. Тож урядовці розпочали переговори з повстанцями. Вимоги Хмельницького були традиційними: удвоє збільшити реєстр (до 12 тисяч), відновити козацьке самоврядування, припинити протистояння уніатів і православних у боротьбі за храми.

Та все ж, попри постійні переговори, обидві сторони нарощували сили. Вирішальний бій відбувся у вересні **1648 р.** біля с. **Пилявці** (нині Хмельниччина). Військо Хмельницького пішло в наступ. Увечері частина шляхетських загонів разом із командувачами таємно залишили поле битви, спричинивши паніку серед польського війська.

Трофеями повстанців стали понад 90 гармат та інша зброя, запаси пороху, коні тощо. Перемога війська Хмельницького відкрила йому шлях на Захід у напрямку Львова, і вже на початку жовтня козаки атакували його передмістя.

Оцінивши співвідношення сил, польське командування відвело свої війська до краще укріпленого Замостя. Натомість Львова Хмельницький вирішив не чіпати: чи не бажав руйнувати міста своєї юності, чи прагматично вирішив не витрачати сил. На перемовинах із міською делегацією він зажадав викуп у 200 тисяч дукатів. Насправді було отримано значно менше, проте Хмельницький відступив від Львова і рушив на Замостя.

Ян Матейко «Богдан Хмельницький з Тугай-беєм під Львовом», 1885 р.

ДОСЛІДІТЬ

1. В основі картини Яна Матейка (с. 136) лежить легендарний сюжет, пов'язаний з облогою Львова 1648 року козацькими й татарськими військами. Розповідали, нібито під час спроби штурму над містом з'явилася фігураченця: стояв він навколішки, зі зведеними догори руками. Побачивши таємничу постать, Хмельницький начебто віддав військам сигнал зупинитися й відступити від міських мурів.
2. Висловіть припущення, що насправді, на вашу думку, могло стримати Хмельницького від облоги Львова. Знайдіть у відкритих джерелах додаткову інформацію щодо цієї події, порівняйте її з текстом підручника.

Проте спроби штурму фортеці Замостя виявилися невдалими. Становище козацької армії ускладнилося: боєздатного війська налічувалося не більш як 30 тисяч, гостро відчувалася нестача боєприпасів і харчів, давалася взнаки втома, дошкуляв холод. До того ж спалахнула епідемія чуми. Татарське військо повернулося до Криму. За цих умов Богдан Хмельницький розпочав переговори з польським урядом і уклав перемир'я. Від місцевої влади Хмельницький отримав викуп і зняв облогу Замостя. Унаслідок перемоги під Пилявцями й походу української армії на Львів та Замостя на початку листопада майже всі українські землі було визволено від польського панування.

ДОСЛІДІТЬ

Покажіть на карті три основні місця подій, які описано в тексті. Простежте шлях війська Хмельницького протягом 1648 р.

Наприкінці грудня 1648 р. Богдан Хмельницький тріумфально в'їхав до Києва. Місто вітало гетьмана церковними дзвонами, салютом із гармат, його зустрічали святково одягнені митрополит і містяни, а студенти Київської академії виголосили свої декламації, у яких Хмельницький проголошувався «спасителем Мойсеєм».

Перебуваючи в Києві, Хмельницький почав усвідомлювати себе не лише очільником козацького війська, а й правителем України. Цьому сприяли численні посольства, які прибували до Києва. На початку 1649 р. Богдан Хмельницький під час переговорів із королівськими послами в Переяславі окреслив свої плани у війні проти Речі Посполитої. Перед польською депутацією Хмельницький постав не прохачем, а господарем, який відправив свої посольства до Туреччини, Трансильванії, Кримського ханства, Московського царства.

Змінився характер війни: коронній владі протистояло не лише козацтво, а й усе українське суспільство. Промову гетьмана у відповідь на запропоновані поляками умови перемир'я історики називають **програмою розбудови української державності**, оскільки тут гетьман захищав право українців на створення власної держави в межах території етнічного проживання, вважав козацьку Україну спадкоємицею Русі-України.

ДОСЛІДІТЬ

1. Прочитайте уривок із промови Б. Хмельницького. Які слова вказують на зміну політичних планів гетьмана?

Із промови Богдана Хмельницького, виголошеної під час переговорів із королівськими послами в Переяславі, 1649 р.

Правда то є, що я — лихий і малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем руським [Русі-України]... Я вже доказав, про що ніколи не мислив, докажу й далі, що задумав: виб'ю з лядської неволі народ весь руський [український]. А що до цього за шкоду і кривду свою воював, тепер воювати буду за віру православну нашу... Тепер досить достатку в землі і князівстві своїм по Львів, Холм і Галич.

2. Як оцінює значення подій 1648 р. в Україні сучасний історик Валерій Смолій? Чи погоджуєтеся ви з ним?

Із праці історика Валерія Смолія та інших.

«Дипломатія українського Гетьманату»

Унаслідок концентрації національно-визвольного та соціального струменів до листопада 1648 р. українські землі, що перебували у складі Речі Посполитої, були звільнені від польського панування. Уперше після тривалої перерви ставала реальністю їх інтеграція у межах самодостатнього державного організму, процес утвердження якого (за величезного особистого внеску Б. Хмельницького) відбувався в умовах руйнації державних інститутів Речі Посполитої.

3. КОЛИ Й ЧОМУ БУЛО УКЛАДЕНО ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР

ПОМІРКУЙТЕ

Чому ворогуючі сторони погодилися на укладення договору?

Ані козаки, ані поляки не дотримувалися умов перемир'я і навесні 1649 р. відновили воєнні дії. Війська Хмельницького оточили містечко Зборів. Оскільки козаки мали значні переваги, поляки провели таємні переговори із кримським ханом і щедрими обіцянками спонукали його натиснути на гетьмана щодо укладання мирного договору.

Намагаючись не залишитись осторонь від перемовин, услід за татарськими послами до табору Яна Казимира вирушило й козацьке посольство. Королівська влада, перебуваючи в безвихідній військовій ситуації, погодилася з вимогами козаків.

ДОСЛІДІТЬ

Якими були умови Зборівського договору? Передбачте його наслідки.

УМОВИ ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1649 Р.

- Визнання королем самоврядності Гетьманщини у складі Чернігівського, Київського і Брацлавського воєводств із забороною розміщення польських військ у цих воєводствах.
- Збереження вольностей козацтва і збільшення реєстру до 40 тисяч козаків.
- Відновлення прав православної Київської митрополії і православної шляхти.
- Повернення польської шляхти до своїх маєтків, а селян і нереєстрових козаків до колишніх панів.

19 серпня 1649 р. Богдан Хмельницький присягнув на дотримання Зборівської мирної угоди.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Що стало передумовами, а що — причинами національної революції? Чому?
2. Що таке національна революція? Чому події 1648–1649 рр. можна вважати початковим еталоном такої революції?
3. Розкажи про битви 1648–1649 рр. та знайди їх на карті (с. 137).
4. Коли й на яких умовах було укладено Зборівський договір?
5. Як ти вважаєш, чому козакам удалося здобути такі блискучі перемоги?
6. Чому Богдан Хмельницький не скористався перемогами, щоб остаточно примусити Річ Посполиту до рівноправної угоди?
7. Що свідчить про те, що Б. Хмельницький поступово почав усвідомлювати себе очільником загальнонаціонального руху?
8. Чи міг, на твою думку, Зборівський договір забезпечити сталий мир? Чому?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Познач на контурній карті, кому відійшли українські території за умовами Зборівського договору. Поміркуй, чому Річ Посполита не визнавала влади гетьмана в усіх українських землях.
2. Накресли схему або створи постер, що ілюструватиме найважливіші події 1648–1649 рр.

Виконай завдання 16.1, 16.2 і 16.3 в е-додатку.

§ 17 | Воєнно-політичні події 1650–1653 рр.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Яким договором завершився перший етап Національно-визвольної війни? Як ставилися до цього договору обидві сторони? Чи міг він, на вашу думку, стати основою для встановлення міцного миру? Чому?
Проаналізуйте документ і поміркуйте, у чому автор намагається переконати своїх співвітчизників. Чи підтверджує трактат ваші думки? У чому?

Із трактату польського вельможі 1672 р.

Там жодної паніцини ніколи не буде, бо й тепер її там немає, і так кажуть: «Раз її нам господар наш великий, Хмельницький, батько наш, викоренив, то і до судного дня її не буде, бо він нас із неволі фараонової вивів»... Поборів, подимних і такого роду податків і не згадуй!.. Якщо ж буде збережено Українську державу хоч на невеликій частині українських земель, то навколо неї буде пустеля Аравійська, коли наосліп туди всі люди ринуть згідно з вищезгаданими міркуваннями.

1. ЯКІ ПОДІЇ ВІЙНИ ВІДБУЛИСЯ В 1650-1651 РР.

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте основні події названих років. Чим завершився цей етап війни для козацької держави? Чому обидві сторони були невдоволені його підсумками?

Річ Посполита намагалася укласти військовий союз із молдовським господарем Василем Лупулом. Тому восени 1650 р. Хмельницький здійснив успішний похід у Молдову, внаслідок чого було встановлено військово-політичний союз двох держав. За традиціями того часу його мали скріпити шлюбом сина Богдана Хмельницького Тимоша та доньки молдовського господаря — Розанди. Під тиском Туреччини союз із Богданом Хмельницьким знову уклав і кримський хан.

Такі кроки Хмельницького і його активність у розбудові українського війська збентежили владу Речі Посполитої. Обидві сторони активно готувалися до нових бойових дій. Напередодні боїв чисельність коронних і козацьких сил була майже однаковою. Зіткнення військ відбулося поблизу міста **Берестечка** (нині місто на Волині). Коронне військо отаборилося на правому березі річки Стир. Хмельницький із татарами під проводом хана Іслам-Гірея III став навпроти, маючи 100 тисяч вояків та 120 гармат.

Галина Черкаська. Тимош і його Розанда в день вінчання (сучасний малюнок)

Битва почалася **28 червня 1651 р.** атаками українсько-татарського війська, але завдати ворогові значних втрат удалося лише наступного дня.

Польська артилерія зосередила вогонь на татарах, змусивши їх відступити. Сам кримський хан і його воєначальники дістали поранення, і татари вдалися до втечі. Хмельницький із кількома старшинами кинувся навперейми, аби завернути їх. Під Берестечко він уже не повернувся. За однією з версій, хан, відступаючи, силоміць вивів із собою гетьмана, за іншою — Хмельницький вирішив збирати сили для подальшої боротьби, бо битву вочевидь було програно.

Зазнавши невдачі, козацьке військо відступило. Козаки укріпили земляними валами свій табір, успішно відбивали штурми і здійснювали сміливі вилазки. Вимогу короля капітулювати вони відхилили.

Урешті-решт оборонці під командуванням полковника Івана Богуна вирішили вночі вирватися з оточення. Було зведено переправу, вимощену возами, наметами, кожухами. Богун спершу вивів козацьку кінноту, аби нею прикрити прорив. Однак піхотинці, які здебільшого поповнювалися селянами та містянами й не мали належного бойового вишколу,

побачивши цей рух, вирішили, що їх залишають у таборі відволікати противника. Саме вони й зчинили паніку, кинувшись до переправи, топлячи одне одного.

Останнього дня битви (10 липня 1651 р.) в боях загинуло до 8 тисяч козаків. Коронне військо захопило 18 гармат, 7 бочок пороху, 20 козацьких корогв, гетьманську булаву й печатку, документи канцелярії Богдана Хмельницького. Богуну вдалося вивести лише 20 тисяч кінноти й урятувати частину артилерії.

ДОСЛІДЖУЄМО

1. Спираючись на картосхеми і текст, відтворіть події битви під Берестечком.

Етапи битви під Берестечком:
перший охоплює бої 28–29 червня, другий — 30 червня, третій — 1–10 липня.

2. Про що свідчить документ? Чи можемо ми довіряти йому? Чому?

Епізод із битви під Берестечком.
Зі щоденника польського шляхтича Станіслава Освенціма

Одна ватага козацька... зробивши засіку на острівці, ставила опір так відважно, що їм обіцяли життя, коли піддадуться. Але не схотіли і так почали відбиватися від наших, що піхота мусила на них гуртом наступати. І хоча прорвала їх укріплення і витіснила з острова з великими власними втратами, вони відступили на болота, не піддаючись, так що кожного доводилось добивати.

3. Опишіть озброєння і військових, які брали участь у битві під Берестечком. Як зображують битву художники? На яких деталях вони акцентують увагу глядачів? Які, на вашу думку, епізоди битви зображено?

1

2

3

4

5

6

1 — польські крилаті гусари (кіннота) XVII ст. (сучасна реконструкція, проєкт Warspot);
2 — козацька піхота (сучасна реконструкція Сергія Шаменкова);
3 — легка кіннота татар (сучасна реконструкція Сергія Шаменкова);
4 — Артур Орльонов. Битва під Берестечком. 1651 р. (живопис, 1999 р.);
5 — Микола Івасюк. Богун на переправі (живопис, 1900 р.);
6 — Андрій Серебряков. Берестечко. Останній бій (живопис, 2008 р.)

Поразка під Берестечком стала тяжким ударом для національно-визвольного руху. Проте й коронне військо, просуваючись углиб української території, опинилося в скрутному становищі. Воно стикалося з постійними партизанськими діями місцевого населення, йому бракувало харчів, а невдовзі сталася епідемія і розпочалося масове дезертирство. Польський король змушений був піти на переговори й 18 вересня 1651 р. укласти новий Білоцерківський договір.

ДОСЛІДІТЬ

Якими були умови Білоцерківського договору? Чим вони відрізнялися від умов Зборівського договору? До яких наслідків могла призвести їх реалізація?

УМОВИ БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО ДОГОВОРУ

- Територія автономії обмежувалася лише Київським воєводством.
- Козацький реєстр скорочувався із 40 до 20 тисяч осіб. Усі нереєстрові козаки зобов'язувалися повернутися до попереднього соціального стану.
- Шляхті надавався дозвіл повернутися до своїх маєтків, навіть до тих, що розташовувалися на козацьких територіях.
- Гетьман підпорядковувався польському королю й позбавлявся права закордонних відносин.

2. ЧИМ ЗАВЕРШИЛАСЯ БИТВА ПІД БАТОГОМ

ПОМІРКУЙТЕ

Які наслідки мала перемога під Батогом? Коли і з якою метою було здійснено молдовські походи?

Мирний перепочинок тривав недовго. У квітні 1652 р. Богдан Хмельницький універсалом оповістив козацьку старшину про підготовку до нових боїв.

Коронне військо стало табором між горою **Батіг** над річкою Бугом і містечком Ладижин (нині районний центр Вінницької обл.). Поляки почувалися в безпеці, не розраховуючи на швидкий напад козаків, і тому не укріпили свої позиції.

У травні 1652 р., поки основні сили Богдана Хмельницького рухалися до Умані, поповнюючись місцевим козацтвом, гетьман відправив свого сина Тимоша зав'язати бої з коронним військом. Тимошу вдалося заманити частину королівської кінноти в засідку й розгромити її.

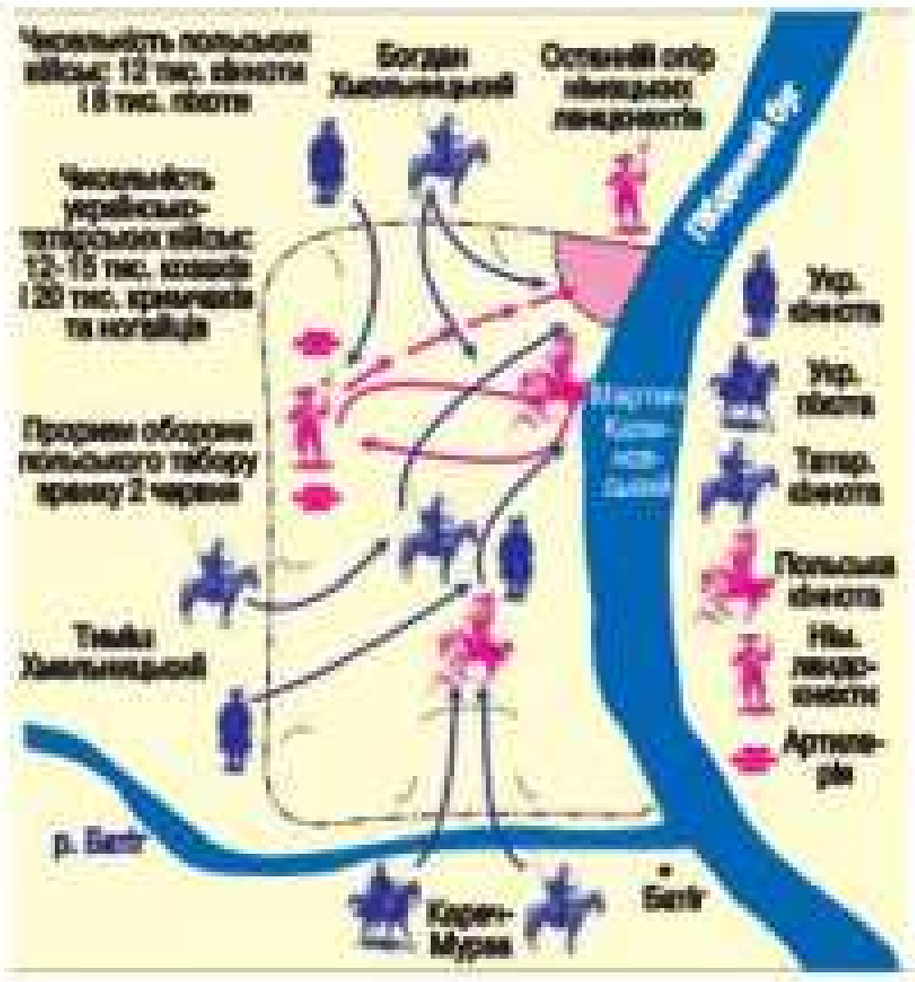
Згодом, підійшовши з основними силами, Хмельницький атакував ворожий табір. Козаки вогнем знищили залишки укріплень поляків і зламали їхній опір. Загинула майже вся піхота, було знищено половину

гусарів Речі Посполитої. Такого розгрому коронне військо ще не знало. Сучасники порівнювали цю перемогу Богдана Хмельницького з успіхом карфагенського полководця Ганнібала над римлянами в битві під Каннами. Битва під Батогом перекреслила Білоцерківський договір і заохотила українців до подальшої боротьби за незалежність козацької держави.

ДОСЛІДІТЬ

Розкажіть про битву під Батогом, спираючись на схему та зображення. У чому було значення цієї перемоги?

1

2

1 — схематична карта «Битва під Батогом» 1–2 червня 1652 р.;
2 — Андрій Серебряков. «Битва під Батогом» (живопис, 2010 р.)

Просування української армії у травні-червні 1652 р. змушувало молдовського господаря Василя Лупула виконати свої попередні зобов'язання щодо одруження гетьманича Тимоша із княжною Розандою. Але 1653 р. під час чергового походу козацького війська Тимоша Хмельницького було тяжко поранено й невдовзі він помер.

ДОСЛІДІТЬ

Покажіть на карті (с. 135) молдовські походи козаків 1652–1653 рр. Опишіть перебіг подій та підсумки походів.

3. ЧОМУ ПРИПИНИЛИСЯ ВІЙСЬКОВІ ДІЇ ВОСЕНИ 1653 р.

ПОМІРКУЙТЕ

Яким було становище козацької держави після облоги Жванця?

У 1653 р. Річ Посполита знову почала збирати військо для продовження боротьби з козацтвом. Спроби Богдана Хмельницького розпочати переговори з королем щодо врегулювання відносин було відкинуто.

Коронне військо в кількості 40 тисяч розташувалося під містечком Жванець над річкою Дністер (навпроти Хотина). Приблизно стільки ж вояків було і в Богдана, який разом із татарами в жовтні 1653 р. заблокував королівське військо. Почалася тривала облога, за якої обидві сторони під холодними осінніми дощами виснажувалися хворобами, нестачею харчів і фуражу.

ДОСЛІДІТЬ

Чому, на думку історика, Богдан Хмельницький відмовився від битви?

Із книжки українського історика Ярослава Дзира «Гетьмани України», 1991 р.

До початку грудня від голоду і хвороб померло щонайменше 10 тисяч жовнірів, а з 20 тисяч німецьких рейтарів (найманців-кіннотників) живими залишилося ледве 5 тисяч. Б. Хмельницький був упевнений, що за таких обставин король буде змушений капітулювати. Тому він відмовився від генеральної битви, покладаючись на облогу.

Насправді сил для вирішальної битви не вистачало в жодної зі сторін. І тоді кримський хан, не зацікавлений у зміцненні ані козацької держави, ані Речі Посполитої, розпочав таємні переговори з обложеними. Він уклав із королем сепаратне (окреме) перемир'я і згорнув воєнні дії. Воєначальники Речі Посполитої сприйняли перемир'я як чергову змогу посилити своє військо.

Оскільки Богдан Хмельницький не брав участі в обговоренні угоди, він заявив, що цей договір його ні до чого не зобов'язує. Однак після того, як татарські загони залишили табір під Жванцем, козакам довелося зняти облогу королівського війська, бо утримувати її самотужки стало неможливо.

Від того часу козацька держава, втративши надію на врегулювання відносин з Річчю Посполитою, розпочала налагоджувати відносини з Московією.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Назви дати й опиши основні битви Національно-визвольної війни 1651–1653 рр.
2. Покажи на карті (с. 137) три основні напрямки походів і битви Національно-визвольної війни 1651–1653 рр.
3. Розкажи про молдовські походи Богдана Хмельницького.
4. Схарактеризуй зміст Білоцерківського договору.
5. Чому битву під Батогом (1652 р.) порівнюють із перемогою Ганнібала під Каннами (216 р. до н. е.)?

6. Чому в 1653 р. ускладнилося внутрішньо- та зовнішньополітичне становище козацької держави?
7. Чому виникла антиукраїнська коаліція? Що ставили за мету її учасники?
8. Як ти оцінюєш діяльність Богдана Хмельницького на цьому етапі війни?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Вибери одного зі сподвижників Богдана Хмельницького і, спираючись на інформацію з підручника та з інших джерел, коротко опиши його роль у Національно-визвольній війні.
2. Схарактеризуй причини успіхів та невдач козацької армії в 1652–1653 рр.

Виконай завдання 17.1, 17.2, 17.3, 17.4 і 17.5 в е-додатку.

§ 18 Військо Запорозьке в системі міжнародних відносин

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

1. Спираючись на схему, поясніть, що сприяло рішенню Богдана Хмельницького звернутися до перемовин із Московією.

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Спустошення земель унаслідок тривалих бойових дій, польських каральних походів, пограбувань татарами

Загибель значної кількості людей за п'ять років війни та епідемій чуми та холери

Занепад сільського господарства

Зростання невдоволення населення

Погіршення міжнародного становища козацької держави: Річ Посполита не йшла на поступки козацтву, інші європейські держави не цікавились українськими справами

2. Пригадайте, яким був характер зовнішньої політики Московського царства. Чим це загрожувало Українській козацькій державі?

1. ЯКИМИ БУЛИ УМОВИ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 р.

ПОМІРКУЙТЕ

У чому суть рішень Переяславської ради та Березневих статей 1654 р.? Яке значення вони мали й до яких наслідків могли призвести?

Пошуки виходу зі складної ситуації спонукали Хмельницького до дипломатичних зусиль. Найбільш перспективними напрямами були Московське царство й Османська імперія. Адже саме московський цар і турецький султан могли допомогти молодій Українській державі врівноважити військовий потенціал Речі Посполитої та легітимізувати на міжнародній арені гетьманську владу. Спочатку Хмельницький схилився на бік переходу під протекторат турецького султана Мехмеда IV і навіть отримав його згоду. Проте Османська імперія була втягнута у війну з Венеційською республікою, допомогу Україні мав би надавати султанів васал — кримський хан. Цього для гетьмана було замало, і він узяв час на роздуми. Натомість Москва, дізнавшись про переговори з Туреччиною, відразу висловила готовність взяти Військо Запорозьке під «царської величності високу руку», що й ухвалив Земський собор у Москві **1 жовтня 1653 р.**

Для проголошення рішення Земського собору та грамоти царя в Україну було направлено посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. **8 січня 1654 р.** на раді гетьмана з генеральною старшиною та полковниками було вирішено прийняти протекцію (захист, покровительство) московського царя. Того ж дня на майдані **Переяслава** (нині місто в Київській області) зібралася **Генеральна рада**, на якій Хмельницький закликав піти під руку московського православного царя. Усі присутні схвалили промову гетьмана. Потім в Успенській церкві мала відбутися присяга Богдана Хмельницького і старшини на вірність цареві.

Гетьман запропонував, щоб і Бутурлін із послами присягнули від імені царя щодо непорушності прав і вольностей Війська Запорозького та захисту його від агресії. На це Бутурлін відповів, що в Московії присягають лише цареві, а не підданим. Конфлікт завершився поступкою послам — аби не зірвати переговори, гетьман і старшина прийняли присягу в односторонньому порядку.

Після Переяславської ради представники посольства поїхали Україною, аби прийняти присягу від населення на вірність цареві. Проте одностайності серед українців не було. Відмовилася підтримати угоду й присягати царю значна кількість козацької старшини, зокрема полковники Іван Богун, Іван Сірко, Петро Дорошенко та інші. Не стали долучатися до угоди й деякі полки на місцях. У Полтавському полку царських представників, які приїхали до козаків, навіть побили киями. Не підтримали рішення Переяславської ради деякі міста, а також частина українського духівництва. Не присягала й Запорозька Січ.

ДОСЛІДІТЬ

1. Які положення історик називає міфом? Як він пояснює ці положення? Як історичний міф відобразився в картині Михайла Хмелька?

Історик Юрій Мицик про Переяславську раду

Міф про Переяславську раду… всіляко пропагувався в історичних працях, у художній літературі, мистецтві. Вкажемо на головні риси цього міфу:

1. Українці і росіяни ніколи між собою не ворогували. 2. Українці і до, і з самого початку повстання до Переяславської ради безперервно просили взяти їх «під царську руку». 3. Переяславська рада була генеральною …всенародною і одностайною, а її рішення здобули всенародне схвалення.

Розглянемо ці положення…

1. За всю історію українсько-російських відносин нараховується близько двох десятків воєн… 2. У різні часи у XV — на початку XVII ст. до Москви їздили окремі представники козацтва, православного духівництва в пошуках матеріальної та моральної підтримки, були налагоджені певні контакти, але з цього не можуть випливати ті висновки, які їм приписують творці міфу… Перше звернення до Москви було скероване… влітку 1648 р., і тільки з кінця 1648 — початку 1649 рр. було налагоджено дипломатичні відносини між Чигирином та Москвою… 3. Переяславська рада не могла бути всенародною …на ній були присутніми не більш як 300 осіб…

Михайло Хмелько. Навіки разом, 1951 р. (назва і сюжет твору, написаного в радянські часи, мали прославляти союз України з Росією)

2. Порівняйте, як оцінили союз Війська Запорозького з Московією російський та український історики.

Російський історик кінця XIX ст. Василь Ключевський

Москва боялася порушити мир із Польщею і спостерігала, як справа Хмельницького, зіпсована татарами під Зборовом та Берестечком, хилилася до занепаду... і, нарешті, коли країна вже нікуди не годилася, її прийняли під свою високу руку, щоб перетворити пануючі українські стани з польських бунтівників в озлоблених московських підданих.

Українська історикиня початку XX ст. Олександра Єфименко

Козацька Україна... приєдналася до Московської держави. Дарма представники української сторони намагалися надати акту приєднання форму договору. Непохитна наполегливість московських дипломатів зуміла перетворити його на милість. Московський воєвода із сильним гарнізоном одразу ж увійшов у Київ.

ДОСЛІДІТЬ

Хто є героями картини? Які настрої козацтва показує картина? Чому, на вашу думку, вони виникли?

Мирослав Добрянський. Незгода полковника Івана Богуна (живопис, 2005 р.)

У березні 1654 р. основи українсько-московського договору було визначено в узгодженому обома сторонами комплексі документів під назвою **«Березневі статті»**. Оригінали цих документів не збереглися, відомі тільки їх копії та чернетки.

Загалом, незважаючи на деякі обмеження суверенітету, Березневі статті надавали Війську Запорозькому широку автономію під протекторатом[39] Московії і засвідчили визнання його як окремої держави. Договір відкрив перспективу козацтву (за збройної допомоги царського уряду) завершити війну з Річчю Посполитою.

ДОСЛІДІТЬ

Які перспективи для Війська Запорозького у внутрішній і зовнішній політиці визначалися «Березневими статтями»? У чому, на думку істориків, полягала небезпека цієї угоди?

Зі статті в Енциклопедії історії України історика Валерія Степанкова про «Березневі статті» 1654 р.

Зберігалися форми урядування й устрою української держави, її територія, судочинство, фінансова система. Підтверджувалися права і привілеї козацтва, шляхти, духівництва і містян та незалежність українського уряду у внутрішній політиці. У Києві розміщувався царський воєвода із залогою. Чисельність козацького реєстру становила 60 тисяч осіб, визначалася їхня платня. Московія зобов'язувалася обороняти Україну від Речі Посполитої і Кримського ханства. Український уряд погоджувався сплачувати податки до царської казни, припиняв дипломатичні відносини з Річчю Посполитою і Османською імперією, зобов'язувався інформувати Москву про можливі переговори з іншими державами.

Із праці сучасних істориків «Дипломатія українського Гетьманату» (Валерій Смолій та інші)

...Якщо українська сторона розглядала досягнуті з Москвою домовленості як військово-політичний союз для здобуття перемоги над Річчю Посполитою, то російська вбачала в них включення України до складу своїх володінь. Відтак кожна держава по-своєму формувала наріжні принципи політичних відносин.

[39] *Протекторат* — форма залежності, за якою одна держава (протектор) перебирає здійснення зовнішніх відносин іншої держави (протегованої), забезпечує захист її території і ставить під свій контроль її внутрішні справи.

2. ЯК РОЗГОРТАЛИСЯ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ 1654–1655 рр.

ПОМІРКУЙТЕ

Схарактеризуйте воєнно-політичні події в 1654–1655 рр.

Навесні 1654 р. військова боротьба між Військом Запорозьким та Польщею ще тривала, але тепер разом із козацькими частинами діяли й московські загони.

Українсько-московський договір спричинив союз Криму з Польщею. Восени 1654 р., щоб запобігти активності козацьких військ, татари й поляки вдерлися на Брацлавщину та Поділля. Одним із важливих центрів опору загарбникам стала Умань, обороною якої керував **Іван Богун**. Успішно відбивши низку атак, він відтягнув на себе значні сили поляків.

У липні 1655 р. розпочався похід Богдана Хмельницького в західноукраїнські землі, який здійснювався за підтримки російських загонів.

ДОСЛІДІТЬ

Які протиріччя проявилися між Військом Запорозьким і московською владою під час спільних воєнних дій?

Із праці сучасних істориків «Дипломатія українського Гетьманату» (Валерій Смолій та інші)

Під час літньо-осіннього галицького походу 1655 р. гетьман не приховував невдоволення жорстоким ставленням російського воєначальника до населення Поділля й Галичини і заборонив йому захоплювати Гусятин, а під час облоги Львова відхилив наполягання штурмувати місто й добиватися капітуляції міщан та складання ними присяги царю, обмежившись викупом. Це засвідчує, що Богдан Хмельницький розглядав звільнені землі складовою частиною Української держави й запобігав розташуванню в тамтешніх містах російських залог. Під час спілкування з посланцями львівського магістрату гетьман неодноразово наголошував, що він є володарем усієї Руської землі, якою нікому не поступиться.

Утім, розвинути успіх не вдалося... й Московія розпочала мирні переговори з Річчю Посполитою. На ці переговори, що проходили у Вільно (нині м. Вільнюс, столиця Литви), козацьку делегацію не пустили і про зміст переговорів не повідомили.

І це не дивно, адже укладене **Віленське перемир'я 1656 р.** порушувало Березневі статті, до того ж Московія і Річ Посполита домовилися, по-перше, про припинення війни, а по-друге, не вести мирних переговорів зі Швецією, а спільно діяти проти неї та Бранденбурга[30]. Поляки обіцяли московському цареві, що після смерті короля Яна II Казимира саме його оберуть правителем Речі Посполитої.

ДОСЛІДІТЬ

1. Покажіть на карті (с. 135) місця воєнно-політичних подій 1654–1655 рр. Поясніть, чому, незважаючи на воєнні успіхи, Б. Хмельницькому не вдалося закріпити їх політичними досягненнями.
2. Прочитайте свідчення сучасника про реакцію гетьмана на звіт посланців. Що мав на увазі Богдан Хмельницький, погрожуючи «відступати від руки Царської Величності»?

«...заволав немов шалений, котрий втратив розум, і мовив: «Уже, діти, про те не печальтеся! Я знаю, що з тим робити: треба відступати від руки Царської Величності, а підемо туди, куди звелить Верховний Владика — не тільки під християнського государя, але хоч і під бусурмана».

3. ЧОМУ І ЯК УКЛАДАВСЯ УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКО-ТРАНСИЛЬВАНСЬКИЙ СОЮЗ

ПОМІРКУЙТЕ

Якими були нові союзники козацької держави? Що їх об'єднувало? Чому цей союз виявився неміцним?

Підписання московсько-польського Віленського перемир'я змусило гетьмана шукати нових союзників для продовження війни проти Речі Посполитої. Восени 1656 р. гетьманські дипломати вели переговори щодо угод зі Швецією, Трансильванією, Валахією, Австрією, Молдавським князівством та Кримським ханством.

ДОСЛІДІТЬ

На яку сусідню державу натякав гетьман, дорікаючи їй прагненням «сісти на шию» Україні? Як характеризує гетьман зв'язки України зі Швецією, Трансильванією, Молдовою?

[30] *Бранденбург* — одна з федеральних земель Німеччини.

З листа Богдана Хмельницького до шведського короля Карла X Густава (листопад 1656 р.)

Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже. Сповіщаємо, що як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри і вольності, так і тепер не перестаємо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию... Бажаємо, щоб ваша величність знала, що ми з'єднані з вашою величністю зв'язком, яким ми зобов'язані воєводам Молдови і князеві Трансильванії. Нашу обітницю радо виконуємо, посилаючи для цього завдання особливих послів.

Тож Богдан Хмельницький приєднався до союзу Трансильванії, Швеції і Бранденбургу, згідно з яким усі чотири країни мали розпочати воєнні дії проти Речі Посполитої з метою поділу цієї держави. Українська козацька держава мала отримати юридично закріплене визнання її незалежності в Європі, хоч і лише в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств.

Військова кампанія розпочалася наприкінці 1656 р. Хмельницький наказав Антіну Ждановичу й кільком полкам на чолі з Іваном Богуном підтримати союзників. На початку 1657 р. війська Антіна Ждановича і князя Трансильванії Дєрдя II Ракоці узяли під контроль Краків. Згодом, об'єднавшись зі шведами, захопили Люблін і Варшаву. Від повної капітуляції Річ Посполиту врятувала Данія, яка оголосила війну шведам.

Без підтримки шведів улітку 1657 р. князь Дєрдь II Ракоці здався. Тож Антін Жданович вирішив відступати й повернувся до Гетьманщини.

Звістка про рішення Ждановича погіршила й без того поганий стан здоров'я Богдана Хмельницького, і **6 серпня 1657 р.** він помер. Його було поховано в Іллінській церкві рідного Суботова. Україна втратила одного зі своїх найвидатніших діячів.

Смерть Богдана Хмельницького в 1657 р. стала своєрідним рубежем у політичному розвитку Української козацької держави.

ДОСЛІДІТЬ

Чи погоджуєтеся ви з висновком авторів підручника про те, що зі смертю Богдана Хмельницького Україна втратила одного зі своїх найвидатніших діячів?

1 — Тарас Шевченко. Смерть Богдана Хмельницького (малюнок, 1832–1837 рр.);
2 — Тарас Шевченко. Богданова церква (Іллінська церква в Суботові, споруджена коштом гетьмана. Усипальниця Богдана Хмельницького. Акварель, 1845 р.)

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Що спонукало Богдана Хмельницького укласти союз із Московським царством?
2. Яким був зміст українсько-московського договору? Які наслідки він мав для України?
3. Як розгорталися воєнні події після Переяславської ради?
4. Якими були наслідки військових операцій на території Білорусії?
5. Якими були причини походу Богдана Хмельницького на Львів 1655 р.? Чим він завершився?
6. Історики по-різному оцінюють українсько-московську угоду 1654 р. Прочитайте і прокоментуйте наведені твердження, які узагальнюють основні позиції із цього питання.
   1) Персональна унія між Московією та Військом Запорозьким (подібно до Кревської), коли обидві держави мають єдиного монарха, але зберігають самостійність у державному управлінні.
   2) «Реальна унія» між Московією та Військом Запорозьким (подібно до Люблінської), у результаті якої виникла єдина держава.
   3) Форма васальної залежності, коли сюзерен (цар) захищає васала (Військо Запорозьке), за що васал зобов'язується надавати сюзерену військову допомогу й передає частину податкових надходжень.
   4) Тимчасовий військовий союз між Московією та Військом Запорозьким, спричинений історичними обставинами.
   5) Результат віковічного прагнення українців до злиття з росіянами в єдиний народ у єдиній державі.
7. Чому події 1648–1657 рр. називають Українською національною революцією?

Виконай завдання 18.1, 18.2, 18.3 і 18.4 в е-додатку.

§ 19 Україна за гетьмана Івана Виговського. Московсько-українська війна. Початок Руїни

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Пригадайте основні напрями зовнішньої політики Богдана Хмельницького. Як розвивалися відносини з Московським царством після Переяславської ради? Порівняйте ваші думки з положеннями документа. Як автор пояснює причини укладення українсько-московського договору? Як характеризує політику Московії щодо козацької України? Як ви вважаєте, яким було майбутнє цих відносин? Порівняйте свої припущення з фактами, які опрацьовуватимете під час уроку.

Звернення Івана Виговського до європейських дворів у жовтні 1658 р.

Ми прийняли захист великого князя Московії... щоб із Божою поміччю здобуту та захищену великим і багаторазовим кровопролиттям нашу свободу зберегти й примножити для себе й для наших нащадків.
Ми сподівалися, що він поставиться до нас справедливо, що поводитиметься з нами чесно та діятиме згідно зі своїми обіцянками. Проте (марні сподівання!)... Правителі його держави та перші люди Московії... свої плани будували на тому, щоб нас можна було легко захопити та уярмити.

1. ЯКУ ПОЛІТИКУ ПРОВОДИВ ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому гетьманування Івана Виговського призвело до жорсткого соціального конфлікту між різними верствами козацтва?

Після смерті Богдана Хмельницького в Україні склалася вкрай складна ситуація. Воєнні поразки й загострення українсько-московських відносин через ігнорування царським урядом інтересів України посилювали соціальну напругу. Тривала війна викликала різке погіршення матеріального становища селянства, міщанства й козацтва. Чимало козаків, які не отримували платні за службу, зосередилися на Запорозькій Січі й перетворили її на осередок соціального невдоволення.

Незадовго до смерті Богдан Хмельницький запланував обрати на гетьманство свого сина Юрія — хворобливого 16-річного юнака. Але вже у вересні 1657 р. в Чигирині відбулася старшинська рада «при зачинених воротях», яка до повноліття Юрія Хмельницького передавала владні повноваження військовому генеральному писарю Івану Виговському. Козацтво, містяни й духівництво підтвердили це рішення на генеральній раді в Корсуні.

ДОСЛІДІТЬ

1. Які факти з біографії Івана Виговського свідчать про його адміністративний та військовий досвід? Якими якостями мав бути наділений Виговський, щоб отримати такий високий рівень довіри від Богдана Хмельницького?

Кілька фактів про людину

Іван Виговський — гетьман України (1657–1659 рр.), талановитий адміністратор, воєначальник і дипломат. Народився в сім'ї православного шляхтича. Здобув добру освіту. Володів латиною, церковнослов'янською, російською і польською мовами.

Мав досвід канцелярської служби, але, як свідчить анонімний автор, при цьому «мусив добре володіти як язиком, так і кулаком, маючи часті сутички із супротивниками, щоб не вилетіли зуби».

Гаврило Васько. Іван Виговський. XIX ст.

На початку Національно-визвольної війни Іван Виговський, перебуваючи у війську гетьмана коронного Миколи Потоцького, брав участь у битві біля Жовтих Вод, де його було поранено. За легендою, у непритомному стані його полонив якийсь запорожець і продав татарину за поганенького коня. Богдан Хмельницький «викупив Виговського за одну кобилу». Вдячний за порятунок шляхтич склав присягу на вірність козацтву.

Перейшовши на бік українського війська, Іван Виговський служив особистим писарем гетьмана. Однак швидко здобув авторитет і став генеральним писарем Війська Запорозького.

Із квітня 1649 р. Виговського нарівні з гетьманом було залучено до переговорів з іноземними послами. Завдяки зусиллям генерального писаря в 1648 р. було сформовано адміністративний і дипломатичний штаб Богдана Хмельницького — **Генеральну військову канцелярію**. Сам Виговський був утаємничений у найсекретніші справи — як писав один із сучасників, «жоден полковник не знає, що думає Хмельницький, тільки Виговський».

2. Проаналізуйте матеріал схеми. Який із чинників, на вашу думку, найбільше вплинув на загострення соціально-політичного становища в Україні?

ЧИННИКИ ПОГІРШЕННЯ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Внутрішні		Зовнішні
Незадоволення селянства і козацтва посиленням позицій козацької верхівки, зниженням впливу козаків на рішення влади	Виступ на Запорожжі кошового отамана Якова Барабаша та полковника Мартина Пушкаря проти обрання гетьманом Івана Виговського; поширення бунту на території Київщини	Наступ Московії на права України, яку вважала своєю провінцією. Прагнення Кримського ханства і Речі Посполитої до реваншу за поразки минулих років

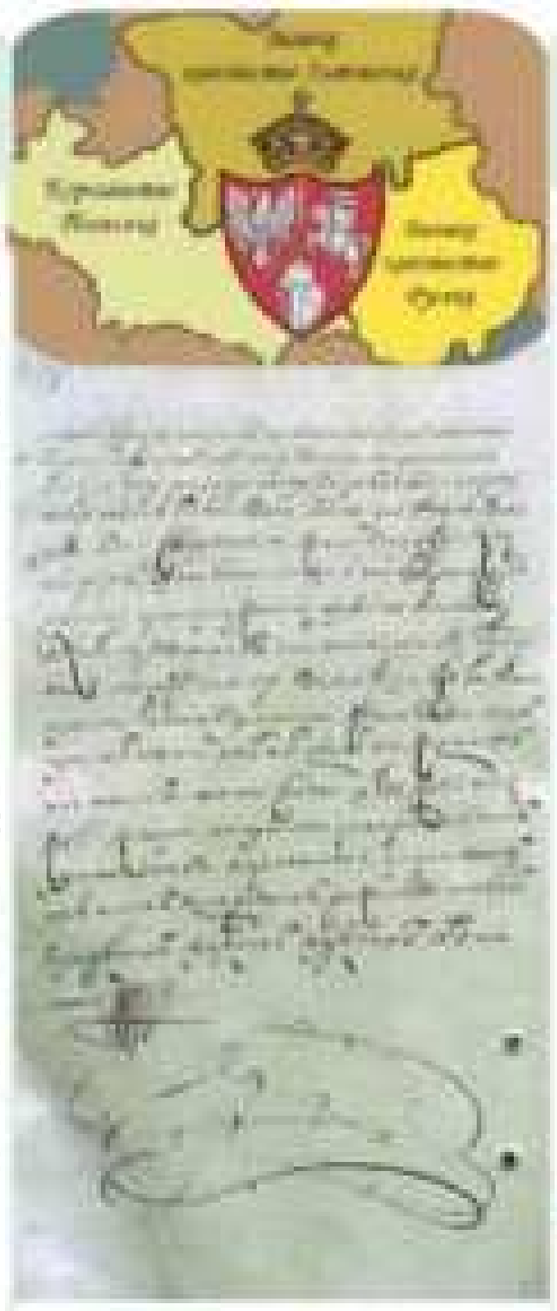
Для придушення повстання Барабаша і Пушкаря Виговський використав кримських татар і розплатився за їхню допомогу дозволом брати ясир із Полтавщини. Під час боїв 1658 р. в Україні загинуло близько 50 тисяч осіб, серед яких і керівники повстання. За наказом Івана Виговського переможці стратили полонених козаків і спалили Полтаву.

Зазнавши збройної поразки, антигетьманська опозиція запросила допомоги в Московії, яка почала готувати військо до вторгнення в українські землі. Прагнучи уникнути небезпеки, гетьман **у вересні 1658 р.** скликав під Гадячем козацьку раду, на яку прибули й посли Речі Посполитої. За поданням Івана Виговського рада схвалила **Гадяцьку угоду**.

ПОМІРКУЙТЕ

1. На основі інфографіки на с. 159 з'ясуйте, якими були основні пункти угоди. Чиї інтереси вона відображала? Чому?
2. Чим умови Гадяцького трактату відрізнялися від Березневих статей? Як ви вважаєте, чи була зацікавлена Річ Посполита в налагодженні співпраці з Іваном Виговським? Чи вплине на вашу думку той факт, що сейм вилучив із неї найсуперечливіші положення, які викликали протести шляхти й католицької церкви?

ГАДЯЦЬКА УГОДА

Рішення Гадяцької ради		Рішення Польського сейму
• Створення князівства Руського як частини Речі Посполитої на правах автономії в повних кордонах козацької держави. • Козацький реєстр — 60 тисяч. • Ліквідація церковної унії, зрівняння православних у правах із католиками, повернення майна православній церкві. • Відкриття нових навчальних закладів і друкарень.		• Обмеження території козацької держави кордонами Зборівської угоди. • Козацький реєстр — 30 тисяч. • Питання церкви відкладалися на майбутнє. • Землі шляхти, конфісковані після 1648 р., поверталися попереднім власникам. Питання селян і козаків, які вже мешкали на цих землях, не врегульовувалося. • Відкриття нових навчальних закладів і друкарень.

Присяга короля Яна II Казимира
на договорі, підписана 10 червня 1659 р.

ПОМІРКУЙТЕ

Чому розпочалася московсько-українська війна? Які сили брали в ній участь? Якими були її основні події?

Московський уряд підтримав тих, хто протистояв гетьману, і восени 1658 р., оголосивши Виговського зрадником, розгорнув наступ на українські землі. Розпочалася **московсько-українська війна 1658–1659 рр.** Цар направив на Київ своє військо чисельністю понад 100 тисяч вояків. До московитів долучився й лівобережний полковник Іван Безпалий, проголосивши себе гетьманом Війська Запорозького «його царської величності».

ДОСЛІДІТЬ

На основі ілюстрацій на с. 160 проаналізуйте та порівняйте склад війська та озброєння сторін часів московсько-української війни.

Реєстрові козаки (сучасні художні реконструкції С. Шаменкова)

Російський воєвода, рейтар та стрілець
(сучасні художні реконструкції О. Федорова)

Наприкінці вересня 1658 р. московський цар звернувся до населення України із закликом до збройного повстання проти Виговського — так московські агенти вели антигетьманську агітацію серед простолюду.

А у квітні 1659 р. могутня московська армія перейшла український кордон і невздовзі взяла в облогу Конотоп. Облога тривала понад два місяці. Виговський із козацьким військом і татарською кіннотою хана Мехмед-Гірея IV уміло зманеврували, відтягли частину сил противника від міста, влаштувавши засідку. Московські воєводи зазнали нищівної поразки. Уночі московські війська зняли облогу з міста і з утратами відступили.

ДОСЛІДІТЬ

Опишіть Конотопську битву, спираючись на текст, схему та ілюстрацію. Прокоментуйте слова козацького літописця: «Від поразки міг утекти до свого обозу під Конотоп хіба що той, хто мав крилаті коні».

Артур Орльонов.
Конотопська битва, 2014 р.

У бою загинуло:
близько 30 тис. московських вояків (15 тис. потралило в полон);
4 тис. українських воїнів;
6 тис. воїнів кримського хана.

Однак унаслідок гострої внутрішньополітичної ситуації Іван Виговський не зміг розвинути досягнутий воєнний успіх. Натомість у **вересні 1659 р.** на чорній раді в Білій Церкві гетьманом проголосили 18-річного сина Богдана Хмельницького — **Юрія**. Виговський скорився цьому рішенню і віддав новому гетьманові бунчук і булаву.

3. ЯК РОЗПОЧАЛАСЯ РУЇНА

ПОМІРКУЙТЕ

Чому описані події вважають початком Руїни?

З утвердженням Юрія Хмельницького при владі історики пов'язують початок в Україні доби **Руїни**.

ДОСЛІДІТЬ

Якими, на вашу думку, були передумови і причини Руїни? Складіть перелік, порівняйте його з поданим далі й наведіть факти, що засвідчують кожну із причин.

Руїна — період історії України другої половини 1650-х — початку 1670-х рр., що відзначився розпадом Української козацької держави, загальним занепадом, громадянським протистоянням та кровопролитними війнами.

ПЕРЕДУМОВИ РУЇНИ

- Відсутність загальнонаціонального лідера та боротьба за гетьманську владу між різними політичними силами.
- Слабкі державницькі традиції, низький рівень політичної свідомості українців.
- Втручання сусідніх держав у внутрішні справи і пряма агресія проти Гетьманщини.

ПРИЧИНИ РУЇНИ

- Виникнення гострих соціальних конфліктів та охоплення значної частини народу протестними настроями.
- Загострення суперечок у середовищі української державної верхівки щодо питань внутрішньої і зовнішньої політики.
- Соціальне розшарування, небажання містян, селян і простих козаків коритися шляхті та козацькій старшині, яка дбала про свої інтереси.

РИСИ РУЇНИ

- Гетьмани часто змінювали один одного, інколи в різних частинах України одночасно обирали кількох ватажків, які ворогували між собою.
- Продовжувалися воєнні дії з поляками, московитами, татарами, османами, які претендували на українські землі.
- Мирні угоди були вкрай невигідними для козацької держави, а гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, щоб зберегти свою державу від інкорпорації до інших державних утворень.

Невідомий художник. Юрій Хмельницький. XVII ст.

Юрій Хмельницький розпочав гетьманування укладенням нового договору з Московською державою. Царський воєвода Трубецькой запропонував Юрієві зустрітися особисто в Переяславі. Той у супроводі нечисленної старшини вирушив на перемовини. Воєвода за допомогою промосковської старшини в жовтні 1659 р. скликав військову раду. Коли козацтво, не очікуючи зради, зібралося на майдані, його оточило сорокатисячне московське військо. Тож Юрію нічого не залишалося, як підписати так звані **Переяславські статті 1659 р.**, укладені князем Трубецьким.

ДОСЛІДІТЬ

Чому Юрій Хмельницький погодився на умови Переяславських статей? Чи мав він вибір? Як ви вважаєте, як реагувало українське суспільство на ці статті? Чому? До яких наслідків це могло призвести?

ПЕРЕЯСЛАВСЬКІ СТАТТІ 1659 р.

- Гетьман не мав права вступати у відносини з іноземними правителями й укладати з ними угоди.
- Гетьман мав надавати військо за першим викликом царя.
- Московські воєводи мали бути в Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві й Умані та утримуватися місцевим коштом.
- Без згоди Москви гетьман не міг призначати й усувати полковників, а військо не могло переобрати гетьмана.
- Київському митрополиту належало визнати зверхність Московського патріарха.
- Козакам було заборонено переобирати гетьмана (крім випадку «зради государеві») без дозволу московського царя.

Переяславські статті викликали обурення в більшості козаків. Вони засвідчили, що козацька Україна втрачала самостійність і набувала статусу політичної автономії у складі Московської держави.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Якими були основні політичні цілі Івана Виговського?
2. Якими були основні положення Гадяцької угоди? Чи було її втілено в життя?
3. Чому розпочалася московсько-українська війна?
4. Що таке Руїна й коли вона розпочалася?
5. Якими були положення Переяславських статей 1659 р., підписаних Юрієм Хмельницьким?
6. Чому Івану Виговському не вдалося об'єднати довкола себе все козацтво?
7. Чому Виговському не вдалося скористатися результатами Конотопської битви?
8. Як ти оцінюєш діяльність Івана Виговського як гетьмана?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Сучасні українські історики Валерій Смолій і Валерій Степанков уважають, що «Гадяцький договір зводив нанівець суверенітет козацької України й істотно змінював її політичний лад... унеможливлював досягнення незалежності й соборності, ліквідував соціально-економічні завоювання селян, міщан і нереєстрових козаків, його основні положення запізнилися щонайменше на 100 років». А яка твоя думка? Чому ти так уважаєш?

Виконай завдання 19.1, 19.3, 19.4 і 19.5 в е-додатку.

§ 20 Правобережна та Лівобережна Україна в останній третині XVII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Якими подіями розпочалося гетьманування Юрія Хмельницького? Як це відобразилося на становищі України? За яким сценарієм, на вашу думку, могли розвиватися подальші події? Чому?

Проаналізуйте поданий документ — лист гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького до російського вельможі. Про яку подію згадує в листі І. Брюховецький? Навіщо він звертається до впливового російського вельможі? Про які настрої лівобережного козацтва свідчить лист? До яких наслідків це могло призвести? У чому автор звинувачує І. Виговського і Ю. Хмельницького? Порівняйте ваші думки з фактами, з якими ознайомитеся на уроці.

З листа гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького до російського вельможі Богдана Хитрово (1665 р.)

Згадайте мій приїзд до Москви. За звичаєм Виговський і молодий Хмельницький обіцяли бути в столиці, але не виконали своєї обіцянки, — то прошу не рівняти мене, слугу свого, ваша милосте, з молодим Хмельницьким та Виговським, бо лядських, і татарських, і шведських, і турецьких послів приймали... А щодо мене, ваша милосте, то я без лукавства кажу: відчув себе на небі, коли... побачив пресвітлі очі великого государя нашого, його царську величність, єдиного осяйного під сонцем монарха.

1. ЯК І ЧОМУ ВІДБУВСЯ РОЗКОЛ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ПОМІРКУЙТЕ

Складіть розгорнутий план «Розкол козацької держави».

Переяславські статті Юрія Хмельницького засвідчили, що козацька Україна втрачала самостійність і набувала статусу політичної автономії у складі Московської держави. Це викликало обурення в більшості козаків, адже дії царату показали, що наступ на незалежність України триватиме.

Успішні дії Речі Посполитої проти Московського царства, наступ Москви на суверенітет України схилили Юрія Хмельницького до переходу на бік Польщі. У жовтні 1660 р. Ю. Хмельницький підписав *Слободищенський трактат*, який відміняв Переяславські домовленості 1659 р. й базувався на Гадяцькій угоді. Проте у трактаті вже не було положення

про Велике князівство Руське, а Україна мала визнати владу короля Речі Посполитої. Це рішення підтримала козацька рада Правобережжя.

Натомість козаки деяких лівобережних полків відмовилися визнавати угоду й за підтримки Московії розпочали самостійне володарювання. *Яким Сомко*, рідний дядько Юрія Хмельницького, став наказним (тимчасовим) гетьманом на Лівобережжі. Невдала спроба Ю. Хмельницького відновити свою владу на Лівобережжі лише погіршила ситуацію: майже все Лівобережжя визнало владу Москви. Наприкінці 1662 р., зневірившись у власних можливостях об'єднати під своєю булавою всю Україну, Юрій Хмельницький зрікся гетьманства.

Тож стався поділ території України на **Правобережну**, яка визнавала польську владу, і **Лівобережну**, підвладну Московській державі. В обох частинах козацької держави було проголошено окремі гетьманати. На Правобережжі козацька рада обрала гетьманом **Павла Тетерю** (1663–1665 рр.), а гетьманом Лівобережжя, за підтримки Московії, став **Іван Брюховецький** (1663–1668 рр.). Козацька держава опинилася у стані глибокої кризи.

ДОСЛІДИТЬ

Історик Орест Субтельний зазначав: «Козацька Україна розділилася на дві окремі частини, кожна на чолі із власним гетьманом. Доба Руїни тепер сягнула свого апогею». Як ви розумієте це висловлювання? Чому саме ці події історик уважає апогеєм Руїни? Чи погоджуєтеся ви з ним? Чому?

2. З ЯКИМИ ПОДІЯМИ ПОВ'ЯЗАНО ГЕТЬМАНУВАННЯ ПАВЛА ТЕТЕРІ ТА ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО

ПОМІРКУЙТЕ

Чому жодному з гетьманів не вдалося об'єднати Україну?

Відтепер поділ українського суспільства проходив не лише за соціально-політичними, а й за територіальними ознаками. На Лівобережжі головну політичну роль відігравали вихідці із Запорожжя, щойно покозачені містяни й посполиті[31], а на Правобережжі — реєстрові козаки й покозачена православна шляхта.

ДОСЛІДІТЬ

1. Покажіть на карті (с. 166) території, які ввійшли до Лівобережної та Правобережної України. Зробіть припущення, як цей розкол уплинув на подальшу долю українського населення.

[31] *Посполиті* (від пол. *загальний, звичайний*) — загальна назва простих людей, зокрема й селян.

Велике князівство Руське за Гадяцьким договором 1658 р.

Похід українського і московського військ восени 1660 р.

Територія Правобережної Гетьманщини (від 1663 р.)

Територія Лівобережної Гетьманщини (від 1663 р.)

Територія Запорожжя (у 1667–1686 рр. під московсько-польським протекторатом, після 1686 р. – під московським)

Похід Яна Казимира на Лівобережжя в 1663–1664 рр.

Польсько-московський кордон за Андрусівською угодою 1667 р.

Похід П. Дорошенка на Західну Україну восени 1667 р.

Османські походи на Україну в 1672–1675 рр.

Західне Поділля, перетворене на османську провінцію за договором 1672 р.

Правобережна Гетьманщина П. Дорошенка під османським протекторатом

Похід І. Сірка на Крим у 1675 р.

Чигиринські походи османського війська 1677–1678 рр.

Спустошені війною землі, що за умовами Бахчисарайського договору 1681 р. мали залишатися незаселеними

Кордони держав після укладення «Вічного миру» 1686 р.

Кримський похід московсько-українського війська в 1687 р.

Населені пункти, де було підписано договори

Битви

Кордони сучасної України

2. Порівняйте біографічні дані гетьманів Правобережної і Лівобережної України Павла Тетері та Івана Брюховецького. Як ви думаєте, якою буде політика цих діячів? Чому ви так уважаєте?

Кілька фактів про людину

Павло Тетеря (Моржковський) — гетьман Правобережної України в 1663–1665 рр. Один із дипломатів в урядах Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, переяславський полковник. Походив зі шляхетського роду, мав добру освіту. З 1649 р. був писарем Переяславського полку. У 1659–1662 рр. обіймав посаду спеціального секретаря при польському королі Яні II Казимирі. У 1662 р. став генеральним писарем у Ю. Хмельницького, після його зречення був обраний гетьманом.

Невідомий художник. Портрет Павла Тетері, XVIII ст.

Іван Брюховецький — гетьман Лівобережної України (1663–1668 рр.). З початком козацької революції перебував при дворі Богдана Хмельницького, виконуючи дипломатичні доручення та обов'язки «старшого слуги» гетьмана, зокрема був вихователем гетьманича Юрія. Восени 1659 р. обраний кошовим отаманом Запорозької Січі. У 1661 р. прийняв титул кошового гетьмана. Відтоді розпочав активну боротьбу за булаву гетьмана Лівобережної України, якої домігся в 1663 р. за московської підтримки.

Віктор Штець. Гетьман Іван Брюховецький (сучасний живопис, 2008 р.)

Павло Тетеря планував об'єднати Правобережну й Лівобережну Гетьманщину. Він прагнув схилити на свій бік лівобережних старшин, але ті не бажали ділитися владою. Тоді в жовтні 1663 р. правобережні козацькі полки на чолі з Тетерею та польське військо разом із союзними татарами вторглися на територію Лівобережної України. Похід тривав до березня 1664 р. й завершився поразкою Тетері та його союзників.

Повернувшись з невдалого походу, польська шляхта почала відновлювати свої порядки на Правобережжі. У відповідь спалахнуло антипольське повстання, яке тривало до червня 1665 р., коли Тетеря втік до Польщі. Після цього на правобережних землях розгорнулася міжусобна боротьба за гетьманську булаву.

Іван Брюховецький, отримавши гетьманську булаву на Лівобережжі, намагався зміцнити свою владу в Україні, підпорядкувати козацькій адміністрації міське населення, обмежити вплив Запорозької Січі на політичне життя гетьманату. Зустрівши опір серед козацтва у здійсненні цих планів, він звернувся по допомогу до царського уряду. Із цією метою

восени 1665 р. І. Брюховецький здійснив візит до Москви, де підписав нові *Московські статті*, а за виявлену поступливість отримав від царя титул боярина та маєтки.

ДОСЛІДІТЬ

Як ви оцінюєте Московські статті? Чому? Спираючись на цей та інші факти, поясніть, якою була політика Московського царства щодо України.

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ МОСКОВСЬКИХ СТАТЕЙ

- Українські землі та міста проголошувалися володіннями московського царя, а з їхнього населення (крім козаків) стягувалися податки до царської казни.
- Вибори гетьмана відбувалися у присутності московських представників, а клейноди новообраний гетьман отримував від царя.
- Дипломатичні зносини гетьмана з іншими державами заборонялися.
- Київську митрополію мав очолити московський ставленик.
- Гетьман позбавлявся права надавати українським містам самоврядування, відтепер це здійснював лише цар.
- Збільшувалася кількість московських гарнізонів, вони розміщувалися в усіх основних містах, а повноваження російських воєвод суттєво розширювалися (збирання податей з некозацького населення, хліба на утримання гарнізонів, податків з купців, грошових зборів з винних оренд тощо).

Виснажені війною Московська держава і Річ Посполита змушені були шукати згоди, щоб припинити війну за право володіння Україною, що точилася в 1654–1667 рр. Тож у **січні 1667** р. було укладено **Андрусівський договір**, яким установлювалося перемир'я між Московією та Польщею (*Андрусівське перемир'я*). На підписання до Андрусова не запросили гетьманів ані з Лівобережної, ані з Правобережної України, що засвідчувало зневажливе ставлення Москви і Варшави до України.

ДОСЛІДІТЬ

Як розподіляли сфери впливу на українські землі за договором?

УМОВИ АНДРУСІВСЬКОГО ДОГОВОРУ

- Припинялася польсько-московська війна 1654–1667 рр.
- Установлювалося перемир'я на тринадцять з половиною років.
- Під владою Московського царства залишалася Лівобережна Україна, Сіверська земля із Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ.

- До складу Речі Посполитої входили Правобережна Україна (крім Києва) і Білорусь із Вітебським, Полоцьком і Двінським.
- Київ з околицями на два роки передавався Московському царству, проте в умові було кілька застережень, які давали можливість залишити Київ за Московією назавжди.
- Запорозька Січ мала перебувати під спільною владою обох держав.

Після 1667 р. внутрішньополітичний розкол в Україні поглибився. Укладання московсько-польського договору викликало невдоволення серед української суспільства. Цей договір започаткував процес втрати козацькою державою можливості брати рівноправну участь у міжнародних відносинах.

Андрусівський договір спрямовувався і проти Османської імперії, уряд якої розпочав підготовку до боротьби з Московією та Польщею.

3. ЯК ВІДБУВАЛИСЯ СПРОБИ ОБ'ЄДНАННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ТА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

ПОМІРКУЙТЕ

Яку політику проводив гетьман Петро Дорошенко?

Кілька фактів про людину

Петро Дорошенко — гетьман України (1665–1676 рр.). Народився в Чигирині 1627 р., онук гетьмана Михайла Дорошенка, навчався в Києво-Могилянській академії. Учасник козацької революції, соратник Богдана Хмельницького. У 1665 р., ставши гетьманом Правобережної України, намагався об'єднати Лівобережну і Правобережну Україну. У 1668 р. здійснив похід на Лівобережжя, де був проголошений гетьманом об'єднаної козацької держави. В умовах політичної боротьби із сусідніми державами 1669 р. прийняв турецький протекторат. Улітку 1672 р. взяв участь у поході османів проти Польщі. Обурений спустошенням України турецько-татарським військом, склав гетьманські повноваження. З 1679 р. перебував на царській службі. Помер у своєму маєтку поблизу Москви.

Петро Дорошенко намагався не допустити розпаду козацької держави. У здійсненні задуманого він покладався на підтримку кримських татар. Восени 1667 р. військо Дорошенка разом із татарами атакувало польські війська, змусивши короля дарувати автономію Правобережній Україні.

Згодом П. Дорошенко переправився через Дніпро й узяв під контроль Лівобережжя, де вже розгорталося повстання проти Московії та Андру-

сівської угоди. Дорошенка було обрано гетьманом і на лівому березі. Так Гетьманщина знову стала єдиною. Але ця єдність тривала недовго. Невдовзі Дорошенкові довелося залишити Лівобережжя, щоб протистояти польському наступу. Тим часом московські війська окупували лівий берег. У цій ситуації Дорошенко почав шукати підтримки в Туреччині, яка ворогувала з поляками й московитами.

У 1669 р. турецький султан узяв Дорошенка і його козаків під свою протекцію на тих самих умовах, що й Молдавію та Волощину, які зобов'язувалися виставляти військо за його закликом. Такі плани османів збігалися з бажанням козаків узяти під контроль усі руські землі Речі Посполитої.

У1672 р. стотисячне турецько-татарське військо, посилене козацькими загонами, рушило проти поляків. Союзники захопили фортецю Кам'янець на Поділлі, а військо султана узяло в облогу Львів.

Поляки попросили миру й відмовилися від претензій на Поділля і Середнє Подніпров'я. Та після цієї перемоги османи не виправдали очікувань Дорошенка. Замість незалежної держави козаки отримали в управління лише свої старі володіння на Наддніпрянщині. Турки перетворювали християнські церкви на мечеті й дозволили татарам збирати ясир на українських землях. Це обурило населення, яке відвернулося від Дорошенка й почало переселятися з підвладної гетьману території до спокійніших регіонів, здебільшого на підконтрольне Московії Лівобережжя. Правобережжя почало занепадати.

Тож замість об'єднання козацької держави під протекторатом султана Петро Дорошенко привів на територію України ще більш руйнівну силу, що розділила країну. У вересні 1676 р. він змушений був зректися булави.

Спроби зберегти досягнення козацької революції в Україні й відродити єдність держави здійснювали й інші очільники козацтва (гетьмани Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович, а також фастівський полковник Семен Палій), але вони також виявилися невдалими.

Додаткову інформацію про політику, яку проводили Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович, та чому їм не вдалося об'єднати Україну, дізнайтеся з відео «Руїна» *(е-додаток, § 20.2)*.

Війна між Османською імперією, Кримським ханством і Московським царством за Україну закінчилася підписанням Бахчисарайського мирного договору в січні **1681 р.**

УМОВИ БАХЧИСАРАЙСЬКОГО МИРНОГО ДОГОВОРУ

- Османська імперія приєднала Північну Київщину, Брацлавщину і Поділля.
- Московія приєднала Лівобережну Україну та Київ.
- Дніпро став лінією кордону.
- Козацькі землі між Південним Бугом і Дніпром протягом двадцяти років мали залишатися незаселеними.

У травні 1686 р. Річ Посполита та Московія уклали *«Вічний мир»* — договір про розділ Гетьманщини.

УМОВИ «ВІЧНОГО МИРУ»

- До Московії відійшли Лівобережна Україна, Київ, Запорожжя, Чернігово-Сіверщина.
- До Речі Посполитої відійшли Північна Київщина, Волинь і Галичина.
- Поділля залишалося під владою Османської імперії (у 1699 р. було приєднано до Речі Посполитої).
- Брацлавщина і Південна Київщина стали нейтральною незаселеною зоною між двома державами.

ДОСЛІДИТЬ

1. Простежте за картою (с. 166) кордони розділу України за «Вічним миром». Якими були, на вашу думку, наслідки цього розділу?
2. До яких кроків і чому вдавалися українські гетьмани? Чому це не принесло очікуваних результатів? Яким був стан України наприкінці XVII ст.?

Із книги «Брама Європи» сучасного українського історика Сергія Плохія

Османське панування в Україні тривало недовго. У 1698 р. Поділля повернулося під контроль Польщі. Османи зійшли зі сцени, а московсько-польський кордон по Дніпру, проти якого 1666 року повстав Дорошенко, було відновлено. Гетьманщина не зникла повністю, але її територія й автономія були обмежені і збереглися лише в Лівобережній Україні. Козацька держава не змогла захистити здобутки національної революції. Коли справа дійшла до союзів з іноземними країнами, козаки перепробували все — від Криму й Туреччини до Московії, Швеції та Польщі. Жоден із союзів не спрацював — було втрачено не лише єдність козацької держави, а й єдність українських земель загалом.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Коли і як відбувся розкол України за гетьманування Юрія Хмельницького?
2. Чому Павлу Тетері не вдалося утримати гетьманство?
3. З якими подіями пов'язане гетьманство Івана Брюховецького?
4. Назви умови Андрусівського договору.
5. Поясни, у чому полягала слабкість політики Юрія Хмельницького.
6. З якою метою, на твою думку, Московська держава щоразу укладала новий договір з обраним гетьманом?
7. Чому Андрусівське перемир'я завдало важкого удару по Україні?
8. Схарактеризуй політику Московського царства, Речі Посполитої та Османської імперії щодо українських теренів, спираючись на факти, які стали відомими тобі на уроці.
9. Поміркуй, чому Петра Дорошенка називають «сонцем Руїни».

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. В історичній літературі ти можеш натрапити на думки, що роком розколу козацької держави на Лівобережну і Правобережну Гетьманщину можна вважати 1660, 1663 чи 1667. А що із цього приводу думаєш ти? Власну думку обґрунтуй.
2. Чи погоджуєшся ти із прислів'ям: «Де два українці — там три гетьмани»? Чому? Поясни свої міркування на прикладах з матеріалу уроку.

Виконай завдання 20.3, 20.4 і 20.5 в е-додатку.

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ ЗА РОЗДІЛОМ III

ВИКОНУЄМО ПРОЄКТ

Об'єднайтесь у 3 або 6 груп і виберіть для інсценізації один з договорів, який було укладено під час козацької революції. Пригадайте ситуацію, що передувала перемовинам, та умови, на яких було укладено договір. Для цього скористайтеся наведеними довідками, матеріалами параграфів та іншими джерелами. Розробіть сценарій короткої (близько 5 хвилин) вистави, яка зімітує або процес обговорення цієї угоди на козацькій раді, або перемовини зі стороною угоди.

Розподіліть ролі і презентуйте однокласникам / однокласницям підготовлену сценку, не повідомляючи, про який саме договір ідеться. Після кожної сценки обговоріть у класі, у якому році відбувалася подія, яку назву має договір, якими були його передумови й наслідки.

Після презентацій усіх груп підсумуйте, що нового ви дізналися про тогочасні події, чи змінилося ваше ставлення до них, які власні вміння ви вдосконалили, чи сподобалася вам така робота й чому.

З Енциклопедії історії України

Довідка 1

Зборівський договір

Зборівський договір 1649 р. між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою — мирна угода між гетьманським урядом Богдана Хмельницького й польським королем Яном II Казимиром Ваза.

Українська сторона укладала договір, оскільки втратила воєнно-політичну та дипломатичну ініціативу, зазнавала тиску кримського хана Іслам-Гірея III, який знехтував умовами воєнного союзу з Військом Запорозьким, припинив участь у Зборівській битві 1649 р. та уклав мирну угоду з польським королем Яном II Казимиром Ваза.

Підписанню договору передували напружені дебати сторін із приводу розроблених українськими дипломатами «пунктів прохання Війська Запорозького». Переговірники вимагали: визнання автономії Української козацької держави в територіальних межах Брацлавського, Чернігівського і Київського воєводств, у східних районах Подільського та Волинського воєводств; необмежуваної польським урядом чисельності козацького реєстру; скасування Берестейської церковної унії 1596 р., зрівняння право-

славної церкви з католицькою, надання київському митрополиту та двом православним єпископам статусу сенаторів у сеймі Речі Посполитої тощо.

Гетьманський уряд, зіткнувшись із протидією новоутвореного кримсько-польського союзу, змушений був піти на істотні поступки. Військо Запорозьке погодилося на автономію у складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств. Чисельність козацького війська обмежувалася 40 тисячами осіб. Розгляд питання щодо скасування унії та повернення православній церкві захоплених храмів і майна відкладався до рішення сейму; лише київський митрополит отримував право засідати в сенаті.

Водночас польський король погодився на: визнання «давніх козацьких прав і вольностей», козацького судочинства, влади гетьмана Б. Хмельницького над Військом Запорозьким та виключного права православних шляхтичів обіймати державні посади в козацькій Україні; виведення польських військ з території козацької автономії; проголошення амністії учасникам визвольної боротьби; діяльність у козацькій Україні лише руських шкіл тощо.

Загалом договір перекреслив наміри гетьманського уряду створити в 1649 р. незалежну Українську державу, продемонстрував ненадійність воєнно-політичного союзу із кримським ханом. Проте було узаконено факт існування української державної автономії. Це зобов'язувало Річ Посполиту враховувати інтереси української сторони, для якої створювалися передумови для активної міжнародної діяльності і продовження боротьби за державний суверенітет.

Довідка 2

Білоцерківський договір

Білоцерківський договір 1651 р. — мирна угода між гетьманським урядом Богдана Хмельницького і представниками польського короля Яна II Казимира Ваза в м. Біла Церква після Берестецької битви та осінньої кампанії 1651 р. Підписанню угоди передували гострі дебати сторін, під час яких поляки наполягали на зменшенні козацького реєстру до 12 тисяч, звільненні шляхетських маєтностей від перебування в них козаків, розірванні союзницьких стосунків Війська Запорозького із Кримським ханством. Українська сторона вимагала підтвердження умов Зборівської угоди 1649 р. Переговори відбувалися на тлі заворушень у таборі козаків і збройного протистояння українсько-татарських та польсько-литовських військ.

За договором козацький реєстр установлювався в 20 тисяч осіб, причому поіменне оформлення реєстру мало завершитися до кінця поточного року. Виписаних з реєстру козаків зобов'язували повернутися до попереднього соціального стану. Козацькими територіями визнавалися тільки землі Київського воєводства, де козаки мали право жити… Із Брацлавського і Чернігівського воєводств реєстрові козаки повинні були виселитися. Шляхта одержувала дозвіл повернутися до своїх маєтків, у тому числі й тих, що розташовувалися на козацькій території. Богдан Хмельницький отримав

підтвердження гетьманських повноважень і привілей на м. Чигирин, однак підпорядковувався владі великих коронних гетьманів.

Гетьман зобов'язувався до відкриття наступного сейму досягти союзу Кримського ханства з Річчю Посполитою, а якщо ні, то жодних стосунків з ним не підтримувати. Українська сторона позбавлялася права дипломатичних зносин з іноземними державами.

Договір спричинив значне загострення соціальної напруги в Україні, антигетьманські виступи й масове переселення козаків до Російської держави. Перемога української армії над поляками в Батозькій битві 1652 р. анулювала умови Білоцерківської угоди.

Довідка 3

Березневі статті

Березневі статті 1654 р. — усталена назва комплексу документів, якими було юридично оформлено українсько-російський договір 1654 р. Березневі статті називали також «Переяславським договором», «Договором Богдана Хмельницького» тощо. Оригінали документів договору не збереглися, відомі тільки їх копії та чернетки. Українська сторона подала свої умови у формі прохань-чолобитних до царя. Акти російського уряду мали форму царських «пожалувань».

За Березневими статтями передбачалося збереження в Україні форми урядування та устрою Української козацької держави, її територій, адміністративно-територіального устрою, суду й судочинства, фінансової та податкової систем, а також соціальної структури суспільства й соціально-економічних відносин, що склалися під час національної революції 1648–1676 рр. Підтверджувалися всі права і привілеї козацтва, шляхти, духівництва й міщан та незалежність українського уряду щодо проведення внутрішньої політики.

У Києві мав бути російський воєвода з кількатисячним підрозділом для надання українській стороні допомоги в боротьбі проти зовнішнього ворога. Козацький реєстр установлювався в 60 тисяч осіб, визначалися розміри платні козакам і старшині.

Російська держава зобов'язувалася вступити у війну проти Речі Посполитої та надати козацькій Україні допомогу у разі відбиття нападу військових загонів Кримського ханства. Зі свого боку, український уряд визнав протекцію царя, погодився виплачувати кожного року певну суму податків до російської скарбниці, втратив право на самостійні дипломатичні відносини з Річчю Посполитою та Османською імперією, а також повинен був інформувати царський уряд про зміст переговорів з посольствами інших держав, які прибували б до українського уряду.

...Значення договору полягало в тому, що він у юридичній формі зафіксував акт відокремлення та незалежності козацької України від Речі Посполитої, засвідчив визнання України як окремої держави з боку Росії, а також відкрив перспективу урядові Богдана Хмельницького разом з Росією довести до переможного кінця війну проти Речі Посполитої. Однак царський уряд відразу став порушувати умови Березневих статей, намагаючись обмежити внутрішній суверенітет Української козацької держави.

РОЗДІЛ IV

Козацька Україна (Гетьманщина) другої половини XVII — початку XVIII ст.

§ 21–22 | Українська козацька держава

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

За якими ознаками визначаємо державу? Чи були такі ознаки притаманні Війську Запорозькому? Наведіть приклади.

Як описує козацьку державу венеційський посол Альберто Віміна? З якою державою він її порівнює? Як ви думаєте, чому? Чи погоджуєтеся ви з ним?

Зі звіту венеційського посла Альберто Віміна, складеного після переговорів з гетьманським урядом про можливий союз України та Венеції в боротьбі з Туреччиною, 1650 р.

З вигляду і за манерами козаки видаються простими, але вони недурні й не позбавлені жвавості розуму. Про це можна судити з їхньої бесіди та способу врядування. Бо обмірковування політичних справ є ареною, де пізнаєш людей, які вони на громадських зборах, але в самому врядуванні виявляється і їхня грубість... Із цієї юрби неосвіченого народу складається суворий сенат, у якому бере участь гетьман. У сенаті козаки обмірковують справи, обстоюють свою думку без чванства та з метою сприяння загальному добробуту. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і пристають до правильнішого. Тому я сказав би, що цю республіку можна уподібнити до Спартанської... проте вони (козаки) можуть змагатися зі спартанцями щодо суворості свого виховання.

Чи продовжувався, на вашу думку, процес державотворення після завершення війни? Чому ви так думаєте? Перевірте свої думки, опрацювавши параграф.

1. ЯКИМ БУВ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ПОМІРКУЙТЕ

Поясніть, на яких засадах було створено адміністративно-територіальний устрій нової держави. Чому? У чому були його особливості?

Українська козацька держава як державне утворення під самоназвою Військо Запорозьке постала на землях Наддніпрянської України в результаті подій козацької революції в середині XVII ст. Цю державу називають також **Гетьманщиною**. Її організаторами стали козацька старшина та українська шляхта, які взялися за цю справу з перших днів війни.

А на початку лютого 1649 р. Б. Хмельницький сам повідомив комісарів польського короля про власні наміри створити незалежну українську державу. Територія Війська Запорозького простягалась на 200 тис. кв. км, охоплюючи Лівобережжя, частину Правобережжя та степу. На цих землях проживало понад три мільйони осіб.

Тоді ж утвердився особливий адміністративно-територіальний устрій нової держави — полково-сотенний, який дублював структуру війська: територіальні одиниці відповідали бойовим підрозділам. Найнижчим був курінь, до якого входило від 10 до 40 вояків певного хутора, села або частини міста. Очолював курінь виборний курінний отаман. Курені об'єднувалися в сотню, якою командував призначений полковником сотник. Сотня зазвичай охоплювала до 200–300 вояків.

Сотні об'єднувалися в полки й підпорядковувалися полковникам, призначеним гетьманом. Кількість полків не завжди була однаковою, а до складу полку могло входити від 11 до 22 сотень. Полковникам належали як військові, так і широкі адміністративні та судові повноваження.

Резиденцією[32] гетьманського апарату, а отже, і **столицею** держави, як і раніше, був **Чигирин** (нині місто на Черкащині).

ДОСЛІДІТЬ

1. Як, на думку полковника, змінився державний устрій порівняно із владою Речі Посполитої? Чому він став саме таким на початку 50-х рр. XVII ст.?

Із заяви козацького полковника Пилипа Уманця початку 1650-х рр.

А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю Сіверському Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю...

2. Спираючись на карту на с. 178, опишіть кордони козацької держави другої половини XVII ст. та її адміністративний устрій. Назвіть сусідів Української держави. Якими були відносини з ними?
3. Про що говорить наявність резиденції в гетьмана Б. Хмельницького? Чому Чигирин уважався гетьманською столицею?

Резиденція Богдана Хмельницького в Чигирині (сучасний вигляд)

[32] *Резиденція* — постійний осідок, місце перебування глави держави, уряду тощо.

2. ЯКИМ БУВ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

ПОМІРКУЙТЕ

У чому полягали особливості політико-правового устрою Української козацької держави порівняно з Річчю Посполитою?

Організація козацької держави формувалася під впливом традицій і звичаїв Запорозької Січі та геополітичного положення України. Це зумовлювало напіввійськовий характер української державності.

Вищими органами влади в державі були загальна козацька рада, що називалася Генеральною (Військовою), та Генеральний уряд.

За гетьманування Богдана Хмельницького вплив загальної («чорної») Генеральної Ради на життя держави був обмеженим. Найважливіші питання гетьман розв'язував на старшинських радах (у них брали участь генеральні старшини й полковники).

Гетьман — керманич козацької держави — обирався козаками як верховний правитель.

Верхівку влади становила генеральна старшина: наказний гетьман (для командування окремими з'єднаннями під час бойових дій), обозний, суддя, писар, два осавули, хорунжий і бунчужний.

ДОСЛІДІТЬ

1. Спираючись на текст і схему, схарактеризуйте особливості політичного устрою козацької держави. Як поєднувалася цивільна та воєнна влада?
2. За висловлюванням київського полковника Антіна Ждановича, «всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б і промовив — той би живим не був». Порівняйте це твердження з текстом джерела, наведеного далі, і поясніть, про які особливості влади гетьмана воно свідчить. Чи відповідає це демократичному устрою? Чому?

ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ГЕТЬМАНЩИНИ

Законодавчо-розпорядчі збори козаків, на яких обирали (усували) гетьмана і генеральну (головну) старшину, розглядали питання війни і миру, зовнішньої політики. Рішення ухвалювали за згодою більшості

Генеральна (Військова) Рада

ГЕТЬМАН

Військова, судова, адміністративна рада

Скликала Генеральну і старшинську ради, видавала універсали, брала участь у судочинстві, керувала фінансами, здійснювала зовнішню політику, керувала військом, очолювала всі стани

Старшинська рада

Генеральна старшина

Розглядала питання війни і миру, адміністративні, господарські, правові питання

Генеральний уряд

Генеральний писар (відповідав за Генеральну військову канцелярію)
Генеральні судді (очолювали гетьманський суд, зазвичай їх було двоє)
Генеральний обозний (керував збройним постачанням армії)
Генеральний підскарбій (очолював фінансову службу)
Осавул (інспектував військо)
Хорунжий (охороняв головні хоругви — прапори козацького війська)
Бунчужний (захищав бунчук — символ гетьманської влади)

З наказу гетьмана Богдана Хмельницького білоцерківському полковнику в серпні 1650 р.

Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами, для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло...

Система органів публічної влади мала три рівні — *генеральний, полковий і сотенний*. Вища влада в державі належала генеральному урядові, до якого входили гетьман і генеральна старшина. Повноваження цього органу публічної влади поширювалися на всю територію України. На місцях управляли полкові та сотенні уряди (осавул, обозний, судді, писар, хорунжий). Полковий уряд обирався полковою старшиною і складався з полковника та полкових урядовців, а сотенний — із сотника та його помічників. У містах з магдебурзьким правом управління здійснювалося магістратами, у селах справами відали старости. Запорозька Січ (територія вольностей Війська Запорозького низового) була окремою військово-адміністративною одиницею.

За державні клейноди служили гетьманська булава, корогва, гетьманський бунчук і печатка Війська Запорозького із зображенням козака з рушницею на плечі та шаблею при боці.

Нова держава мала потужні збройні сили (понад 100 тисяч вояків). Основою війська стало реєстрове й запорозьке козацтво, довкола якого гуртувалися покозачене селянство та містяни. Більшість козацького війська становила піхота. Окрім неї, були кіннота, артилерійські підрозділи, підрозділи розвідки, загони постачання (зброї, боєприпасів, продовольства), фортифікаційної і прикордонної служб, загони варти.

Українська козацька держава мала власну судову систему, до якої входили сотенні суди, полкові суди та Генеральний військовий суд, що замінили собою судові органи Речі Посполитої. Судочинство здійснювалося на підставі Статутів Великого князівства Литовського, норм магдебурзького права, гетьманських і полковницьких універсалів, рішень козацьких рад.

Усі види польського гніту було ліквідовано, скасовано суворі покарання за протиправні вчинки проти королівської влади й магнатів, шляхти, католицького духівництва. Установлювалися покарання за зраду українському народові, за відмову надати допомогу в битвах, непокору та шкоду, заподіяну козацькій старшині.

Унаслідок формування нових основ державності відбулася зміна політичної еліти суспільства[33]. Соціальні зміни за роки війни підірвали колишню силу шляхти. Багато шляхтичів було вбито або вигнано з України.

---

[33] *Політична еліта* (від *краще, добірне*) — привілейована група осіб, яка утворює верхівку суспільства й виконує владно-політичні функції на його користь.

Навіть більшість тих, хто зберегли свої маєтки, втратили безкоштовну робочу силу — селянина. Нова держава була породженням козацького війська й козацької верстви. Шляхтичі зберігали свою колишню владу, тільки ставши козаками. А серед козацького війська вже існувала нова, нешляхетська еліта, яка заповнювала нові військово-адміністративні посади. Отже, суспільною верхівкою стала нова українська еліта, що поєднувала частину шляхти польських часів і нову групу козацької старшини та знаті.

ДОСЛІДІТЬ

Схарактеризуйте зміст кожного із зображень, спираючись на текст параграфа.

1

2

3

4

1 — портрет Богдана Хмельницького в Іллінській церкві в Суботові (XVII–XVIII ст.);
2 — Військова рада на Січі (частина діорами в Музеї історії запорозького козацтва);
3 — С. Васильківський. Писар військовий;
4 — Д. Нарбут. Вибори кошового

3. ЯКУ ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ ПРОВОДИЛА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА

ПОМІРКУЙТЕ

Якими були цілі зовнішньої політики держави? Чи можна вважати її успішною?

Зусилля дипломатичної служби козацької держави спрямовувалися на збереження союзу із Кримським ханством, пошук порозуміння з Османською імперією, Московською державою і Трансильванським князівством. Згодом гетьман активізував дипломатичні відносини з Туреччиною, представляючи Україну як незалежну державу. У 1649 р. було підписано договір між Військом Запорозьким і Туреччиною.

Значну роль у дипломатії козацької держави відігравали Молдова, Волощина і Трансильванія. Вони межували з Україною і перебували в близьких відносинах із Польщею. Тож Б. Хмельницький та його урядовці шукали підтримки у цих держав.

Здобутком дипломатії козацької держави було й уникнення загострення відносин з Московією та початок контактів зі Швецією. Серед південно-європейських держав дипломатичні відносини з Україною підтримувала Венеція, яка на той час воювала з Туреччиною і сподівалася на виступ Війська Запорозького проти Туреччини.

ДОСЛІДІТЬ

1. Про які події розповідає картина? Як відображено зустріч із послом? Чи є це, на вашу думку, перемовинами рівних? Чому?

Невідомий автор. Посланець Речі Посполитої у Богдана Хмельницького під Замостям у 1648 р. (живопис, XVII ст.)

2. Чому цей договір можна вважати важливою дипломатичною подією?

З Договору між турецьким султаном і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі

1. Цісар турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів... і до портів чужоземних держав... зупинятись у портах, коли захочуть... 2. Звільняє їхніх купців від мит, оплат і податків на сто років... 5. Щоб затримати свавільних людей на море вибігати, Військо Запорозьке... заснує кілька міст нижче порогів, звідки торгівля має іти і безпека на морі буде зміцнена. Християнських в'язнів у турків... козацьким купцям можна викуповувати.

4. ЧИМ ХАРАКТЕРИЗУВАЛОСЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

ПОМІРКУЙТЕ

Які зміни відбулись у соціальній структурі та економічному становищі населення в козацькій державі?

Утвердження Української козацької держави — Гетьманщини — відбувалося на тлі глибоких зрушень у господарському й суспільному житті. Було ліквідовано велике й середнє польське шляхетське землеволодіння, а також кріпацтво. Натомість поступово почала формуватися козацька, селянська, а також державна власність на землю.

Це зумовило домінування в Українській козацькій державі найманої праці. Тому можна стверджувати, що козацька революція була українським проявом і аналогом буржуазних революцій в Європі.

Відтак змінилася й соціальна структура суспільства.

ДОСЛІДІТЬ

Якими були основні суспільні стани в Українській козацькій державі? Чим нова структура відрізнялася від попередньої?

СТАНИ СУСПІЛЬСТВА

Козацтво	Селянство	Середня і дрібна шляхта	Міщанство	Православне духівництво

Польські магнати, шляхта й католицьке духівництво змушені були залишити територію Війська Запорозького. Їхні землі захопили коза-

ки й селяни, частина земель перейшла у власність військового скарбу. Натомість збереглися землеволодіння української шляхти, яку тепер становили середні і дрібні землевласники, що приєдналися до Богдана Хмельницького й пішли на певні поступки іншим станам заради привілейованого становища в суспільстві.

Значна роль в українському суспільстві належала козацькому стану. За козаками закріплювалися права власності на землю, звільнення від податків, участі в політичному житті. Головним обов'язком козака була військова служба, яку він ніс за власний рахунок. Ні уряд, ні місцева адміністрація не могли втручатися в козацьке землеволодіння, проводити конфіскацію навіть тоді, коли за малолітством дітей порядкувала вдова. Особисте господарювання на військовій землі дозволялося правом ***займанщини***. Кожний козак міг претендувати на землю там, де хотів, і в кількості, яку брався обробляти. Саме на праві займанщини створювалися козацькі хутірські господарства-зимівники.

З козацької старшини формувалася нова українська знать, яка змінила польську. Із часом вона перетворилася на провідну верству українського суспільства й головного землевласника, що відігравав ключову роль у вирішенні державних справ. Нова знать поступово зосереджувала у своїх руках владу і землю та обмежувала свободу селян і простих козаків, що загострювало соціальні конфлікти.

Населення міст, хоча й перебувало на нижчому від нової шляхти соціальному щаблі, зберегло в роки війни за собою «давні права і вольності». Однак саме вони, як і численне селянство, забезпечували економічний фундамент влади в Гетьманщині. Сплачуючи нарівні із селянами державні податки, містяни мали більше майнових прав, були заможнішими й мали вищий статус. Жителям міст із магдебурзьким правом надавалося самоврядування, решта одержали обмежену автономію.

Українські міста були маленькими, деякі з них практично не відрізнялися від сільських поселень. Достаток багатьох містян так само залежав від обробки полів, як від ремесла чи торгівлі. У більшості міст виникали цехи, діяв заможний купецький патриціат, але крила їм підрізали конкуренти — нова шляхта й козаки.

Православне духівництво разом з українським населенням боролося проти польського панування, виступало послідовним захисником національних інтересів. Богдан Хмельницький не тільки залишав за монастирями земельні володіння й обов'язкову працю селян, а й збільшив їхні багатства новими жалуваннями. Духівництво звільнялося від податків, військової служби і трудових повинностей.

Значна кількість селян у роки війни покозачалися, перетворившись на підданих Війська Запорозького, тобто на простих людей, які володіли землею і самі її обробляли за умови сплати податків до військової скарбниці.

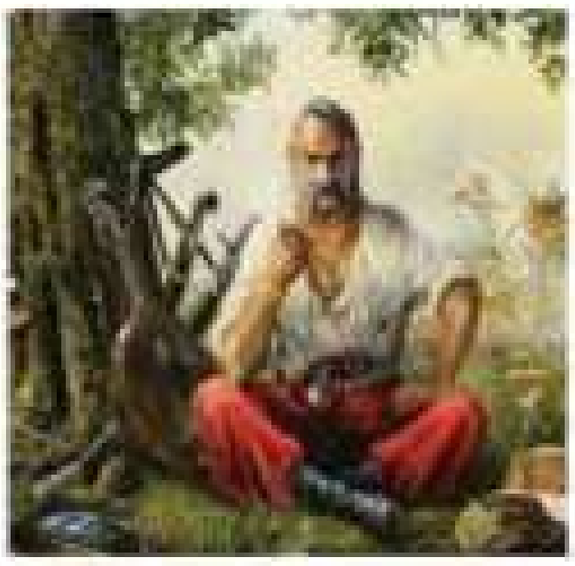
Набагато складнішою була ситуація із селянами, які до війни жили на приватних землях. У роки війни чинилися спроби повернути їх до виконан-

ня старих повинностей, та вони відповідали спротивом. У приватновласницьких володіннях право селян на користування землею було обмеженим, а власники землі поступово залучали селян до обов'язкових робіт.

ДОСЛІДІТЬ

Виберіть відповідний підпис до кожної ілюстрації. Вибудуйте соціальну піраміду українського суспільства XVII — початку XVIII ст. і поясність, які зміни відбулись у становищі представників різних верств населення козацької держави.

Селяни;
чорне й біле
духівництво;
козацька старшина
й решткки шляхти
старих часів;
козаки; містяни.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

Працюючи в парах, перевірте одне одного й полічіть бали, які ви отримали за правильні відповіді.

1. Як називалася держава, створена Богданом Хмельницьким? (0,5 бала)
2. Покажи на карті територію і кордони козацької держави. (1 бал)
3. Яким був адміністративно-територіальний поділ Війська Запорозького? (2 бали)
4. Назви найвищий орган влади в козацькій державі. (0,5 бала)
5. Хто очолював виконавчу владу? (0,5 бала)
6. Як будувалася центральна влада? (1 бал)
7. Як будувалася влада на місцях? (1 бал)
8. Як формували армію? (0,5 бала)
9. Як будувалася судова система козацької держави? (1 бал)
10. Які зміни й чому відбулися в політичній еліті? (1 бал)
11. Як змінилася соціальна структура населення Війська Запорозького? (2 бали)
12. Схарактеризуй зовнішньополітичну діяльність Війська Запорозького. (2 бали)

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Чи можна стверджувати, що створення Української козацької держави в середині XVII ст. — це продовження традицій української державності, яке сприяло розвитку української нації? Свою думку доведи.
2. Склади таблицю «Держава Богдана Хмельницького» за схемою: територія, державний устрій, адміністративно-територіальний устрій, фінансова система, міжнародні відносини, державна символіка.

Виконай завдання 21-22.1, 21-22.2, 21-22.3 в е-додатку.

§ 23 Правобережне козацтво, Слобідська Україна та Запорожжя наприкінці XVII — на початку XVIII ст.

ДОСЛІДІТЬ

1. Прочитайте уривок. Які події зумовили такий стан Правобережної України?

З козацького літопису Самійла Величка

Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, до Львова, Замостя, Бродів і далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали... що стали пристанищем тільки для диких звірів... Бачив я там... багато кісток людських, що тільки небо за покрівлю собі мали...

2. Визначте на основі карти (с. 189), які території Правобережної України найбільше постраждали від військових дій.

1. ЯКИМ БУЛО СТАНОВИЩЕ ПРАВОБЕРЕЖНОГО КОЗАЦТВА

ПОМІРКУЙТЕ

Чому влада Речі Посполитої сприяла відновленню козацтва у Правобережній Україні? Якими були особливості цього процесу? Знайдіть на карті (с. 189) території відновлених полків Правобережної України.

За часів Руїни територію Правобережної України було поділено між Річчю Посполитою та Османською імперією. За Вічним миром 1686 р. з Московським царством Річ Посполита підтвердила право власності на

Північну Київщину, Галичину й Волинь. За Бахчисарайським договором 1681 р. з Московським царством Османська імперія отримала Південну Київщину, Брацлавщину й Поділля, де до 1685 р. гетьманував Юрій Хмельницький. Унаслідок боротьби різних держав за Правобережжя ці воєводства було спустошено й майже обезлюднено.

Олюднення цих земель активізувалося завдяки **універсалу короля Яна III Собеського 1684 р.** Правитель дозволив закладати козацькі поселення на південь від річки Рось. З Лівобережної України, Волині, Галичини й Молдови почалося переселення козаків та їхніх родин. На відновлених козацьких територіях відроджувалися полковий устрій, козацькі права та вольності, створювались органи козацького самоврядування. Очолював козацьку адміністрацію наказний гетьман, якого призначав король.

Протягом наступних років тривав поступовий процес відродження правобережних містечок і сіл, які швидко заселялися людьми. З 1687 р. місцева польська шляхта, яка теж повертала до «дідичних» маєтків, скаржилася, що козаки будують свою «удільну» державу, не зважають на польські закони, відроджують козацькі полки.

Поки тривала війна з Османською імперією, верховна влада Речі Посполитої закривала на це очі. Але в 1699 р. було підписано **Карловицький мирний договір,** за яким уся територія Правобережжя відійшла до Речі Посполитої. Тож невдовзі сейм ухвалив рішення про ліквідацію козацького устрою на Правобережжі. Гетьманові та полковникам наказали розпустити козацькі полки.

Але старшина відмовилася виконати це розпорядження і розпочала проти Речі Посполитої боротьбу, яку сучасники називали «другою Хмельниччиною». Очолив це повстання **Семен Палій,** який мав значний авторитет серед правобережного козацтва. За його словами, він *«поселився у вільній Україні, й Речі Посполитій немає ніякого діла до цієї області; лише він один має право в ній розпоряджатися — як справжній козак і гетьман козацького народу»*. Збройне протистояння, що тривало в **1702–1704 рр.** почалося із селянських заворушень на Поділлі та Брацлавщині, а згодом поширилося на Київщину і Східну Волинь.

Полякам не вдавалося придушити виступ Семена Палія. Вони звернулися по допомогу до Московії, і за її вказівкою навесні 1704 р. гетьман **Іван Мазепа,** який керував Гетьманщиною, згорнув повстання.

ДОСЛІДІТЬ

Улітку 1683 р. Семен Палій на чолі загону запорозьких козаків вирушив до австрійської столиці Відня. Він брав участь у відбитті в Османської імперії багатьох фортець в Угорщині і Словаччині, за що отримав повагу від польської влади. Польський чиновник Францішек Замойський писав Палієві: «...Його милість король так шанує відвагу вашої милості... що висловить те у своєму листі сам. Він уже визначив війську вашому плату... так само й вашій милості...».
Як ставився до Семена Палія король Речі Посполитої? Чому? Які факти біографії Палія підтверджують ваші думки?

Кілька фактів про людину

Невідомий художник.
Семен Палій, XIX ст.

Семен Палій (Семен Гурко, 1640–1710) — державний та військовий діяч Гетьманщини, полковник Фастівського полку, один з керівників повстання проти Корони Польської на Правобережжі. Родом із козацької або заможної міщанської родини, Палій здобув добру освіту — ймовірно, вчився в Київській колегії.

Значну частину свого життя С. Палій провів у бойових походах. Служив у війську Петра Дорошенка. За дивовижну силу і стійкість славився серед козаків вояком з магічними здібностями.

Брав участь у війнах Речі Посполитої з Османською імперією. Разом з кількома сотнями запорожців заснував полк із центром у місті Фастів. Під його управлінням перебувала територія колишніх Білоцерківського, Канівського, Чигиринського та Уманського полків. Його діяльність мала не лише військовий, а й державотворчий характер.

У 1702–1704 рр. Семен Палій очолив антипольський рух, його було заарештовано й заслано до Сибіру, де він перебував до 1708 р. Помер у 1710 р. в Києві.

Пам'ятник С. Палію
в м. Біла Церква

Семен Палій став героєм низки фольклорних і літературних творів, зокрема поеми Тараса Шевченко «Чернець», поеми-балади Левка Боровиковського «Палій», роману Володимира Малика «Чорний вершник».

У місті Фастів Семену Палію встановлено пам'ятник. На території дендропарку «Олександрія» в Білій Церкві на честь полковника названо найвищий пагорб-урочище Палієва гора. Тут росте один із двох відомих дубів Палія, другий, за легендою, посадив сам полковник у Фастівському лісництві.

2. ЯК ВІДБУВАЛОСЯ ЗАСЕЛЕННЯ І РОЗВИТОК СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте основні хвилі заселення Слобідської України й особливості її соціально-економічного та політичного розвитку.

Поряд з Лівобережною Гетьманською державою розташовувалася **Слобідська Україна**, яку почали активно заселяти в середині XVII ст. завдяки широкому потоку переселенців, переважно із Правобережжя. У той час територія Слобожанщини була південною окраїною Московської держави.

ДОСЛІДІТЬ

Опишіть за картою територію Слобідської України. Схарактеризуйте переваги й ризики проживання та ведення господарства на цих територіях. Порівняйте свої висновки з текстом підручника.

Колонізація Слобожанщини протягом XVII–XVIII ст. відбувалася кількома хвилями. Оскільки новостворені поселення підтримувалися владою і звільнялися від податків, то й називалися вони за давньою українською традицією ***слободами***. Звідси походить і назва краю — ***Слобідська Україна***, або ***Слобожанщина***.

ХВИЛІ КОЛОНІЗАЦІЇ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

1630-ті роки: поразки козацьких повстань	Середина XVII ст.: тривалі військові дії проти Речі Посполитої
Перехід учасниками повстань московського кордону; отримання дозволу селитися на Слобожанщині	Переселення людей і цілих селищ; заснування міст Острогозьк, Суми, Харків, Балаклія, Ізюм тощо

1652 року тисяча козаків під проводом полковника Івана Дзиковського із жінками й дітьми пішли з-під Острога на Волині. На нове місце переселенці прибули з усім господарством і заснували місто Острогозьк. Дзиковський також привів із собою двох священників та полкову старшину — обозного, писаря, осавулів.

Масове заселення північно-західної Слобожанщини розпочалося після 1654 р., тобто після підписання Переяславського договору.

ДОСЛІДІТЬ

Чому збільшувалося населення Слобідської України? Що було причиною міграцій населення?

З «Економічної історії України»

Міграційні процеси й освоєння нових земель на Слобожанщині проходили інтенсивніше, ніж на Лівобережжі, й мали вплив на соціально-економічний розвиток краю. Це пояснюють наявністю масивів вільної території. Боярин Волконський у 1680 р. зазначав, що лише із Правобережжя в межі Слобідської України від початку Хмельниччини переселилося 20 тисяч родин, «а то й того больше». Коли врахувати той факт, що в кожній сім'ї було зазвичай не менше двох дітей, то названу цифру умовно можна потроїти. З них 30 % покинули правий берег Дніпра з кінця 1650-х до кінця 1670-х рр.

В останній чверті XVII ст. в колись малозаселеному регіоні вже налічувалося понад 230 поселень, у яких мешкало не менш ніж 250 тис. осіб.

Залишали обжиті місця і вирушали в небезпечну подорож здебільшого заможні козацькі родини. Вони отримували певні привілеї, серед яких головним було право займанщини. Кожен переселенець привласнював стільки землі, лісу, сіножатей, скільки міг обробити. Згодом, щоб вре-

гулювати займанщину, навколо міста або села стали визначати певну земельну ділянку, яка розподілялася між поселенцями. Ліси, луки, річки й озера населення використовувало спільно.

Замість сплати податків із землі чи господарських промислів українські переселенці зобов'язувалися відбувати військову службу. Численних переселенців з Лівобережжя та Правобережжя приваблювало також право на козацьке самоврядування, що його царський уряд на початку колонізації зберігав за українцями. Переселенці визнавали владу царя складанням присяги. Права українських переселенців закріплювали царські жалувані грамоти. Одночасно Слобожанщину частково заселяли московські служилі люди.

ДОСЛІДИТЬ

Як у документі описано формування населення Слобожанщини? На яких умовах відбувалося переселення?

Зі звернення мешканців Сумського полку до царя

Наші діди, батьки, брати і родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст в Україну[34] на закликання бєлгородських та курських воєвод. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українські міста по Бєлгородській лінії у диких степах, якими ходили татари під ці міста. І для збільшення населення у цих нових містах велено було нам закликати на життя свою братію — українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля та інші міста, а до них повіти і села.

І ми вірою та правдою служили. І тоді, коли татари приходили плюндрувати московські українські міста, ми не приставали ні до якої зради. За те пожалувано нас усякими вольностями і дозволено займанщини займати, пасіки і всілякі ґрунти заводити і всілякими промислами промишляти без податку, за старим українським звичаєм.

Соціальний устрій та господарство Слобідської України були схожими з тими, що існували в Гетьманщині. Уже перші українські поселенці поділялися на козаків, духівництво, містян і селян (посполитих). Основним станом вважалося козацтво, до якого в середині XVIII ст. належала половина всього населення Слобідської України.

Селяни поділялися на вільних, які мали власну землю, і тих, які жили на землях козацької старшини, московських поміщиків, монастирів і за це відробляли панщину та платили данину. Кількість містян (купців, ремісників) була незначною, шляхти на землях Слобідської України не було.

[34] Ідеться про Слобідську Україну.

Основу економіки краю становило сільське господарство. Розвивалися також ремесла і промисли: винокуріння, пивоваріння, млинарство. У місцевостях, багатих на ліс, виробляли смолу, дьоготь тощо. Зростало видобування солі. Швидко розвивалася торгівля, осередком якої став Харків.

На Слобожанщину було перенесено й козацький адміністративний устрій: тут створювалися козацькі полки, що стали військовими та адміністративно-територіальними одиницями. В адміністративних і військових питаннях ці полки було підпорядковано бєлгородському воєводі.

Водночас Москва дедалі більше обмежувала місцеве самоврядування. Майже в усі великі міста призначалися московські воєводи. Цар дуже боявся, що на Слобожанщині оберуть гетьмана і створять козацьку державу. Тож посади гетьмана в Слобідській Україні не існувало, так само, як і генеральної старшини. Від початку заснування московський уряд використовував слобідські козацькі полки для оборони від татарських набігів, у походах на Гетьманщину, у Чигиринських походах та походах у Крим.

ДОСЛІДІТЬ

Працюючи з картою (с. 189) і схемою, визначте, на які полки розділилася Слобідська Україна. Опишіть систему управління цими територіями.

СИСТЕМА ОРГАНІВ ВЛАДИ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

3. ЯКИМ БУЛО ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЗАПОРОЗЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

ПОМІРКУЙТЕ

Яких нових ознак набуло господарське життя козаків у Січі в XVII ст.?

За Андрусівським перемир'ям 1667 р. Запорожжя підпорядковувалося Польщі та Москві, а за «Вічним миром» 1686 р. увійшло до складу Московської держави. Територія Запорозької Січі охоплювала нинішні Запорізьку,

Дніпропетровську, частково Кіровоградську та Херсонську області. Центральною частиною Запорожжя до 1709 р. була *Чортомлицька Січ*.

На Січі розвивалося господарське життя. Запорожці займалися рибальством, полюванням, бджільництвом, скотарством і хліборобством. Значну роль відігравало ремесло: виготовляли човни, порох, зброю, кінську збрую тощо. Але основними товарами, які вони продавали й обмінювали, були риба, сіль, хутра, шкіра, мед і худоба. Завозили хліб, боєприпаси й сукно. Запорожжя торгувало переважно з Лівобережжям і Слобожанщиною, а також із Кримом, Туреччиною, Польщею та Литвою.

ПОМІРКУЙТЕ

Де розташовувалася Чортомлицька Січ і як її було зведено?

1

2

1 — С. Якутович. Чортомлицька Запорозька Січ;
2 — Чортомлицька Січ (реконструкція В. Ленченка)

Від часу утворення Гетьманської держави Січ була вже сформованою демократичною козацькою республікою, у якій народну волю виявляла козацька рада. Раз на рік рада обирала старшину: козацького отамана, суддю й писаря.

На Січі не було кріпацтва, тому сюди щороку прибувало багато втікачів від панського гноблення. Запорожці зазвичай брали участь в антифеодальних виступах в Україні і водночас були активною та потужною силою в боротьбі проти іноземних загарбників.

У добу Руїни Запорозька Січ виступала самостійною військово-політичною силою і проводила незалежну зовнішню політику. Тож після смерті Богдана Хмельницького саме січовики неодноразово збурювали спокій в Україні.

Яскравим і неоднозначним представником Запорожжя часів Руїни був Іван Сірко — один з найавторитетніших кошових отаманів.

ДОСЛІДІТЬ

1. Як характеризує Івана Сірка історик?

Історик Юрій Мицик про Івана Сірка

Наталія Павлусенко. Іван Сірко, 2020 р.

Джерела засвідчують, що славнозвісний козацький вождь був глибоко релігійною людиною, безсребником, навіть аскетом, майже зовсім не вживав алкогольних напоїв... відзначався силою, почуттям власної гідності, воїнськими доблестями і високими моральними якостями, хоча у ставленні до ворогів і, особливо зрадників, вважався суворим і навіть жорстоким... Сірко гуманно поводився з полоненими, відпускав на волю всіх немусульман, навіть католиків та євреїв, а за кривду, заподіяну полоненій туркені, татарці або черкешенці, навіть засуджував винного запорожця до страти. Славетний ватажок не терпів боягузів, грабіжників, зманіжених вояків і, особливо зрадників... Іван Сірко вісім разів обирався кошовим отаманом на Січі, хоч і не завжди прагнув цього... За підрахунками історика Дмитра Яворницького, Сірко здійснив 55 походів проти Османської імперії та Кримського ханства й жодного разу не зазнав поразки... хоч нерідко ситуація була тяжкою, і лише завдяки талантам Сірка козаки брали гору над ворогами.

За свідченням польського хроніста Веспасіяна Коховського, його ім'ям татарки лякали дітей, коли вони плакали.

2. Художник Ілля Рєпін якось почув розповідь про лист-відповідь запорожців турецькому султану. Козаки в образливій формі відповіли на пропозицію султана Мехмеда IV прийняти мусульманство та перейти до нього на службу. Рєпін відтворив процес написання легендарного листа на полотні.

Ілля Рєпін. Запорожці пишуть листа турецькому султану. 1891 р.

3. Розгляньте картину Іллі Рєпіна. Визначте, хто із зображених козаків Іван Сірко. Перевірте свою здогадку за відкритими джерелами.

Після підписання з Польщею «Вічного миру» Запорозька Січ офіційно увійшла до сфери впливу Московії. Московський цар, воліючи використати запорозьких козаків у власних інтересах, надав їм чимало привілеїв, як-от володіння землями, забезпечення грошима, провіантом та бойовим спорядженням. До того ж він не втручався в козацьке самоврядування і суд. Проте запорожці не завжди беззаперечно корилися цареві. До прикладу, вони виступали проти побудови московських фортець під Самарою, на Кам'яному Затоні та на кордоні з Османською імперією.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Як відновлювалося правобережне козацтво?
2. Чому ми пам'ятаємо про Семена Палія?
3. Якими були причини української колонізації Слобожанщини? Звідки походить така назва регіону?
4. Які зміни сталися в розвитку Запорозької Січі після визвольної війни?
5. Якими були територіально-адміністративний устрій та система управління Слобожанщиною? У чому полягають їх особливості порівняно з Гетьманщиною?
6. Чому, на твою думку, в подіях другої половини — кінця XVII ст. не вдалося зберегти єдність України? Назви факти, які підтверджують, що жоден із союзників українських гетьманів не відстоював інтереси України, а лише переймався власними інтересами.
7. Що спільного було в політиці Османської імперії, Речі Посполитої і Московського царства стосовно українських земель?
8. Чому дослідники називають дії козацтва деструктивними стосовно розвитку та збереження української державності?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Порівняй соціальний устрій Правобережної Гетьманщини, Слобожанщини й Запорожжя. Відповідь оформ у вигляді таблиці.

Виконай завдання 23.1, 23.2, 23.3 і 23.4 в е-додатку.

§ 24 Культурне та церковне життя в другій половині XVII — на початку XVIII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Скориставшись зображеннями й текстовою інформацією до них, порівняйте архітектурні споруди — храм княжої доби й козацький бароковий храм часів Русі-України. Які риси бароко можна побачити на зображенні церкви Св. Катерини? Як, на вашу думку, змінились умови розвитку культури? Протягом уроку перевірте ваші припущення.

1 — Борисоглібський собор у Чернігові, 30-ті роки XII ст.: фасад та абсіди зовні храму, а всередині відокремлені місця для хрещення, вірян і духівництва;
2 — церква Св. Катерини в Чернігові, 1716 р.: храм не має чіткого фасаду (однаковий з усіх боків), усередині простір позбавлений чітких меж, «нескінченний»

1. ЩО НОВОГО З'ЯВИЛОСЯ В АРХІТЕКТУРІ

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте й запишіть основні особливості розвитку архітектури цього періоду.

Архітектура й будівництво в Україні в другій половині XVII — на початку XVIII ст. зазнавали впливу російської й західноєвропейської архітектури. Українські архітектори запозичували і творчо застосовували прийоми стилю **бароко** (від італ. *barocco — вигадливий, химерний*), для якого характерними були декоративна пишність, вигадливість, мальовничість.

Прикметні ознаки європейського бароко в українській архітектурі втілювалися по-особливому. Тому дослідники послуговуються терміном

українське, або козацьке, бароко. Замовниками його були гетьмани, козацька старшина, а також багатії та вище духівництво. Вони власними коштами споруджували дерев'яні й кам'яні собори, прикрашали їх іконостасами та настінними розписами, дарували їм дорогий срібний і золотий ритуальний посуд, ікони, книги.

Споруди в новоствореному стилі козацького бароко вирізнялися вишуканим оформленням вікон і дверей, східчастими дахами, кількома куполами. Винятковою урочистістю відзначалося й оформлення інтер'єру будов.

ДОСЛІДІТЬ

1. Проаналізуйте зображення і назвіть спільні елементи споруд, у яких відображено особливості козацького бароко.

1

2

3

4

1 — Троїцький собор у Чернігові;
2 — Покровський собор у Харкові;
3 — Спасо-Преображенська церква в Прилуках;
4 — Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври

2. Як ви вважаєте, чому ці споруди належать до визначних пам'яток кам'яної архітектури?

1

2

1 — Іллінська церква в Суботові (1651–1656 рр.);
2 — Троїцька церква Густинського монастиря фундації гетьмана І. Самойловича (1674 р.)

2. ЯКИМИ БУЛИ ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

ПОМІРКУЙТЕ

Ознайомтеся з текстом і складіть за ним план, спираючись на який можна схарактеризувати розвиток тогочасного образотворчого мистецтва.

Образотворче мистецтво часів бароко відзначено виникненням особливих жанрів малярства й потужним впливом на нього народної культури. Особливими пам'ятками *монументального живопису* бароко вважають багатоярусні іконостаси, які відзначаються грандіозністю, пишністю і багатством. Іконописні образи набували рис повсякденного життя, почасти наближаючись до світської картини. Часто на іконах зображали український побут конкретних осіб: гетьманів, старшини, козаків, засновників церкви (наприклад, ікона «Розп'яття» XVII ст. з образом лубенського полковника Л. Свічки).

1 — іконостас Спасо-Преображенської церкви у с. Великі Сорочинці (Полтавщина), 1730-ті р.;
2 — іконостас Троїцького собору, м. Чернігів

Розвивається мистецтво гравюри, що можна спостерігати на сторінках численних друкованих книжок. Так, Києво-Печерський патерик 1702 р. було прикрашено 40 гравюрами Тарасевича. Майстри гравюри виконували графічні портрети, орнаменти, сценки із життя.

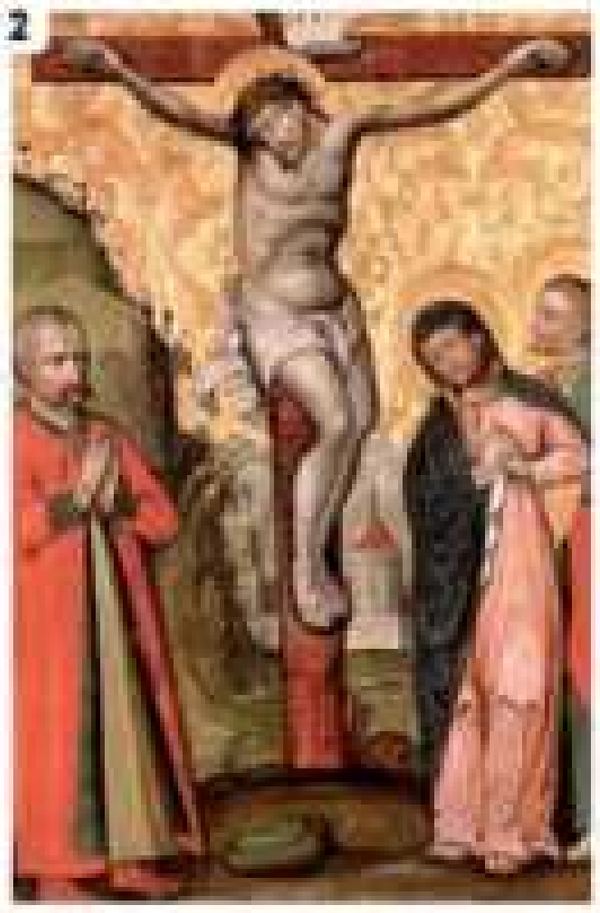
Вагоме місце посідав портрет, особливістю якого в Україні було збереження зв'язку з іконописом. Дуже популярними тоді були портрети Богдана Хмельницького і козацьких старшин, а в Західній Україні — львівських братчиків із жезлами, гербами та книгами.

ДОСЛІДІТЬ

1. Визначте основні напрями малярства, до яких належать наведені твори, та опишіть їх.

1 — Л. Тарасевич. Гравюра «Облога Кизикермену за участі І. Мазепи». 1695 р.;
2 — Розп'яття. Ікона XVII ст.;
3 — І. Руткович. Архангел Михаїл. Ікона XVII ст.;
4 — Й. Кондзелевич. «Вознесіння». Ікона 1705 р.;
5 — Невідомий художник. Портрет М. Миклашевського. XVII ст.;
6 — Невідомий художник. Параскева Сулима. XVII ст.;
7 — Невідомий художник. Семен Сулима. XVII ст.

2. Які факти розвитку образотворчого мистецтва засвідчує історик?

Мирослав Попович про розвиток образотворчого мистецтва

Школа українського малярства трималася на рисунку, на традиції гравюри, яка була необхідною для оформлення шкільних тез, творів тощо. Збереглися малюнки учнів школи іконопису Києво-Печерської лаври в спеціальних зошитах. Мабуть, школа була створена ще в кінці XVII ст. і пов'язана з діяльністю видатного українського гравера Антонія Тарасевича... Школа Тарасевича — це школа найрізноманітніших граверних робіт, передусім оформлення книги та портретної гравюри.

Заняття в лаврській школі полягали в копіюванні гравюр: збірників листів із французької архітектури, опису частин світу... збірників батальних картин. Змальовувалися — тоді ще не з натури — людське тіло, голландські і французькі гравюри, пейзажі. А потім уже почали вправлятися в іконописі. Можна собі уявити, наскільки така художня підготовка змінювала традиційний «грецький» стиль ікони!

3. ЯК РОЗВИВАЛАСЯ ОСВІТА

ПОМІРКУЙТЕ

Які типи навчальних закладів існували? Чим вони відрізнялися?

Освіта в Правобережній, Лівобережній і Слобідській Україні в ці часи розвивалася в різних умовах. У Правобережній Україні чисельність православної шляхти зменшувалася, а містяни втрачали свій вплив на громадські справи. Тому православні братства поступово занепадали, а братські школи зникали. Православні школи збереглися лише в селах, бо селянство не хотіло відмовлятися від своїх православних і національних традицій. У містах натомість поширилися уніатські школи. Вони, за аналогією з єзуїтськими, були становими: тут навчали тільки дітей священників і шляхти. Учителів для цих шкіл готували єзуїти.

На Лівобережжі, у Києві й на Слобожанщині існували тільки православні школи. У багатьох селах було створено початкові школи, де навчалися діти козаків, селян, духівництва. Учителями в них зазвичай були священники або дяки. Основним методом навчання в початковій школі було багаторазове читання текстів із граматики та основ християнського віровчення в «Букварі» й «Азбуковнику».

Існували також школи при монастирях, у яких навчалися представники майже всіх соціальних станів і груп. Основне завдання цих шкіл полягало в підготовці вихованців до вступу в духовне звання.

ДОСЛІДІТЬ

Про що свідчать наведені документи? Підтвердьте свої висновки положеннями текстів.

Із записів Павла Алеппського, 1654 р.

По всій козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їхні жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях... Дітей у них більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти.

З листа Львівського єпископа Йосипа Шумлянського до підлеглого йому духовенства, 1687 р.

З ласки Божої, школи не тільки у Львові, Кракові, а й у Києві, що особливо старанням митрополита Київського та Всієї Росії, господина отця Петра Могили пофундовані, а тепер за держави царів російських їх розпорядженням і скарбом наново реставровані або поновлені... Дорога зараз, після замирення християнських монархів, хвала Богу, вільна — як з Києва до нас, так і від нас до Києва. Туди чесні отці синів своїх для науки посилайте й коштів не жалуйте.

Головним осередком освітнього й наукового життя України в другій половині XVII ст. залишався Київ. Визначну роль відіграла Київська (Києво-Могилянська) колегія. У ній щороку навчалося близько тисячі учнів.

ДОСЛІДІТЬ

Що автор документа вважає важливим для діяльності колегії?

Василь Біднов про Києво-Могилянську колегію

Як і всі братські школи, Києво-Могилянська колегія, що з 1700 р. стала зватися Академією, до самого кінця XVIII ст. була школою загальноосвітньою, а не спеціальною; до неї вступала молодь усіх станів нашого громадянства, від шляхти й козацької старшини до посполитих включно. Крім українців і білорусів, сюди йшли по науку й «московити» (великоруси), румуни, болгари, серби, а почасти навіть греки й араби. Отже, ця школа була осередком освіти для всього православного світу, а за її зразком заводили в себе школи й інші православні народи, головним чином росіяни.

У 1697 р. Лазар Баранович та Іван Максимович, за зразком Києво-Могилянського колегіуму, відкрили колегіум для дітей усіх верств населення в Новгород-Сіверському (згодом Чернігівський колегіум). Основна увага тут приділялася латинській мові, менше вивчали церковнослов'янську, пізніше стали викладати російську, польську, грецьку, німецьку та французьку мови, а також поетику, риторику, математику, географію тощо. Згодом було відкрито колегіуми в Харкові й Переяславі. Після закінчення колегіуму ті, хто бажав продовжувати навчання, вступали до Києво-Могилянської академії.

Важливу роль в освіті й просвіті населення відігравали друкарні. У середині XVII ст. видавничими осередками стали Києво-Печерська друкарня, Львівська братська друкарня та Почаївський монастир.

ДОСЛІДІТЬ

1. Спираючись на текст та ілюстрації, складіть і запишіть логічний ланцюжок запитань, на основі яких можна розповісти про тогочасну освіту. Розкажіть про розвиток освіти, послідовно відповідаючи на ці запитання.

1, 2 — дяківські школи (сучасні малюнки);
3 — урок у Києво-Могилянській академії (гравюра XVII ст.);
4 — студенти Києво-Могилянської академії (гравюра XVII ст.);
5 — «Ключ розуміння», 1659 р., один з перших прозових творів українською мовою (проповіді)

2. Чому Феофана Прокоповича вважають видатним діячем культури того часу?

Кілька фактів про людину

Феофан Прокопович (1677–1736) уславився не лише як церковний діяч і педагог, а як учений-енциклопедист, письменник-новатор. Освіту Ф. Прокопович здобув у Києво-Могилянській академії та в європейських навчальних закладах. Добре опанував церковнослов'янську, грецьку й латинську мови. Після закінчення колегіуму вирушив в освітню мандрівку. Подорожував Європою, пішки пройшов Францію, Швейцарію, Німеччину, де ознайомився з ідеями Реформації.

Невідомий художник. Феофан Прокопович, XIX ст.

У 1705–1716 рр. Феофан Прокопович був професором Києво-Могилянської академії, у якій викладав поетику, риторику, фізику, математику, історію, філософію й теологію. У 1711–1716 рр. обіймав посаду ректора закладу.

Ф. Прокопович залишив багату й різноманітну наукову та літературну спадщину. Писав вірші латинською, польською, українською мовами, історичні твори, проповіді, філософські й політичні трактати, підручники тощо. Був автором твору «Володимир» — першої історичної драми на теми вітчизняної історії, яку в 1705 р. було театралізовано студентами Києво-Могилянської академії.

У 1716 р. за царським наказом Ф. Прокопович поїхав до Петербурга. Став одним із найближчих радників царя з питань внутрішньої політики та церковної реформи (зокрема, допоміг ліквідувати патріархію і створити підконтрольний царю Синод).

Який вплив здійснив Ф. Прокопович на розвиток Московії? Перегляньте відео в е-додатку *(§ 24.2)* й визначте, як ви оцінюєте його діяльність.

4. ЯК ПОДІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ВПЛИНУЛИ НА ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКВУ

ПОМІРКУЙТЕ

Яким було становище православ'я на різних територіях України? Чому в другій половині XVII ст. Українській православній церкві не вдалося зберегти свою незалежність?

Після підписання Андрусівського перемир'я 1667 р. Київська митрополія виявилася роз'єднаною на правобережну в межах Речі Посполитої і лівобережну в Гетьманщині. Згодом польська влада ліквідувала осередки православ'я в Правобережній Україні. Непростим було становище православної церкви й на Південній Київщині та Брацлавщині, де за двадцятисемирічне (1672–1699 рр.) османське володіння відверто зневажалося все православне.

З іншого боку, із часу прийняття козацької держави під царську протекцію московський уряд не полишав спроб підпорядкувати Українську православну церкву владі московського патріарха. Українське духівництво всіляко противилося цьому, зберігаючи свою незалежність. Проте ситуація поступово змінювалася.

ДОСЛІДІТЬ

Чому, на думку Івана Огієнка, після Переяславської ради серед духівництва посилилися промосковські настрої?

З «Нарисів з історії Української Православної Церкви» Івана Огієнка

Те, що 1654 р. Україна поєдналася з Москвою, це й мало статися через логіку попередніх подій. Римо-католицькі утиски на українську віру були такі великі... що вже вони самі кидали українців в обійми православної Москви — хоча б із бажання забезпечити свою віру... Беручи Україну під свою руку, цар Московський «зволив того гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з містами їхніми і землями прийняти під свою державну високу руку, для православної християнської віри і святих Божих церков, тому що Пани-рада і вся Річ Посполита на православну віру і на святі Божі церкви повстали і хочуть їх викорінити».

Для московського уряду підпорядкування Української православної церкви було важливою частиною подальшої колонізації України. Основною перешкодою для цього був незалежний (автокефальний) статус Київської митрополії, підпорядкованої Константинопольському патріархату.

Тож Москва активізувала наступ на Київську митрополію. Першим Київським митрополитом, висвяченим у Московії, став Гедеон. Він офіційно отримав титул «Митрополит Київський, Галицький і Малия Русі», а традиційна частина титулу Київських митрополитів — «і всія Русі» — вилучалася. Так потроху почали відбирати права Київських митрополитів.

ДОСЛІДІТЬ

Якими були методи впливу московської влади на верхівку українського суспільства?

З «Нарисів з історії Української Православної Церкви» Івана Огієнка

Грудня 14-го відпустили Гедеона додому. Весело вертався новий митрополит: у Москві йому подарували карету, обшиту оксамитом, з мідною оздобою, і шестеро карих коней... Це на те, щоб заспокоїти неспокійне сумління Гедеона, бо він же давніше присягав на вірність патріарху Константинопольському...

Задоволений був також і гетьман Самойлович — він зберігав вплив на митрополита.

Московське царство в **1686 р.** домоглося згоди на **передачу Київської митрополії Московському патріархату. Відновити Київську митрополію вдалося лише 6 січня 2019 р.**

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Що таке козацьке бароко?
2. Які основні жанри малярства розвивалися в цей період?
3. Які навчальні заклади становили систему освіти в українських землях?
4. Хто такий Феофан Прокопович?
5. Які зміни відбулися в статусі православної церкви України?
6. Чому більшість культурних надбань цього періоду сконцентровано в Лівобережній і Слобідській Україні?
7. Коли і за яких обставин Українська православна церква втратила свою незалежність від московського патріархату?
8. Як утрата незалежності Українською православною церквою вплинула на українське суспільство?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Знайди у відкритих джерелах зображення 3–4 пам'яток козацького бароко. За можливості вибери ті, що пов'язані з твоєю місцевістю. Створи комп'ютерну презентацію з коротким описом кожної з пам'яток і предстaв її класові.

Виконай завдання 24.1, 24.3, 24.4 і 24.5 в е-додатку.

РОЗДІЛ V

Україна та ранньомодерні імперії XVIII ст.

§ 25 | Україна за гетьманування Івана Мазепи і Пилипа Орлика

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Якою людиною постає гетьман Іван Мазепа в баченні дипломата? Які його особисті якості, на вашу думку, сприяли тривалому перебуванню гетьмана при владі?

З «Листів» французького дипломата Жака Балюза, 1704 р.

З Московії я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря Мазепи, що обіймає найвищу владу в цій країні. На кордоні мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною допровадила до міста Батурина...

...При його дворі — два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив по-італійськи. Я розмовляв з господарем України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що недостатньо володіє французькою, хоча замолоду відвідав Париж і Південну Францію, був на прийомі в Луврі...

Він має великий досвід у політиці; на противагу московітам, стежить і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою колекцію зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

...Належить він до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все-таки гадаю, що навряд чи любить московського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя.

1. ЯКОЮ БУЛА ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ІВАНА МАЗЕПИ

ПОМІРКУЙТЕ

Які верстви населення України могли підтримувати Мазепу в його політиці? Чому?

Іван Мазепа став гетьманом Лівобережжя в **1687 р.** Цього ж дня він підписав нову угоду з Московією під назвою **Коломацькі статті**, яка ще більше обмежувала права Української козацької держави. Зокрема, обмежувалися права козацтва щодо обрання гетьмана, лімітувалося гетьманське право на пожалування маєтків та збільшувалася кількість московських гарнізонів. Самостійна зовнішня політика Гетьманщини заборонялася.

ДОСЛІДІТЬ

Українська історикиня Ольга Ковалевська говорить, що серед усіх українських гетьманів для неї Іван Мазепа — постать номер один. Чи погоджуєтеся ви з нею? Чому?

Кілька фактів про людину

М. Бернінгротт. Іван Мазепа (гравюра, 1706 р.)

Іван Степанович Мазепа — гетьман України в 1687–1709 рр. Народився в с. Мазепинці (тепер Білоцерківський район Київської області) в сім'ї українського шляхтича. Навчався в Києво-Могилянській академії, потім в єзуїтській колегії у Варшаві. Як здібного юнака його відправили коштом польського короля Яна Казимира до Голландії, Італії, Німеччини і Франції, де він вивчав фортифікаційну й гарматну справи та інші науки. Володів кількома мовами, цікавився мистецтвом, писав вірші. Після завершення навчання був на дипломатичній і військовій службі в польського короля. Служив у гетьмана Петра Дорошенка, згодом перейшов на службу до гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича.

Будучи гетьманом, сприяв об'єднанню українських земель у єдиній державі та утвердженню міцної гетьманської влади. Прагнув побудувати державу європейського зразка на засадах українського козацького устрою.

Мазепа робив реальні кроки для подолання Руїни й утвердження козацької держави. Гетьман опікувався освітою, культурою, розгорнув масштабне будівництво. Булаву Іван Мазепа утримував майже 22 роки — найдовший термін, упродовж якого будь-хто з гетьманів був при владі.

За гетьманування Мазепи в Лівобережній Україні не сталося жодної внутрішньої війни. Завдяки продовженню міграції населення на Лівобережжя і відносному спокою на землях Гетьманщини відбувався приріст населення і зростала кількість міст, хуторів та поселень.

Мазепа домігся економічної незалежності гетьманського скарбу, посилив власну владу, зробивши її верховною не тільки над старшиною, а й над московськими воєводами. Новий гетьман послідовно відстоював інтереси козацької верхівки й заохочував її даруванням земель (роздав старшині близько тисячі маєтків). Унаслідок підтримки гетьмана старшина залучалася до освоєння занедбаних земель, розвитку нових міст, ремесел, промислів і торгівлі.

Продемонструвавши свої політичні здібності, Іван Мазепа здобув авторитет у московського царя Петра I. Це дало йому змогу рішуче діяти як у внутрішній, так і в зовнішній політиці.

ДОСЛІДІТЬ

Яким було ставлення до Івана Мазепи з боку імперської влади Московії?

Із праці сучасного історика Сергія Плохія «Брама Європи»

На відміну від попередніх гетьманів, Мазепа зміг зосередити у своїх руках не тільки економічну, а й політичну владу. Це було пов'язано з підтримкою, яку він мав на верхівці імперської піраміди. Цар Петро I вважав Мазепу своїм вірним слугою. Коли козацькі старшини скаржилися царю на свого гетьмана та звинувачували його в зраді, Петро відправляв ці доноси до Мазепи, всупереч загальноприйнятій традиції московських правителів використовувати такі скарги для підриву становища козацьких гетьманів. Він виказував Мазепі навіть більшу довіру, дозволяючи йому страчувати своїх обвинувачів із середовища козацької еліти.

Іван Мазепа докладав чимало зусиль для захисту рядового козацтва від тиску з боку старшини. Гетьман заборонив перехід козаків у селянський стан, а селянам дозволялося подавати до суду скарги на панів. Гетьманськими постановами скасовувалися найобтяжливіші податки.

Водночас Мазепа обмежив свободу пересування селян, унормував дводенну панщину, примусив селян платити податок на будівництво мостів, шляхів і на гетьманський двір. Також селяни мали утримувати гетьманські й царські полки, кількість яких постійно зростала. Тих, хто не платив, позбавляли землі.

Значну увагу у внутрішній політиці Іван Мазепа приділяв культурно-просвітницькій діяльності. Гетьман вкладав кошти в розвиток науки, освіти, мистецтва, книгодрукування, української церкви та освіти. За його підтримки засновано Чернігівський колегіум. Коштом Мазепи було збудовано дванадцять нових і відреставровано близько двадцяти храмів, а після його смерті старшина навіть не змогла підрахувати, скільки гетьман видав *«щедрою рукою у побожному намірі на будову багатьох церков і монастирів»*. Внесок Івана Мазепи в розвиток архітектури й будівництва був настільки значним, що тогочасний архітектурний стиль називають козацьким або мазепинським бароко.

Складними для Мазепи виявилися стосунки із Запорозькою Січчю. Гетьман намагався вгамувати самостійництво січової старшини та підпорядкувати Січ собі, однак отримав рішучий спротив.

Проти гетьмана повставали й козацькі полки. Але Мазепа придушував ці виступи з допомогою найманців і московських військ.

ДОСЛІДІТЬ

На основі тексту та ілюстрацій на с. 210 складіть перелік основних заходів внутрішньої політики Івана Мазепи.

1 — гетьманська столиця Батурин (реконструкція С. Дмитрієнка);
2 — Соборна церква Миколаївського військового монастиря на Печерську в Києві, зведена коштом Мазепи у 1690–1695 рр.;
3 — Богоявленський собор Братського монастиря (1690–1693 рр.), збудований коштом гетьмана

Користуючись підтримкою царату, Мазепа вимушений був долучатися до зовнішньополітичної діяльності Петра I, що оберталося втягуванням українського козацтва у виснажливі московсько-османські й московсько-шведські війни. Крім людських жертв, ці війни розоряли українське населення.

Іван Мазепа виступив за приєднання Правобережної України. Під час повстання на Правобережжі під проводом Семена Палія (1702–1704 рр.) гетьман швидко зайняв усю Київщину, Волинь і частину Східної Галичини. Придушивши в 1704 р. повстання Палія, він об'єднав під своєю булавою Правобережну та Лівобережну Україну до 1709 р.

2. ЧОМУ І ЯК МАЗЕПА ВИСТУПИВ ПРОТИ МОСКОВІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Чому під час війни Іван Мазепа схилився на бік союзу зі Швецією?

У Північній війні, розпочатій 1700 р., Московська держава прагнула вийти до Балтійського моря та приєднати прилеглі території. Україна ж своїх інтересів у тих військових діях не мала. Незважаючи на це, цар Петро I вимагав від України матеріальних і людських ресурсів.

З 1700 р. українські козаки воювали проти шведів далеко за межами України — у Лівонії, Литві, Польщі, Білорусі, де понесли великі людські втрати й економічні збитки. У 1706 р. на українські території прибуло 70 тисяч московського війська, утримання якого покладалося на місцеве населення, як і будівництво мостів та фортець. Окрім воєнних негараздів, козаків непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. Серед старшин ширилися чутки про перетворення їх на служивих дворян і ліквідацію козацького війська.

Тож тягар війни та зовнішньополітична ситуація зумовили кризу у відносинах із Московською державою, за якої українська верхівка почала шукати контактів з польським королем Станіславом Лещинським, а згодом — зі шведським королем Карлом XII. У **1708** р. було укладено **таємний договір про союз зі Швецією**, згідно з яким Україна після війни ставала вільною державою, а шведський король виступав гарантом її державності.

У жовтні 1708 р. Іван Мазепа із прибічниками прибув до ставки Карла XII. Разом з гетьманом до короля перейшло чотирьохтисячне козацьке військо, генеральна старшина та сім із дванадцяти полковників. Основна ж маса козацьких військ як на Лівобережжі, так і на Правобережжі, не підтримала гетьмана.

У відповідь на дії Мазепи царське військо в листопаді 1708 р. захопило і зруйнувало гетьманську резиденцію — Батурин. Під час каральної операції за різними оцінками загинуло від 11 до 15 тисяч батуринців. Місто було пограбовано й спалено.

У березні 1709 р. було укладено договір між Карлом XII, Мазепою і Запорозькою Січчю. Карл XII, приймаючи Мазепу та козаків під свою владу, зобов'язався не укладати мирного договору із царем доти, доки Гетьманщина не буде повністю звільнена від Москви, а козакам не будуть повернені давні права і привілеї.

І хоча більшість козаків, які залишились у Запорожжі, вороже поставилася до мазепинців, царські війська за наказом Петра I з особливою жорстокістю зруйнували Чортомлицьку Січ. Більшість козаків було вбито, будівлі спалено, а майно, військове спорядження і клейноди вивезено. Запорожці мусили тікати у володіння кримського хана, де заснували Кам'янську та Олешківську Січі.

Доля війни вирішилась у битві під Полтавою **27 червня 1709 р.**, у якій українсько-шведські війська зазнали поразки. Рештки їхнього війська відступили вздовж річки Ворскли. Мазепа разом із Карлом XII переправилися через Дніпро й дісталися до міста Бендери (нині м. Тігіна, Молдова), розташованого на підвладній османцям території. У цьому місті гетьман помер 22 вересня **1709 р.**

ДОСЛІДІТЬ

Чи погоджуєтесь ви з характеристиками Мазепи в наведених джерелах? Чому?

З надгробного слова над Мазепою
його сподвижника Пилипа Орлика

Той великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків, жертвував усім, щоби вибороти волю своїй Батьківщині. Він не вагався зректись усього, що може бути найдорожче на цій землі, й віддав власне життя за визволення рідного краю з-під московського ярма... Ім'я Мазепи житиме вічно зі славою в пам'яті нашого народу, бо він бажав розвитку всіх його можливостей.

Український історик Володимир Антонович

Мазепа був «найбільш освіченим серед українських діячів, природним талантом, справжнім політиком». Коли придивитися до його діяльності, то можна переконатися, що він був щирим патріотом, бо завжди дбав про автономію свого краю.

3. ЯКИЙ ЗМІСТ МАЛА КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА ТА В ЧОМУ ЇЇ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

ПОМІРКУЙТЕ

За яких обставин з'явилася Конституція Пилипа Орлика? Які її основні пункти?

Після смерті Івана Мазепи на раді в Бендерах 5 квітня 1710 р. гетьманом було обрано Пилипа Орлика.

ДОСЛІДІТЬ

У чому й кому присягав майбутній гетьман Пилип Орлик? Чому його було обрано гетьманом після Мазепи?

Із присяги Пилипа Орлика

Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького Війська гетьман, присягаю Господові Богу, на тому, що буду… незмінно виконувати: милість, вірність і… дбання до малоруської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових…

Наталія Павлусенко. Пилип Орлик, 2013 р.

Кілька фактів про людину

Пилип Орлик — гетьман Війська Запорозького та Правобережної України (1710–1714 рр.), гетьман України в еміграції (1714–1742 рр.). Народився у шляхетській родині чеського походження. Навчався в єзуїтській Віленській академії, Києво-Могилянському колегіумі. Володів дев'ятьма мовами. Після навчання працював писарем, а згодом — керував справами Генеральної військової канцелярії. Підтримував Івана Мазепу в намаганні створити союз за участю Польщі та Швеції для здобуття незалежності України від влади російського царя Петра I.

У день обрання гетьмана сталася ще одна важлива подія. Козацька Рада схвалила написану Пилипом Орликом «Конституцію прав і свобод Запорозького Війська». Варто зазначити, що під словом «Військо» малась на увазі Україна.

ДОСЛІДІТЬ

Прочитайте повну назву документа й визначте, між ким укладався договір. Що він мав засвідчити?

Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і між генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами утверджені обома сторонами вільним голосуванням і Ясновельможного гетьмана урочистою присягою підтверджені року від Різдва Христового 1710, квітня 5, в Бендерах.

Основу «Пактів і конституцій...»[35] становила угода між гетьманом і козацтвом, яке виступало від імені українського народу, про взаємні права та обов'язки. Крім того, в документі пояснювався державний устрій України. Саме тому його вважають першою українською Конституцією. Документ містив вступ, 16 статей і присягу новообраного гетьмана. У статтях розкривалися внутрішні та зовнішні аспекти життя України.

ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ ПИЛИПА ОРЛИКА

Територія України — відповідно до Зборівського договору 1649 р.

Гетьман — виконавча влада

Генеральна Рада — законодавча влада

Обрана старшинська рада — виконавча влада

Генеральний Суд

Генеральна Казна

Соціальна політика — на засадах демократії

Повернення всіх відданих за різними угодами українських земель під владу гетьмана; виведення московських залог з українських міст; повернення в Україну всіх «невільників-українців» із Сибіру.

[35] Сучасна поширена назва «Пакти і Конституції» чи «Конституція» походить від дослівного перекладу латинської назви оригінального документа: *Pacta et Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis* (Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького).

ДОСЛІДІТЬ

Доведіть за схемою на с. 213, що державний устрій, запропонований у Конституції, був демократичним.

Проєктом передбачалося закінчити війну з Москвою. Пропонувалося розвивати дружні відносини із Кримським ханством і Туреччиною.

На посаді гетьмана головним напрямом діяльності Пилипа Орлика став пошук союзників для боротьби проти Московії. Він уклав угоди із кримським ханом Девлет-Гіреєм, шведським королем Карлом XII, прибічниками поваленого польського короля Станіслава І Лещинського. Ці договори передбачали спільне визволення Гетьманщини та Слобожанщини. До антимосковської коаліції приєдналась Османська імперія. Союзники розпочали військові дії проти Московії, проте вони закінчилися поразкою.

В останні роки життя гетьман намагався отримати військову та дипломатичну допомогу різних країн Європи для визволення України.

ДОСЛІДІТЬ

У чому автор вбачає цілі діяльності Пилипа Орлика? Як він їх оцінює?

Із книги сучасного українського історика Олександра Олійника «Українське козацтво»

Автор Конституції Пилип Орлик прагнув вивести українську справу на міжнародний рівень, шукаючи підтримки в різних державах — Швеції, Польщі, Ватикані, Франції. Організовував власну військову силу, аби підняти запорожців проти Москви, яка, боячись його планів, пропонувала візиру турецького султана за голову Орлика три тисячі талярів.

Гетьман розробив план походу для визволення України з-під московської влади. Однак його дії не мали успіху через несприятливе для України міжнародне становище. Не маючи можливості повернутися на батьківщину, Орлик тривалий час проживав у Швеції та Німеччині, а наприкінці життя — в Туреччині. Він був вірним самостійницькій програмі й вороже ставився до Москви. Помер у Яссах в 1742 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Якими були основні заходи внутрішньої політики гетьмана Івана Мазепи?
2. Як розвивалась Україна за гетьманування Мазепи?
3. Чому у старшин на чолі з Мазепою виникла ідея союзу зі Швецією?
4. Як на українські землі вплинула Північна війна?

5. Коли і за яких обставин Пилип Орлик став гетьманом?
6. Чому Іван Мазепа, з одного боку, проводив широку благодійну діяльність, а з іншого — сприяв погіршенню становища частини населення?
7. Як ти оцінюєш діяльність гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика?

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

Які факти життя і діяльності гетьмана відображено на картині Юрія Логвина «Пилип Орлик»? Знайди у відкритих джерелах інформацію, якої тобі бракує, і підготуй короткий твір на тему «Пилип Орлик: життя та діяльність».

Виконай завдання 25.2, 25.3, 25.4 і 25.5 в е-додатку.

§ 26 Гетьманщина в першій половині XVIII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Що стало причиною конфлікту Петра I та Івана Мазепи? Якою була реакція російського царя на спробу Мазепи здобути незалежність від нього?
Проаналізуйте грамоту до гетьмана Івана Скоропадського, обраного гетьманом Лівобережної України за наказом царя після переходу Івана Мазепи на бік шведів. З'ясуйте, який новий порядок обрання полкової старшини передбачав царський указ. Про які прагнення царя і його наміри він свідчив? Які наслідки, на вашу думку, це мало?

Із грамоти царя Петра I до гетьмана І. Скоропадського (1715 р.)

Відомо Нам, що в Малій Росії підлеглі тобі полковники на полкові уряди сотників обирають і затверджують на свій розсуд... наказуємо надалі козацьким полковникам полкову старшину та сотників самим не обирати і не затверджувати.

> **Тобі ж, підданому Нашому, з тих призначених осіб належить вибрати, хто найбільш гідний того уряду; хто завжди зберігав до Нас, Великого Государя, вірність... А якщо з тих, хто призначений на полкову старшину чи в сотники полковниками до цього Нашого указу, хтось схильний до зради, то таких належить замінити, а на їх місце обрати та призначити інших, вірних і гідних людей.**

1. ЧОМУ ЗДІЙСНЮВАЛИСЯ СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

ПОМІРКУЙТЕ

У чому полягали особливі умови, у яких гетьманував Іван Скоропадський? Чого прагнув Петро I?

В умовах втручання російської влади у внутрішні справи України козацька старшина обстоювала рештки суверенітету Гетьманщини. Зокрема, гетьман Іван Скоропадський (1708–1722 рр.) звертався до царя, щоб той підтвердив права й вольності Гетьманщини. Однак Петро I відмовився затверджувати пропоновані гетьманом пункти нової угоди і надав так звані Решетилівські статті, які посилювали залежність України від Москви.

Наталя Павлусенко. Іван Скоропадський, 2013 р.

РЕШЕТИЛІВСЬКІ СТАТТІ

- Без дозволу царя гетьманові заборонялося змінювати старшину, надавати та відбирати маєтності.
- Установлювався московський контроль за збиранням податків та витратами на утримання козацького війська тощо.
- Українське військо мало перебувати під командуванням московських генералів, а гармати, забрані царськими воєводами в Батурині, залишалися в них як військовий трофей.
- При гетьмані вводилася посада міністра-резидента, який мав спостерігати за діяльністю гетьмана і його уряду та своєчасно надавати інформацію Петру I.

Водночас цар призначив свого наглядача — міністра Андрія Ізмайлова, наділеного повноваженнями втручатися в майнові та управлінські справи Гетьманщини. Резиденцію гетьмана було перенесено з Батурина

до Глухова, ближче до кордону з Московією. Тут розташувалися два московські полки, підпорядковані царському міністру.

ДОСЛІДИТЬ

1. Яку політику передбачалося проводити щодо гетьмана? Чому? До яких наслідків це призводило?

З переписки царського чиновника князя Михайла Голіцина

Задля нашої безпеки на Україні треба посіяти незгоду між полковниками та гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то буде приходити з доносами... Треба, щоб у полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті.

2. Які заходи і з якою метою здійснив царизм в Україні в 20-х роках XVIII ст.? До яких наслідків це мало призвести?

Діяльність Івана Скоропадського в умовах тиску Москви була обережною. Він намагався засвідчувати свою вірність цареві й утриматися на посаді гетьмана. Водночас, прагнучи захистити українську автономію, Скоропадський звертався до Петра I з проханнями полегшити обмеження для Гетьманщини.

Відчутним ударом для Івана Скоропадського стало заснування в 1722 р. **Першої Малоросійської колегії** — нового органу влади, який мав контролювати діяльність гетьмана та Генеральної старшини.

ДОСЛІДІТЬ

Як Петро I пояснював необхідність створення Малоросійської колегії? Якими були її повноваження? Які наслідки мала діяльність такої колегії для України?

Історик Михайло Грушевський про створення Малоросійської колегії

При гетьмані поставлена була так звана «малоросійська колегія» із шести великоросійських старших офіцерів. Колегія мала приймати скарги на суди та уряди українські. Мала наглядати, щоб від старшини не було кривди козакам і посполитим. Мала стежити за гетьманською канцелярією. Мала пильнувати доходів українських, приймати їх від урядників і видавати на військові та інші потреби. А про непорядки мала доносити сенатові.

Колегія розпочала роботу зі звернення до населення подавати їй скарги на зловживання козацької старшини. Втручаючись у фінансові, судові, військові справи Гетьманщини, Малоросійська колегія перебирала на себе адміністративне управління в Лівобережній Україні. Іван Скоропадський їздив протестувати до Санкт-Петербурга, але марно. У 1722 р. гетьман помер.

Ольга Мордвинова. Павло Полуботок. 1920-ті роки

Новим очільником козацької держави було призначено наказного гетьмана **Павла Полуботка** (1722–1724 рр.), який теж здійснював реформування Гетьманщини, щоб убезпечити її автономію від посягань царської влади.

Пріоритетом у діяльності Павла Полуботка стало відновлення козацьких порядків, здійснення судової реформи, боротьба з хабарництвом чиновників. Особливу увагу Полуботок приділяв питанням проведення гетьманських виборів і скасування підпорядкування українських земель Малоросійській колегії, без дозволу якої не набирав чинності жоден важливий універсал. Від неї залежали і гетьманська адміністрація, і суд, і Генеральна канцелярія. Однак наміри старшини домогтися відновлення автономії Гетьманщини було придушено, а Павла Полуботка разом з найближчими товаришами ув'язнено в Петропавлівській фортеці. Там у 1724 р. й завершилося життя наказного гетьмана.

ДОСЛІДІТЬ

Проаналізуйте уривок із промови Павла Полуботка й визначте, наскільки правдиво вона відображала тогочасне становище в Україні. Як ви думаєте, чому Полуботок і старшина домагалися обрання нового гетьмана в Україні? Що ця промова розповідає нам про особистість П. Полуботка?

Промова Павла Полуботка до Петра I за свідченням французького історика Жана-Бенуа Шерера в книжці «Літопис Малоросії, або Історія запорозьких і українських козаків», 1788 р.

Знаю і бачу, царю, що ви хочете згубити мою Батьківщину… Ви ставите себе понад усіма законами й хочете знищити всі привілеї, урочисто стверджені вашими попередниками і вашою величністю; ви хочете покласти свавільні податки на народ, котрого свободу самі визнали; ви, не вагаючись, посилаєте на важкі та принизливі роботи козаків, приневолюючи їх, неначе рабів, копати канали у ваших володіннях; а що для нас найобразливіше — позбавляєте нас нашого права обирати вольними голосами гетьманів та інших старшин; ви настановили нам суддями великоросів, які не знають або вдають, що не знають, наших прав і привілеїв та повсюдно всіма способами нас неволять і ображають.

2. ЯК ГЕТЬМАНУВАВ ДАНИЛО АПОСТОЛ

ПОМІРКУЙТЕ

Які фактори зовнішньої і внутрішньої політики дали змогу Данилові Апостолу стабілізувати ситуацію в Гетьманщині?

Свою діяльність Малоросійська колегія припинила лише в 1727 р., коли наближення російсько-турецької війни змусило імперську владу змінити політику щодо українських земель. Новим гетьманом було обрано **Данила Апостола** (1727–1734 рр.). Він звернувся до російського імператора з петицією про повернення Україні колишніх прав і вольностей згідно з угодою 1654 р. Натомість одержав **«Рішительні пункти»**.

Ольга Мордвинова. Данило Апостол, 1920-ті роки

ДОСЛІДІТЬ

1. Чи можна вважати «Рішительні пункти» кроком уперед у боротьбі за автономію Гетьманщини? Чому?

ЗІ ЗМІСТУ УМОВ, ВИКЛАДЕНИХ У «РІШИТЕЛЬНИХ ПУНКТАХ»

- Гетьман не мав права на дипломатичні переговори, окрім питань кордонів з Польщею і Кримом.
- Генеральній (Військовій) Раді дозволялось «обирати» затвердженого імператором гетьмана. Генеральну старшину та полковників затверджував імператор, лише нижню — гетьман.

- Українське військо обмежувалося трьома полками (крім реєстрових козаків) і підпорядковувалося російським воєначальникам.
- Вищим судом ставав Генеральний Суд, до складу якого входило троє українців і троє росіян.
- Контроль за фінансами доручався двом підскарбіям — росіянину та українцю.
- Усувалися обмеження в торгівлі з іноземними купцями, але мито за імпортовані товари йшло до російської скарбниці.
- Росіянам дозволялося купувати землі, але заборонялося привозити російських кріпаків.

2. Зважаючи на реальні обставини, Данило Апостол узявся за здійснення реформ, спрямованих на впорядкування внутрішнього життя Гетьманщини. На основі схеми визначте, які реформи запровадив Данило Апостол, і поясніть, який вплив на життя України мала кожна з них.

РЕФОРМИ ДАНИЛА АПОСТОЛА

Повернення в державне користування частини земель, захоплених старшиною	Встановлення державних податків, що збільшувало бюджет	Реформування судів. Запровадження обов'язкових судових документів. Зведення законів до одного збірника
Повернення права вивозити товари на західноєвропейські ринки. Налагодження торговельних зв'язків із Кримом	Зменшення російських полків в Україні до 6. Зменшення кількості російських чиновників	Відновлення права гетьмана призначати генеральну старшину і полковників. Повернення Січі під владу гетьмана. Заснування Нової Січі

Данилу Апостолу вдалося на певний час загальмувати російський наступ на суверенітет Гетьманщини. Помер гетьман на 80-му році життя, поховано його в Сорочинцях.

3. КОЛИ І ЧОМУ БУЛО УТВОРЕНО НОВУ (ПІДПІЛЬНЕНСЬКУ) СІЧ

ПОМІРКУЙТЕ

У чому полягали особливості розвитку останньої Запорозької Січі?

Здобутком козацької держави за гетьманування Д. Апостола стало погодження з російськими урядовцями питання щодо повернення під гетьманську владу запорожців, які врятувалися від царської розправи в 1709 р.

й перебралися на територію, підпорядковану татарам. Спочатку ханські урядовці погодилися, щоб козаки займалися господарською діяльністю по всій території Кримського ханату й навіть дозволили заснувати Олешківську Січ (біля сучасного міста Олешки Херсонської області). Але згодом ханат обмежив права та вольності козацтва, почав обкладати його повинностями і примушувати до спільних воєнних походів, зокрема й проти Росії.

Урешті проросійськи налаштована частина запорожців домоглася від імперської влади дозволу на повернення. Так з'явилася Нова (Підпільненська) Січ (1734–1775 рр.). Фортифікаційні споруди зводили на півострові, який з півдня і заходу омивався рукавом Дніпра та річкою Підпільна, а з півночі і сходу межував зі степом.

ДОСЛІДІТЬ

Знайдіть на картосхемі (с. 222) і на карті (с. 240) розташування останніх трьох Січей. Опишіть, як запорожці розбудували Нову Січ. Що в її облаштуванні було традиційним, а що — ні? (Порівняйте реконструкцію на с. 222 з ілюстрацією на с. 93.)

ВОЛЬНОСТІ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО

ВІЙСЬКОВО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ НОВОЇ СІЧІ

Військова організація

Курені (38) — військово-господарські одиниці, до яких приписували козаків

- Стройове військо — 10–12 тис.
- Загальне військо — до 100 тис.

Територія

Паланки — адміністративно-територіальна одиниця (військова, фінансова, судова, адміністративна влада)

- **Лівобережні полки** Протовчанський, Орільський, Самарський, Кальміуський, Прогноїнський
- **Правобережні полки** Інгульський, Кодацький, Бугогардівський

Управління

Козацька рада — Кіш Запорозької Січі (вищий орган управління)

- Кошовий отаман
- Військова старшина (писар, суддя, осавул)

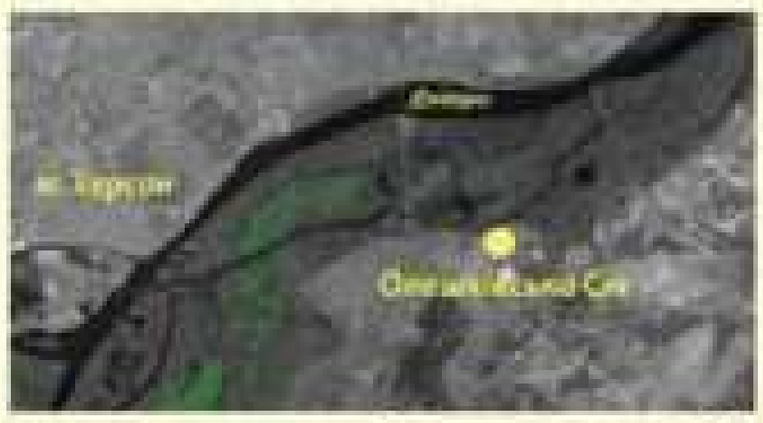
Основні обов'язки запорожців

Захист українських земель та російських кордонів від татарських і ногайських орд зі степів.

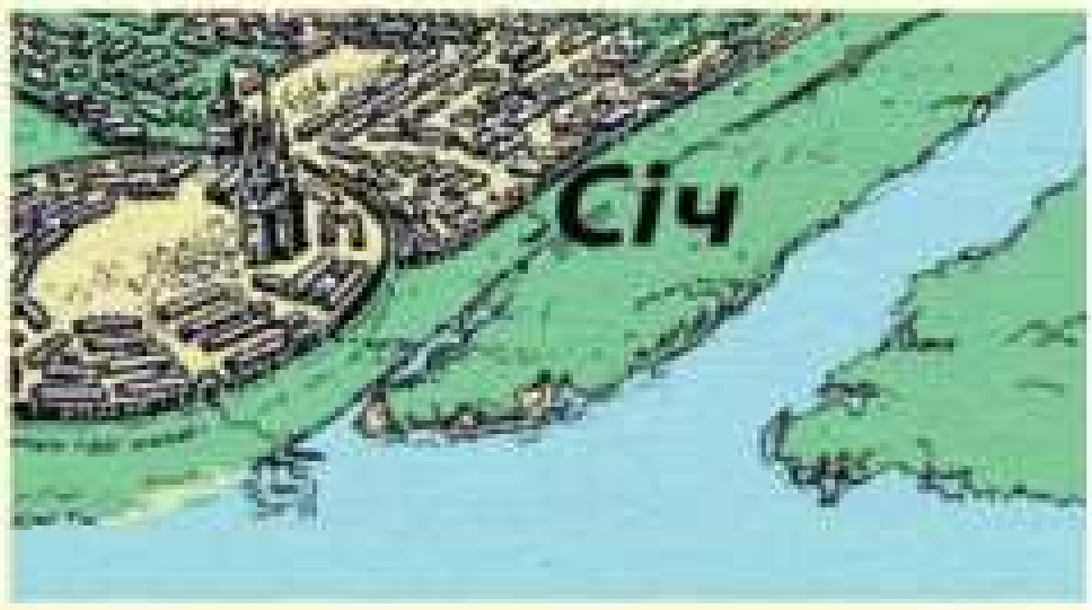
Польова сторожа (створення розгалуженої мережі постів)

Картосхема розташування Січей

Місцерозташування Олешківської Січі на сучасній супутниковій карті

Нова Січ (реконструкція В. Ленченка)

До складу запорозьких козаків, як і раніше, приймали охочих заробляти на життя військовою справою. Були серед них і втікачі від панщини та інших соціальних проблем.

Водночас Січ стала осередком торгової, господарської і виробничої діяльності запорожців із численними ринковими будівлями, майстернями-зброярнями, кузнями та козацькими дворами. Землю вважали загальновійськовою власністю. Кожен козак, який мав майно і був спроможний вести власне господарство, міг отримати її від коша у власність і засновувати власний зимівник (хутір). Козацька старшина швидко перетворювалася на заможних землевласників. Основою їхньої діяльності ставав розвиток господарства, а не військові походи.

ДОСЛІДІТЬ

1. Чим характеризувався спосіб життя козацтва Нової Січі згідно з джерелами?

Із записів сучасника тієї доби Герарда-Фрідріха Міллера

Життя на Запорожжі струменить «з великою проти давніх звичаїв зміною, тому що мешканці хоча вважаються запорозькими козаками, живуть із дружинами й дітьми та займаються землеробством».

З Опису невідомого сучасника Запорозької Січі (1740 р.)

При Запорозькій Січі є майстри: слюсарі, ковалі, шевці, кравці та інші. Усі виконують свої роботи завжди за гроші, без грошей вони нікому не повинні робити.

Їхнє військо за способом життя поділяється на різні частини. Одні з них живуть у військових куренях... Інші в селах зі своїми господарствами і ведуть промисел: варять мед, пиво, брагу. Там живуть і майстри, і шинкарі, і крамарі... А ще живуть у зимівниках біля своїх коней, займаються рибальством, скотарством.

Я. Чижевський. Чумацький шлях

Історик Михайло Слабченко про зміни в житті Січі

Містечка переорганізовувалися на новий кшталт, хоча зовнішній вигляд наче мало змінився: у них ще вештались запорожці, але вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі. Чути було рипіння торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки та брязкали гроші.

2. Яку господарську діяльність вело населення на землях Січі? У чиїх інтересах її здійснювали? Поясніть свою думку.

Історик В. Ленченко про господарське життя на землях Нової Січі

Військо Запорозьке низове досягло значного розвитку хліборобства, скотарства, рибальства, соледобування, торгівлі. Всупереч заборонам російських властей, до Січі періодично приходили торгові кораблі з Криму, Туреччини, Греції. Звідси східні тканини, вина, рис, прянощі, коштовно прикрашена холодна та вогнепальна зброя розходилися по ринках Гетьманщини, Слобідської України, Великоросії.

М. Каразін. Чумаки в дорозі

Російський уряд намагався контролювати січовиків, тому поблизу Нової Січі було споруджено укріплення, де розташувалися російські військовики.

Прагнучи не допустити поповнення запорожців утікачами з інших регіонів України, російська імперська влада запровадила реєстрацію

Наталя Павлусенко. Кошовий отаман Петро Калнишевський

козаків і паспортизацію населення краю та поступово обмежувала територію Січі. Запорожжя послідовно оточували військові поселення та осередки іноземних переселенців. На північно-західному краї запорозьких земель було утворено провінцію Ново-Сербія (1751 р.) із центром у Єлисаветграді (сучасний Кропивницький), де осідали сербські колоністи. На східному краї Запорожжя засновано Слов'яно-Сербію (1753 р.) із центром у Бахмуті. Унаслідок цього виникли конфлікти з розподілу земель між запорожцями і сербськими колоністами. Керівництво Січі на чолі з кошовим отаманом **Петром Калнишевським** (1765–1775 рр.) докладало значних зусиль, щоб зберегти її землі та устрій. Захищаючи права та вольності січовиків, П. Калнишевський брав участь у запорозьких депутаціях до Санкт-Петербурга, опікувався заселенням запорозьких земель, сприяв переселенню туди селян з різних куточків України. Попри вимоги поміщиків, не видавав з володінь Січі втікачів. Підтримував створення хуторів і зимівників, вважаючи їх засобом стримування наступу царизму на землі Січі.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які заходи здійснив Іван Скоропадський на посаді гетьмана?
2. Коли й навіщо було створено Малоросійську колегію?
3. Якою була основна мета Павла Полуботка як наказного гетьмана?
4. Які реформи здійснив Данило Апостол?
5. Коли й під якою назвою було створено останню Запорозьку Січ?
6. Схарактеризуй політику Петра I щодо України після Північної війни.
7. Чи згоден / згодна ти з думкою, що Малоросійська колегія започаткувала реальний процес ліквідації української державності? Свою відповідь аргументуй.
8. Порівняй політику І. Скоропадського, П. Полуботка і Д. Апостола.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Схарактеризуй політику російського уряду щодо України 3–4 словами. Обґрунтуй свою оцінку фактами у вигляді невеликого есе.
2. Знайди на карті (с. 240) зміни, що відбулися в устрої українських земель.

Виконай завдання 26.1, 26.3 і 26.4. в е-додатку.

§27–28 | Лівобережна і Слобідська Україна в другій половині XVIII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Яку політику проводила Російська імперія щодо українських земель у першій третині XVIII ст.? Які спроби відновлення державності здійснювала козацька старшина в 20-30-х роках XVIII ст.?
У поданому далі документі російська цариця ставить перед своїм чиновником вищого рангу завдання щодо України. Про які завдання йдеться? Про які наміри імперії свідчить документ? Які зміни в статусі козацької державності передбачаються?

З настанови Катерини II князю О. В'яземському з нагоди вступу його на посаду генерал-прокурора сенату (1764 р.)

Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі дарованих їм привілеїв; порушити ж їх, раптом відмовившись од них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними й поводитися з ними на такій самій основі було б більше ніж помилкою, можна сказати певно — безглуздям.
Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли й перестали б дивитися, неначе вовки на ліс. Домогтися цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли.

1. ЯКИМ БУЛО УРЯДУВАННЯ ОСТАННЬОГО ГЕТЬМАНА КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

ПОМІРКУЙТЕ

Схарактеризуйте діяльність Кирила Розумовського як гетьмана України. Якими були наслідки його правління для козацької держави?

Після смерті Д. Апостола 1734 р. вибори нового гетьмана не відбулися. Право здійснювати владу в Гетьманщині імперський уряд надав спеціальній установі — Правлінню гетьманського уряду. Вона складалася із шести осіб — трьох українців і трьох росіян, однак реальна влада належала російському князеві О. Шаховському. Ця установа, за царським указом, мала діяти до обрання нового гетьмана, керуючись «Рішительними пунктами». Щоправда, коли саме мали відбутися вибори гетьмана, в документі не вказувалося.

Лише в 1750-х роках нова російська імператриця Єлизавета I несподівано вирішила відновити інститут гетьманів. Адже саме Українська козацька держава могла надійно закрити кордон з боку Кримського ханства, Османської імперії та Речі Посполитої. У 1750 р. новим гетьманом було призначено 22-річного імператорського придворного Кирила Розумовського.

ДОСЛІДИТЬ

Яку роль відіграли родинні зв'язки у відновленні гетьманства і «виборах» Кирила Розумовського? Чи було міцним, на вашу думку, становище нового гетьмана?

Українська історикиня Наталя Яковенко про обставини відновлення гетьманства

На цей раз причиною став не великодержавний розрахунок, а романтична пригода і сентимент нової імператриці Єлизавети Петрівни, таємно одруженої із простим козаком із с. Лемеші на Чернігівщині Олексієм Розумовським. За красивий голос і гарну поставу Олексій серед інших парубчаків був узятий до придворної капели (впродовж XVIII ст. мода на українських музик у Петербурзі не переводилася), і там зійшовся з Єлизаветою, тоді ще царівною. У 1744 р. імператриця здійснила подорож на батьківщину графа Розумовського (графський титул родині Розумовських був пожалуваний 1744 р.), вклонилася київським святиням і вельми прихильно сприйняла висловлені їй у Глухові прохання старшини відновити давні вольності, у тому числі й гетьманство.

Кілька фактів про людину

Луї Токе. Кирило Розумовський. 1758 р.

Кирило Григорович Розумовський — останній гетьман України (1750–1764 рр.). Народився в козацькій сім'ї Розумів. Потрапив до царського палацу завдяки братові Олексію, який дбав про його освіту. У 16-річному віці отримав титул графа і згодом вирушив в освітню подорож до Німеччини, Франції та Італії. Навчався в Німеччині в Геттінгенському університеті, володів кількома іноземними мовами. Був призначений президентом Імператорської Академії наук. У 1750 р. проголошений гетьманом України. Намагався бути самостійним у питаннях внутрішньої політики. Після ліквідації гетьманства засідав у складі Державної ради, згодом залишив чиновницьку службу. Помер у 1803 р. в Батурині.

Політика Кирила Розумовського

Закріплення територій	Підпорядкування Кирилу Розумовському Запорожжя, згодом — і Києва
Судова реформа	Генеральний Суд — вища судова інстанція. У складі суду — два генеральних судді (виборні особи, по одній від полку). Створення окремих судів для розгляду цивільних, кримінальних і межових справ
Скликання старшинських рад	Відновлення традиції скликання старшинських рад, що набули значення станово-представницького органу
Модернізація війська	Удосконалення артилерії, оновлення озброєння, уніфікація форми. Відкриття в полках шкіл, де навчалися діти козаків
Права гетьмана	Право самостійно призначати полковників і роздавати землі

Як і його попередники, Розумовський підтримував старшину. Він пороздавав старшині чимало сіл і містечок, а в 1760–1761 рр. заборонив вільним селянам переходи з одного володіння до іншого без письмової згоди пана. Водночас ініціював імператорський указ про заборону перетворювати козаків на хлопів.

За часів Кирила Розумовського почалося відновлення Батурина, який знову став гетьманською резиденцією. У Глухові з'явилися італійська опера, кав'ярні. Місто прикрашалося новими будівлями, серед яких вирізнялася величезна споруда Генеральної канцелярії. У Глухові та Батурині було збудовано цегельні заводи, у Почепі — парусну фабрику, в Нових Млинах і Батурині — суконні фабрики, миловарню та дзеркальну фабрику. Продаж продукції цих підприємств давав гетьману прибуток понад 100 тисяч рублів на рік.

ДОСЛІДІТЬ

1. У яких кордонах існувала Гетьманщина за часів Розумовського? (карта с. 240)
2. Історик Орест Субтельний зауважив, що «за Розумовського Гетьманщина переживала «золоту осінь» своєї автономії». Як ви розумієте цей вислів?
3. Про що свідчать, на вашу думку, наведені ілюстрації?

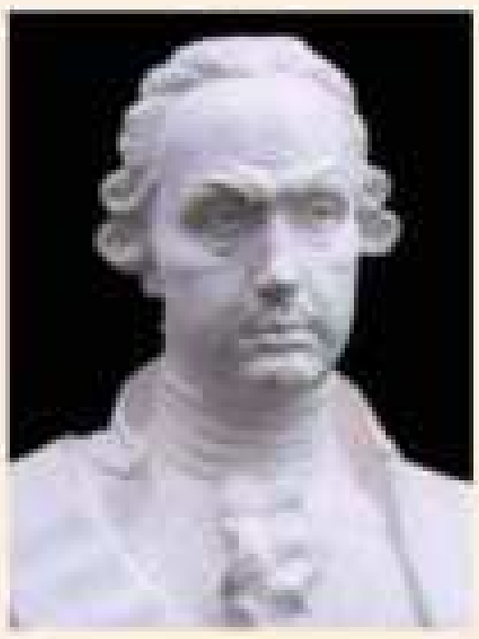
1 — палац Розумовського в Батурині; 2 — інтер'єр палацу;
3 — Воскресенська церква — місце поховання Розумовського

Незважаючи на впливовість гетьмана і його брата при петербурзькому дворі, активність Розумовського занепокоїла російську верхівку. Імперська влада ухвалила низку указів, що обмежували владу гетьмана. Він утратив право призначати полковників, зобов'язувався звітувати про власні прибутки й видатки, мав ліквідувати митні кордони між Україною і Росією та скасувати мито на ввезення російських товарів. У відповідь на клопотання відновити самостійні зовнішньополітичні відносини Гетьманщини Розумовський отримав відмову.

Прихід до влади російської імператриці Катерини II був останнім ударом по Українській козацькій державі. Кирила Розумовського було викликано до столиці й змушено підписати добровільне зречення від гетьманства. **У 1764 р.** вийшов царський указ про ліквідацію гетьманської влади в Україні.

ДОСЛІДІТЬ

Чи збігаються характеристики істориків щодо діяльності останнього гетьмана України Кирила Розумовського? Яку із цих точок зору поділяєте ви? Чому? Якщо ви маєте власну думку, аргументуйте її.

Історик Михайло Грушевський про гетьмана

Новий гетьман був чужим для України. Він виріс у Петербурзі, мав зв'язки з петербурзьким панством. В Україні Розумовський нудився, держав себе не як товариш старшини, а ніби володар. Завів у своїй глухівській резиденції двір на взірець петербурзького. У справи українські не дуже мішався, і Україною правила старшина, зносячись безпосередньо з російським правительством...

Історик Іван Крип'якевич про гетьмана

Він був з козачого роду, але хлопцем дістався на царський двір до Петербурга, вчився у вищих школах, їздив по чужих краях. Розумовський відрізнявся від давніх гетьманів. Закинув українське вбрання, носив одежу на французький лад. Але в його грудях билося українське серце. Гетьман займався справами України, завів нові порядки в судах і у війську, пильнував добробут краю, прикрашав Україну новими будовами. Думав зробити гетьманство спадщинним у своєму роді і тим укріпити самостійність Української держави.

2. ЯК РОСІЯ ЛІКВІДУВАЛА ЗАПОРОЗЬКУ СІЧ

ПОМІРКУЙТЕ

Якими були причини та наслідки ліквідації Запорозької Січі?

Продовженням імперської політики, спрямованої на знищення української козацької державності, стала ліквідація її останнього осередку — Запорозької Січі.

Після завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Росія здобула вихід до Чорного моря, добилася розриву союзу татар з Османською імперією та захопила південні українські землі. Тож для Росії Запорожжя втратило значення стратегічного форпосту в порубіжних землях.

Скориставшись раптовістю та вибравши момент, коли більшість січовиків ще не повернулася з російсько-турецької війни, стотисячне царське військо рушило на землі запорожців. У 1775 р. командувач російського війська, що поверталося з турецького фронту, генерал Петро Текелій вступив на Січ. Він зайняв усі паланки і слободи та зажадав від січовиків капітуляції. Ті ж скликали раду й після бурхливих дискусій вирішили, зважившись на сили сторін — три тисячі козаків проти десяти тисяч російських вояків, скласти зброю.

Наступного дня нападники вивезли із Січі козацькі клейноди, архів, артилерію, боєприпаси та матеріальні цінності. У Січі й паланкових укріпленнях розмістилися царські залоги. Кошового отамана Петра Калнишевського й козацьку старшину звинуватили у зраді та засудили до каторги. Усю територію Вольностей Війська Запорозького низового було поділено між створеними *Новоросійською* та *Азовською губерніями*.

Того ж 1775 р. імператриця Катерина II видала маніфест, сповістивши про ліквідацію Січі. У цьому документі Січ зображувалася як «кубло розбишак», які жили в неуцтві й заважали Російській імперії вести торговельні та культурні зв'язки із сусідами.

ДОСЛІДИТЬ

1. Який момент відобразив художник? Які настрої панували серед козаків?

Віктор Ковальов. Остання Рада на Січі, середина XIX ст.

2. Як Катерина II пояснює своє рішення щодо Січі? Які причини, на вашу думку, не називає цариця в цьому документі?

З маніфесту Катерини II від 3 серпня 1775 р.

Ми захотіли оголосити вірнопідданим нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь... Унаслідок цього 4 червня генерал-поручиком Текелієм з нашими військами зайнята Запорізька Січ без опору козаків через те, що вони побачили наближення війська, коли вже з усіх боків були оточені.

3. Порівняйте ваші думки з наведеним переліком. Поясніть кожну з названих причин.

ПРИЧИНИ ЛІКВІДАЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

- Протиріччя між демократичними традиціями Січі з її прагненням до незалежності та державним устроєм Російської імперії.
- Надання допомоги і притулку втікачам від панського гніту.
- Втрата Запорожжям своєї найважливішої функції для Російської імперії — захист її кордонів.
- Побоювання російського уряду щодо можливого союзу козацтва із Кримським ханством, спрямованого проти Росії.

3. ЯК РОСІЙСЬКА ВЛАДА ЗНИЩИЛА ПОЛІТИЧНУ ТА АДМІНІСТРАТИВНУ АВТОНОМІЮ ГЕТЬМАНЩИНИ І СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

ПОМІРКУЙТЕ

Яку діяльність проводив в Україні Петро Рум'янцев? Якими були її наслідки? Які заходи було здійснено царизмом для ліквідації залишків гетьманського устрою в Україні?

Після ліквідації гетьманства управління перейшло до новоствореної **Другої Малоросійської колегії**, що діяла в **1764–1786 рр.** До складу Колегії увійшло четверо вищих російських офіцерів і четверо представників генеральної старшини, а її президентом і одночасно генерал-губернатором краю[36] було призначено графа Петра Рум'янцева. У таємній настанові щодо управління краєм Катерина II радила йому знищувати залишки україн-

[36] *Генерал-губернатор краю* — керівник, призначений урядом або монархом для управління територією.

ської автономії, закріпачувати селян, здійснювати нагляд за розвитком економіки, збільшувати збір податків.

ДОСЛІДИТЬ

Як у документі Катерина II пояснює основну мету проведення ревізії господарського життя Гетьманщини в 1765–1767 рр.?

З таємної настанови Катерини II Петру Рум'янцеву під час призначення його малоросійським генерал-губернатором у 1764 р.

Поряд з іншими виправленнями необхідно... поширити на тамтешній народ і одержувати від нього в казну нашу, за обов'язком і справедливістю, та й за самими умовними пунктами гетьмана Богдана Хмельницького, нам беззаперечно належні прибутки.
Із цього всього ви самі можете зробити висновок, як потрібна для цього і цілком певна відомість про кількість малоросійського населення... А також про їхні права і про справжні, а не самовільно присвоєні собі привілеї... В однаковій мірі вам слід прагнути розібратися в заплутаному і перемішаному там військовому та цивільному правлінні...

Для виконання цих наказів генерал-губернатору рекомендували діяти обережно, «щоб не викликати ненависті до росіян», «уміло вивертатися» та водночас «мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст». Пропонували переконувати українських селян у тому, що погіршення їхнього становища є наслідком відсталості «малоросійських звичаїв». Щодо козацької старшини Рум'янцеву радили використовувати метод «батога і пряника» — карати за прагнення до автономії і водночас пропонувати урядові посади. Так Друга Малоросійська колегія послідовно згортала українську автономію.

ОСНОВНІ ЗАХОДИ ДРУГОЇ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ

- Ліквідовано органи гетьманського управління — Генеральну військову канцелярію, Генеральний військовий суд.
- Ліквідовано козацькі суди. Судочинство перейшло до застосування норми російського законодавства.
- Ліквідовано виборність нижчої козацької старшини.
- Гетьманські клейноди відправлено до Петербурга.
- Збільшено кількість козацького війська (козакам заборонили ставати селянами чи містянами).
- Проведено перепис населення і господарств.
- Замінено натуральні повинності селян грошовим податком.
- Введено подушне оподаткування.
- Обмежено селянські переходи (унаслідок російська скарбниця збирала втроє більше грошей).

Улітку **1765 р.** Катерина II підписала маніфест про **скасування козацького устрою у Слобідській Україні**. Відтак Слобожанщина перетворилася на Слобідсько-Українську губернію з адміністративним центром у Харкові. Її територія поділялася на п'ять провінцій: Ізюмську, Охтирську, Острогозьку, Сумську та Харківську. Головним органом управління стала Губерниська канцелярія. Козацькі полки стали гусарськими. Старшини отримали російські військові чини, а козаки перетворилися на «військових обивателів».

Ліквідувавши Запорозьку Січ, російська влада послідовно згортала територіальну автономію Гетьманщини та скасовувала полкову адміністративну й військову систему. **У 1781 р.** в Лівобережній Україні сформовано три намісництва — Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське (згодом об'єднані в Малоросійське генерал-губернаторство). Намісництва ділилися на повіти. У губернських центрах і повітових містах створювалися російські адміністративні та судові установи.

У 1783 р. Катерина II своїм указом заборонила переходи селян у Лівобережжі та Слобожанщині, остаточно їх закріпачивши. Крім того, на селян Лівобережжя і Слобожанщини поширювалися загальноросійські закони.

ДОСЛІДІТЬ

Як у документі Катерина II пояснює необхідність закріпачення селян? Чи згодні ви з її твердженням? Як ви ставитеся до кріпацтва як явища?

З указу Катерини II про остаточне закріпачення селян у Лівобережній та Слобідській Україні

Для повного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти втечам й обтяженню поміщиків та інших сільських жителів, кожному з поселян залишитися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний останньою ревізією. На випадок же втеч діяти за державними постановами.

Ми визнали за необхідне вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, з яких складалася колишня Слобідська Українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського і частково Курського та Воронезького намісництва.

Сталися зміни і в українській армії: замість козацьких і компанійських полків формувалися кінні полки на кшталт російських. Строк служби в них становив шість років. Козацька старшина одержувала офіцерські звання, а козаки перетворювалися на державних селян.

У 1785 р. вийшла «Жалувана грамота дворянству», підписана Катериною II, згідно з якою українську знать за умови підтвердження походження було звільнено від військової служби й урівняно у правах із російським дворянством.

ДОСЛІДІТЬ

Як змінилася соціальна структура українського суспільства у другій половині XVIII ст. порівняно з періодом Гетьманщини? Чому? Якими були наслідки політики Катерини II для України?

Соціальна структура Лівобережної України (1795 р.)

Соціальний стан	Чисельність (тис. осіб)	Відсоток
Шляхта	36	1,6
Духівництво	15	0,7
Містяни	92	4,0
Козаки	920	40,0
Селяни	1240	53,7
Разом	2300	100

4. ЯКІ ЗМІНИ ВІДБУЛИСЯ В НАСТРОЯХ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ

ПОМІРКУЙТЕ

Як на поглядах і політичній культурі козацької еліти відобразилося поступове знищення автономії Гетьманщини?

Поступове поглинання Гетьманщини Російською імперією передбачало утвердження централізованої імперії, поділеної на рівноправні адміністративні одиниці, що не мають ніяких особливих прав та привілеїв. Більшість козацької старшини усвідомлювали цей процес і шукали можливість реалізуватися в нових умовах. Маючи добру освіту, військовий вишкіл і управлінський досвід, представники української козацької еліти подалися до російської столиці найматися на службу та шукати державних посад.

Зі свого боку, російська влада була зацікавлена в отриманні українського інтелектуального ресурсу й підтримувала такий рух української еліти. Водночас вона проводила політику зросійщення українських територій, переселяючи на ці землі вихідців з Російської імперії та заохочуючи місцеву козацьку верхівку до шлюбів з росіянами.

Чимало козацьких старшин і представників української еліти не протестували проти запровадження кріпацтва, маючи зиск із підневільної праці. Заради власного збагачення та отримання грошовитих посад в імперських структурах вони демонстрували політичну лояльність до російської влади.

ДОСЛІДІТЬ

Які явища описує історик? Що стало їхніми причинами? До яких наслідків для тогочасної і майбутньої України це призводило?

Із праці сучасного історика Сергія Плохія «Брама Європи»

Представники української еліти проводили більшу частину свого життя в Санкт-Петербурзі, де розвивали не тільки українську, а й російську літературу та культуру. Якщо в петровські часи до Росії їхали переважно українські священнослужителі, які посіли впливові позиції в імперській церкві, то за Катерини II Санкт-Петербург приваблював синів козацьких старшин і випускників Київської академії... Лише в 1754–1768 рр. понад 300 випускників академії вибрали імперську службу або переїхали до Росії. Кількість українських лікарів в імперії вдвічі перевищувала російських, а понад третину студентів учительської семінарії у Санкт-Петербурзі в останні два десятиліття XVIII ст. становили вихідці з Гетьманщини.

Але серед української еліти були й ті, хто не бажав інтегруватися в російську імперську систему. На таких позиціях стояли українські автономісти, що дотримувалися ідеї відновлення Гетьманщини. 1787 року ними було підготовлено проєкт відновлення козацьких формувань в Україні («Положение, на каком может быть набрано и содержано войско охочих козаков»), який царський уряд відхилив. У квітні 1791 р. автономісти відправили в Берлін з таємною місією українського поета, драматурга і громадсько-політичного діяча, нащадка старшинського козацького роду з Полтавщини **Василя Капніста**. Він мав з'ясувати, чи можна розраховувати на допомогу Прусського королівства в разі виступу проти російського імперського режиму. Але міністр закордонних справ Пруссії не дав однозначної відповіді Капністу. Водночас він проінформував свого короля Фрідріха Вільгельма II: «До мене таємно прибув дворянин з Малоросії... Він твердить, що [його] відправили мешканці цієї країни, доведені до відчаю тиранією, яку російський уряд здійснює над ними». Хоча ця місія не мала наслідків, проте демонструвала незгоду частини українців з ліквідацією Гетьманщини й бажання боротися за відновлення державності.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Коли було відновлено гетьманство в Україні? Хто був останнім гетьманом?
2. Коли і як було ліквідовано Запорозьку Січ?
3. Хто очолював Другу Малоросійську колегію? Які заходи нею було здійснено?
4. Коли було ліквідовано автономний статус Слобожанщини?
5. Як ти вважаєш, чи могла Україна вибороти незалежність за правління Кирила Розумовського?
6. Чим обернулася для українського народу ліквідація автономії Гетьманщини і Слобожанщини?
7. У чому полягає значення Гетьманщини для історії України?
8. Запорозька Січ неодноразово зазнавала руйнувань. Чому після подій 1775 р. вона вже не змогла відновитися в українських землях?
9. Визнач, які події чи постаті з історії Запорозької Січі є важливими для тебе особисто.

А ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Розглянь сучасний малюнок, присвячений Кирилу Розумовському. Чи відображає він, на твою думку, його діяльність? Чому? Що ще можна додати до зображення?

2. Чи відображає суть політики Катерини II її вислів: «Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу»? Виклади свою позицію, скориставшись методом ПРЕС.

Виконай завдання 27-28.1, 27-28.3. в е-додатку.

§ 29 | Південноукраїнські землі і Крим у XVIII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Про яку подію йдеться в документі? Коли, ким та за яких обставин його було видано? Як у документі пояснено причини ухвалення рішення? Перевірте ваші припущення під час роботи на уроці.

Маніфест Катерини II «Про прийняття півострова Кримського, острова Тамані і всієї Кубанської сторони під Російську державу», 1783 р.

...Стараючись користь і безпеку встановити, як у рівній мірі вважаючи назавжди віддалити неприємні причини, які підбурюють вічний мир, між імперіями Всеросійською та Оттоманською укладений, який ми зберегти бажаємо ...і в заміну збитків наших вирішили ми взяти під державу нашу півострів Кримський, острів Тамань і всю Кубанську сторону.

1. ЯК РОСІЯ АНЕКСУВАЛА КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

ПОМІРКУЙТЕ

Працюючи з текстом, визначте чинники, які сприяли анексії Кримського ханства Росією.

Упродовж XVIII ст. Російська імперія воювала з Османською імперією за володіння південно-українськими землями, Кримом і за вихід до Чорного моря. У цих війнах царська влада використовувала козацькі підрозділи, сформовані на колишніх територіях Гетьманщини, Слобідської України та Запорозької Січі. Особливо вдало козацькі полки діяли в облозі й захопленні Очакова та взятті Ізмаїла — фортеці турків на Дунаї, яка вважалася неприступною. За розпорядженням імперських урядовців, українське населення зобов'язували надавати кошти на забезпечення потреб російської армії, придбання для неї великої кількості волів, коней, возів.

За підписаним 1774 р. Кючук-Кайнарджійським договором Туреччина поступилася Північним Причорномор'ям і Кримом, а Кримське ханство було оголошено незалежною державою.

Російська влада не була зацікавлена в успішній Кримськотатарській державі та постійно втручалася в політику хана. Зокрема, головнокомандувач Олександр Суворов силою виселив із Криму до Азовської губернії християнське населення (понад 30 тисяч вірмен і греків) під приводом його захисту від насильств мусульман. Греки та вірмени становили переважно торгово-ремісниче населення півострова й були основними платниками податків до ханської скарбниці.

Зрештою, **1783 р.** Катерина II видала **маніфест про приєднання Криму.**

Кримська знать, отримавши від Катерини II дворянство, переходила на позиції підтримки Росії. Водночас російська влада почала дарувати своїм дворянам і чиновникам кращі землі, відбираючи їх у кримських татар. Упродовж наступного століття населення Криму скоротилося з 500 до 200 тисяч осіб, а його основну частину становили переселенці з інших регіонів Росії.

Після чергової невдалої для Османської імперії війни з Росією у 1792 р. Туреччина визнала Крим російськими володіннями.

ДОСЛІДІТЬ

1. Простежте за картою (с. 240), які територіальні зміни відбулися в результаті Кючук-Кайнарджійського договору та приєднання Криму до Росії.
2. Чому царський уряд прагнув завдати ханській владі максимальної шкоди, адже хан Шагін-Гірей був ставлеником царату? Які кроки для цього було здійснено?

Зі статті історикині Наталії Бацак «Переселення християн Кримського ханату до Північного Приазов'я 1778–1780 рр.»

Хан Шагін-Гірей, будучи змушеним зважати на інтереси Російської імперії, у 1777 р. видав наказ, відповідно до якого мусульмани та

немусульманське населення Криму зрівнювалися в громадянських правах. Це викликало татарські бунти й заворушення, які придушили російські війська з допомогою грецького населення.

Громадянська ворожнеча, викликана урядовими реформами на півострові, та дії російського війська проти татарського населення спричинили політичну й економічну нестабільність у Кримському ханаті. Ще більших збитків ханату завдало переселення кримських християн до Новоросійської та Азовської губерній, здійснене царським урядом.

Невідомий автор.
Шагін-Ґірей, 1780-ті рр.

2. Складіть хронологічний ланцюжок подій, що призвели до ліквідації Кримського ханства.

1774 – _____ → _____ – _____ → _____ – _____

2. ЯКОЮ БУЛА ІМПЕРСЬКА ПОЛІТИКА РОСІЇ ЩОДО ПІВДНЯ УКРАЇНИ

ПОМІРКУЙТЕ

Визначте основні соціальні групи, які освоювали Південь України. Якими були результати політики колонізації наприкінці століття?

У другій половині XVIII ст. Російська імперія привласнила південні українські землі. Відтоді почалася їх активна колонізація як у межах відповідної політики російського уряду, так і стихійно. На цих землях засновувалися господарські хутори та козацькі слободи. Тут широко практикувалося використання вільнонайманої праці селян-утікачів і козацької сіроми. Наявність вільних земель стимулювала переселення сюди людей з усієї України.

Ще в 50-х роках XVIII ст. на південних українських землях російська влада створила такі нові адміністративно-територіальні одиниці, як Нова Сербія і Слов'яносербія. Сюди переселилося кілька сотень сербів, угорців, болгар, греків. Згодом населення Нової Сербії збільшилося за рахунок козаків з Лівобережної України. На колонізованих землях було створено *Новоросійську губернію* із центром у Новоросійську (згодом Катеринослав, нині Дніпро).

Російська влада й надалі залучала іноземців до колонізації Північного Причорномор'я.

ПОМІРКУЙТЕ

Як ви думаєте, чому царський уряд створював пільгові умови для переселенців?

З маніфесту Катерини II про запрошення іноземних колоністів на поселення до Росії (1763 р.)

1. Усім іноземцям дозволяємо в Імперію Нашу в'їжджати і селитися, де хто забажає, у всіх Наших Губерніях. 2. Не повинні такі прибулі на поселення в Росію ніяких податей платити, і ніяких... служб служити... від всяких податків вільні. 3. Усім іноземцям, які прибули на поселення в Росію, буде всяка підтримка до хліборобства... до заснування мануфактур, фабрик, заводів. 4. На побудови будинків, на потрібні до хліборобства і до рукоділля всякі інструменти, припаси і матеріали видавати будемо з казни Нашої позики грошові без відсотків... 6. Усякому охочому іноземцю в Росію на поселення дозволяємо майно своє ввозити... для власної потреби, а не на продаж.

Водночас відбувалась і стихійна колонізація цих земель державними й поміщицькими селянами-втікачами, містянами, колишніми запорозькими козаками та солдатами.

Утвердивши на нових землях свою владу, російський уряд почав закріпачення селян. Уже в 1796 р. царським указом було заборонено самовільні переходи поміщицьких і державних селян.

Господарська діяльність переселенців здебільшого орієнтувалася на вирощування зернових культур, насамперед озимої пшениці на продаж. Важливе місце в їхньому господарстві посідало і тваринництво, продукти якого реалізовували як на внутрішніх ринках, так і в країнах Західної Європи.

Там, де колись були грецькі колонії, козацькі поселення, кримськотатарські чи османські фортеці, з'явилися нові міста, які стали центрами промисловості та торгівлі. Наприкінці XVIII ст. на південних українських землях було засновано низку міст. У 1787 р. — **Катеринослав**, який став центром намісництва. Того самого року — **Херсон**, де зводився ливарний завод, а на верфях почали будувати кораблі. Водночас Херсон розвивався і як вітчизняний торговий порт на Чорному морі, з якого вивозили зерно до Західної Європи. У 1789 р. було закладено **Миколаїв**, що згодом став суднобудівним центром. Завдяки масштабному будівництву цей регіон мав одні з найбільших показників приросту населення в Російській імперії. Вільний вихід до Чорного моря сприяв пожвавленню міжнародної торгівлі Росії, виникненню нових та розбудові старих міст.

ДОСЛІДІТЬ

Як виникали та розбудовувалися нові міста на Півдні України? Знайдіть їх на карті (с. 249). Як їх описує Д. Яворницький? Що спільного можемо побачити в забудові міст на поданих зображеннях? (с. 239)

Із книги Дмитра Яворницького «Історія міста Катеринослава»

Разом з роздачею запорозької землі почалася споруда нових міст у краї... Усі споруди повинні були зводитися в гігантських розмірах. Але з усіх міст Катеринослав мав принести славу імператриці Катерині II та увічнити її ім'я назавжди...

У 1782 році місто Катеринослав мало 2194 душі населення, чотири церкви — російську, грецьку, католицьку та вірменську, два училища для дітей дворян і різночинців... Для залучення в місто торгових людей відкриті були чотири ярмарки, на які приїжджали не тільки навколишні мешканці, а й продавці з Кримського півострова.

1 — загальний вигляд міста Миколаєва кінця XVIII ст. (гравюра XIX ст.);
2 — Томас Пакер. Набережна Херсона (гравюра, 1856 р.)

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Чому козаки брали участь у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст.?
2. Як Кримське ханство було приєднано до Росії?
3. Коли і як відбувалася колонізація Росією Південної України?
4. Якими були наслідки участі козаків у російсько-турецьких війнах?
5. Як результати цих війн вплинули на подальший розвиток українських земель?
6. Як ти вважаєш, чого прагнула влада Росії, проводячи колонізацію Південної України? Як така політика могла вплинути на майбутнє цих територій?

ДЛЯ ДОПИТЛИВИХ

1. Склади план «Заходи уряду Російської імперії з колонізації Південної України».
2. Довгий час вважалося, що південні міста України було засновано російським урядом. Дізнайся з відкритих джерел, від якого часу насправді веде свою історію одне з південних міст. Чому в питанні заснування міст Півдня України важливо встановити історичну правду?

Виконай завдання 29.1, 29.3 і 29.4 в е-додатку.

§ 30 | Протестні рухи на Правобережжі та в Західноукраїнських землях в 20–60-х рр. XVIII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Пригадайте, які наслідки для Правобережної України мали події часів Руїни. Які заходи вживав польський уряд для налагодження мирного життя в регіоні? Коли і за яких обставин у регіоні було ліквідоване козацтво?

Ознайомтеся з картою. Які протестні рухи виникають у Правобережній Україні та західноукраїнських землях у XVIII ст.? Яким був масштаб цих рухів? Як ви думаєте, що стало їхніми причинами? Хто брав у них участь? Перевірте ваші припущення протягом уроку.

1. ЧОМУ І ЯК РОЗГОРТАВСЯ РУХ ГАЙДАМАКІВ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ

У XVIII ст. Правобережна Україна перебувала у складі Речі Посполитої і поділялася на Брацлавське, Волинське, Київське і Подільське воєводства.

ПОМІРКУЙТЕ

1. Якими були особливості соціально-політичного й економічного життя в Правобережній Україні? Чому виник і поширився гайдамацький рух?
2. Як магнати розв'язували проблему нестачі робочих рук у господарствах? Чому відбулося повторне закріпачення селянства? Які повинності були в селян?

Історик Олександр Бойко про особливості земельних відносин на Правобережжі

Магнати створювали на своїх землях слободи, поселяючись у яких селяни звільнялися від повинностей залежно від договору на 15–30 років. Такі пільгові умови господарювання викликали масовий селянський переселенський рух з Галичини, Волині, Полісся, де вже було кріпацтво. Ця народна колонізація сприяла господарському відродженню краю, пожвавленню його економічного розвитку. У цей час господарство функціонувало на основі фільварково-панщинної системи, яка в середині XVIII ст. набула поширення у Правобережжі. Характерною рисою аграрних відносин стало повторне закріпачення селян, яких після закінчення пільгових років змушували виконувати грошову та відробіткову ренти.

Посилювався наступ на права православних і греко-католиків. Православні церкви закривалися або силоміць перетворювали на уніатські, у яких насаджувалися римо-католицькі обряди та польська мова.

Більшість міст, які не мали магдебурзького права, залежали від магнатів і потерпали від їхнього свавілля.

ДОСЛІДІТЬ

Яким було становище українських міст? Чому?

Із книги «Україна. Історія» канадського історика українського походження Ореста Субтельного (1993 р.)

...Розвиток міст підривала шляхта. Сидячи по своїх сільських маєтках, що постачали їй усе необхідне, шляхта заважала розвиткові міст: ремісники, що працювали в її маєтках, конкурували з міськи-

ми ремісниками; містянам заборонялося займатися вигідними промислами... багато міст були такими лише за назвою, бо становили приватну власність магнатів, причому до 80 % їхніх мешканців становили селяни, які обробляли навколишні землі.

Гайдамаки (від турец. *гайде* — гнати, нападати) — самоназва народних повстанців у Правобережній Україні, що до кінця XVIII ст. залишалася під владою Речі Посполитої. Уперше слово *гайдамаки* згадано в писемних джерелах від 1714 р.

Погіршення становища населення призвело до розгортання стихійної боротьби з поляками. Оскільки після ліквідації козацтва в Правобережній Україні не було сили, здатної вести боротьбу за поновлення прав і вольностей, борцями проти соціально-економічних та релігійних утисків стали **гайдамаки**.

Гайдамацький рух виник у першій половині XVIII ст. на Волині та Західному Поділлі, але незабаром поширився на Київщину та Брацлавщину. Соціальну основу руху становило селянство. Участь у гайдамаччині брали і представники інших верств та прошарків — ремісники, містяни, козаки, дрібна шляхта. Гайдамаки не мали у своїй діяльності чіткої мети й далекосяжних планів. Відбираючи власність у магнатів і шляхти, вони керувалися прагненням помститися за гноблення простих людей.

2. ЯКІ ПОДІЇ НАЗИВАЮТЬ КОЛІЇВЩИНОЮ

ПОМІРКУЙТЕ

Чи можна вважати, що Коліївщина була якісно новим етапом гайдамацького руху? Чому?

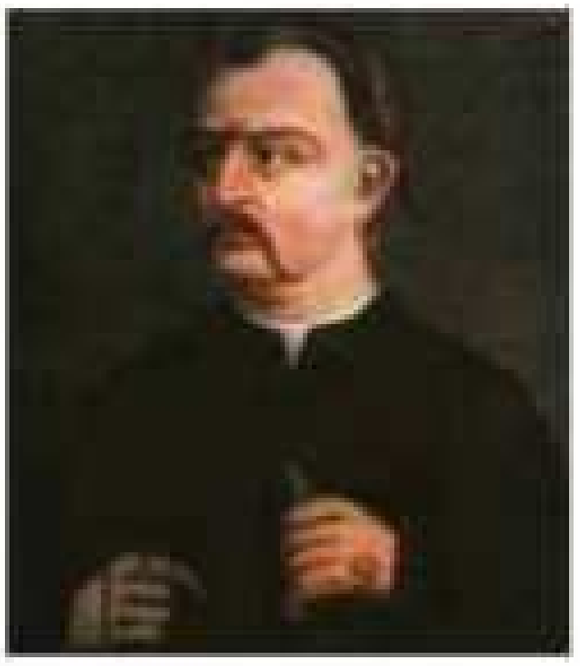
Найбільшим виступом гайдамаків стала **Коліївщина**[37] **1768–1769 рр.** Саме в цей період на Київщині закінчувалися терміни пільгових умов для жителів слобод, і селяни повинні були відбувати повинності. Крім цього, приводом до розгортання конфлікту став активний наступ уніатів на права православних. У відповідь православні, очолювані ігуменом Мотронинського монастиря Матвієм (Мельхіседеком) Значко-Яворським, звернулися по допомогу до Росії. У 1768 р. польський король Станіслав Понятовський, обраний на престол завдяки підтримці Катерини II, підписав трактат про формальне зрівняння у правах вірян православної і протестантської церков з католиками. Це спричинило вибух шляхетського невдоволення. Відтак виникли збройні союзи — **конфедерації**, які проголосили «хрестовий похід» під гаслом захисту католицизму і звільнення Речі Посполитої з-під росій-

[37] Точне походження назви руху невідоме. Вважається, що вона походить від слова *колій* або *колоти*, оскільки основною зброєю повсталих були довгі залізні списи, якими вони кололи ворогів.

ського впливу. Особливо жорстоко діяли учасники конфедерації з міста Бар, що на Поділлі. Вони вбивали православних, руйнували храми на Київщині, Поділлі та Волині. Окрім того, конфедерати свавільно запроваджували нові податки та збільшували повинності на свою користь.

Навесні 1768 р. запорожець **Максим Залізняк** сформував під Чигирином повстанський загін, до якого входили запорожці та місцеве селянство. До них приєднався уманський сотник **Іван Гонта** зі своїми козаками. Протягом короткого часу повсталі здобули Жаботин, Смілу, Корсунь, Канів і Богуслав. Тривожним сигналом для уряду стало захоплення міцної фортеці **Умань**. У місті загинуло багато військових і мирних жителів, серед яких були й учні василіянської унійної школи.

Зростала ймовірність поширення селянських виступів на Лівобережжя. Переслідуючи шляхту і євреїв, гайдамаки перейшли кордон Османської імперії. Налякані повстанням, панівні верхівки Росії і Польщі об'єднали свої зусилля. У другій половині червня 1768 р. російське військо провело каральні акції проти учасників Коліївщини. Івана Гонту схопили і стратили, а Максима Залізняка заслали на каторгу в Сибір. Навесні 1769 р. Коліївщину було остаточно придушено.

Невідомий художник. Максим Залізняк (кінець XVIII ст.)

Іван Гонта. Малюнок із часопису «Київська старовина», 1882 р.

ДОСЛІДИТЬ

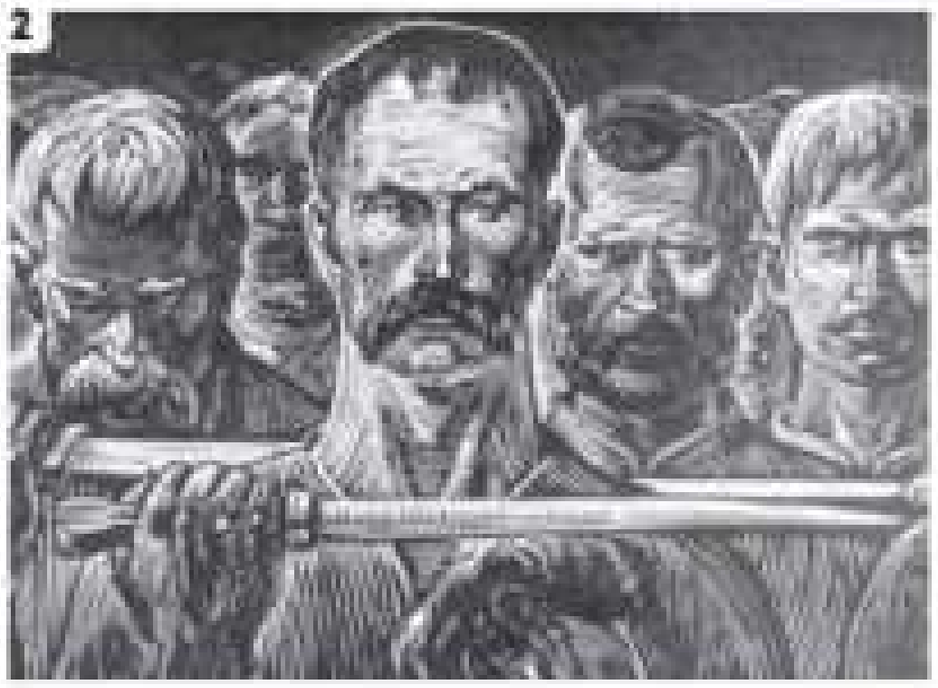
Спираючись на карту на початку параграфа, документ та ілюстрації на с. 244, розкажіть про основні події Коліївщини. Що стало, на вашу думку, причинами її поразки?

З доповідної записки Київської губернської канцелярії

Головний цих розбійників начальник Максим Залізняк... Народився він у польському містечку Медведівка, з мужиків, де і жив, а потім пішов у Запорозьку Січ, був там козаком років з п'ятнадцять, а із Січі Запорозької прийшов у Мотронинський монастир, який розташований у Польщі, на послушання. Нинішнього року у квітні місяці... разом із 70 людьми-втікачами, запорозькими козаками для викорінення у Польщі конфедератів поляків... пішов із цього монастиря на містечко Жаботин, під яким розгромили конфедератів п'ятдесят чоловік... а потім пішли далі... до містечка Умані...

З містечка Умані сотник Іван Гонта, прибувши до Залізняка, оголосив, що він має козаків до чотирьохсот, і так... в те містечко Умань спільно ввійшли вже другого дня зранку... А при цій зграї, яка зібралася, визнався Залізняк полковником, у яке звання він тими запорозькими козаками... вибраний був ще при виступі його з Мотронинського монастиря.

1 — Тарас Шевченко. Мотронинський монастир (малюнок, 1845 р.);
2 — Володимир Куткін. А тим часом гайдамаки ножі освятили (за легендою, ритуал освячення ножів відбувся в Мотронинському монастирі на початку повстання), 1963 р.;
3 — взяття Умані (сучасний живопис)

3. ЧОМУ ВИНИКАЛИ ПРОТЕСТНІ РУХИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

ПОМІРКУЙТЕ

Як були пов'язані умови життя населення і виникнення руху опришків? Поясніть свою думку на фактах.

Українці Буковини, Східної Галичини та Закарпаття потерпали не лише від соціальних і релігійних утисків, а й від постійних воєн. Селяни були обтяжені податками, відпрацьовували панщину та піддавалися свавіллю з боку панів. Ще в кінці XVII — на початку XVIII століття русини Закарпаття, яке входило тоді до складу Угорського королівства, долучалися до повстань *куруців*[38]. Цей рух об'єднував угорців, словаків, русинів та інші

[38] *Ку́руци* (від лат. слова «crux» — хрест) — учасники антигабсбурзьких повстань у Королівстві Угорщина в 1671–1711 рр.

етнічні групи, які боролися проти Габсбурзької монархії в Угорщині.

У XVI ст. невдоволення населення цих земель переросло у виступи, учасників яких називали ***опришками***.

Рятуючись від економічного визиску угорської, молдовської, польської шляхти, селяни та розорені містяни втікали в Карпати, де формували загони, які займалися грабунком. Історики по-різному оцінюють діяльність опришків: дехто вважає їх розбійниками, інші — учасниками соціального та визвольного рухів.

Опришки — учасники українського селянського руху в Галичині, на Буковині й Закарпатті в XVI–XIX ст. Назва руху «опришки» походить, можливо, від українського *опріч (окремо, осторонь)*. Деякі дослідники пов'язують її з латинським словом *oprressor — порушник, пригноблювач*.

ПОМІРКУЙТЕ

На основі тексту документа з'ясуйте, як діяли опришки. Чим їхня тактика відрізнялася від гайдамаків?

Олександр Гаврош про тактику опришків

Для нападів опришки вибирали зручну для засідки місцевість, де проходила дорога, і робили засіки. Дозорні слідкували за дорогою, а побачивши ціль (панів, магнатів, провладні загони, які боролися проти опришків), оцінювали сили ворога, і якщо вважали, що в них достатньо сил для знищення противника, несподівано відкривали вогонь з вогнепальної зброї, луків та арбалетів.

Обстрілявши ворога, опришки йшли у ближній бій. Головною зброєю тут була бартка[39], без якої гуцул у гори не йде. Власне, саме сокира робить українське опришківство унікальним з-поміж інших повстанських рухів, де переважали шаблі, ножі, вогнепальна зброя. Після бою опришки відходили на деяку відстань і дожидалися ночі, а вночі вирушали ще далі від місця бою. Також була і тактика несподіваних нападів на маєтки.

Найвідомішим ватажком руху опришків став **Олекса Довбуш**, загін якого діяв на Прикарпатті протягом **1738–1745 рр.** Своїми успіхами Довбуш завдячував передусім умілій організації загонів і міцному зв'язку з місцевими мешканцями. Про силу його руху свідчить промовистий факт: «Великий коронний гетьман Юзеф Потоцький вирушив особисто на Гуцульщину на чолі двох з половиною тисяч вояків на придушення повстанського руху». Тож урядове військо протистояло кільком десяткам наймитів, пастухів і зубожілих селян.

[39] *Бартка* — гуцульська сокира.

Олекса Довбуш загинув у 1745 р. від кулі найманця, який спокусився обіцянками шляхти про звільнення від повинностей і володіння землею на правах власника. Після загибелі ватажка опришківський рух не припинився. Відомо, що загони очолювали Василь Баюрак, Іван Бойчук та інші. Проте «героїчна доба» в історії опришківства із часом стала згасати, а сам рух переродився з форми соціального протесту на звичайне розбійництво.

Ярема Оленюк.
Довбуш із побратимами, 2008 р.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Якими були особливості економічного та соціального життя Правобережної України в 20–60-х рр. XVIII ст.? Як Росія втручалася у внутрішні справи Речі Посполитої?
2. Хто такі гайдамаки? Які їх виступи тобі відомі?
3. Де й коли розгорнулася Коліївщина?
4. Хто такі куруци й опришки? Де діяли повстанці?
5. Як були пов'язані особливості становища населення Правобережної України та виникнення масових протестних рухів у 1740–1760 рр.?
6. Характер гайдамацького руху є предметом дискусії серед істориків: чи був це рух відчаю знедолених селян, які перетворилися на розбійників, чи національно-визвольна боротьба. Якою є твоя думка?
7. Чи погоджуєшся ти з думкою О. Субтельного, який гайдамаків і опришків називає «соціальними розбійниками»?
8. Які спільні та відмінні риси мав гайдамацький і опришківський рух?

▲ ЩО ТИ МОЖЕШ

1. Підготуй стислу біографічну довідку про Максима Залізняка, Івана Гонту або Олексу Довбуша.
2. Прокоментуй враження, яке справляє на тебе живопис, присвячений цим подіям.

Олег Шупляк.
Коліївщина

Виконай завдання 30.1, 30.2, 30.4 і 30.5 в е-додатку.

§ 31 | Правобережжя і Західна Україна в останній третині XVIII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

В останній третині XVIII ст. Річ Посполита зазнала поділів унаслідок втручання більш сильних сусідів.

За картою визначте, які держави взяли участь у поділах Речі Посполитої. Скільки поділів відбулося? Якою була доля Речі Посполитої та українських земель? Перевірте ваші припущення під час уроку.

1. ЯК ВІДБУВАЛИСЯ ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Коли і за яких обставин відбулися поділи Речі Посполитої? Які наслідки це мало для українських земель?

Наприкінці XVIII ст. внаслідок загальної кризи та ослаблення міжнародного впливу Річ Посполита переживала занепад. Сусідні держави — Пруссія, Російська імперія і Австрійська монархія, користуючись її слабкістю, вирішили розчленувати Польщу та розширити за рахунок її територій свої володіння.

Виправдовуючи ці кроки, Катерина II писала: «Немає потреби згадувати про причини, що спонукали Нас приєднати до імперії Нашої… землі, що з давніх-давен Росії належали, міста російськими князями створені і народи спільного з росіянами походження і Нам єдиновірні». Приблизно так само пояснювали свої дії й інші держави.

У 1772 р. відбувся **перший поділ Польщі**.

Держава	Отримані території
Росія	Частина східної Білорусі і Прибалтики
Австрія	Південно-Східна Польща, Галичина, західні частини Волині та Поділля
Пруссія	Північно-Західна частина Польщі із Гданськом

ДОСЛІДІТЬ

Правителів яких держав відтворено на карикатурі? Як ви гадаєте, що хотів сказати автор зображення? На основі твору Яна Матейка поясніть, як до цієї події поставилися поляки.

1 — Перший поділ Польщі. Карикатура XVIII ст.;
2 — Ян Матейко. Рейтан на сеймі 1773 року, 1866 р. (Шляхтич Тадеуш Рейтан, щоб не допустити затвердження першого поділу Речі Посполитої, ліг перед виходом зі словами: «Убийте мене, не вбивайте Вітчизну!»)

Приводом до другого поділу Польщі стало те, що сейм розпочав у країні реформи, зокрема прийняв Конституцію, у якій відобразилися ідеї Великої французької революції 1789 р. Але магнати і шляхта були проти цих змін, оскільки ті обмежували їхні права. Вони звернулися по допомогу до сусідів, які не забарилися. **1793 р.** Росія і Пруссія підписали конвенцію про **другий поділ Польщі.**

Держава	Отримані території
Росія	Правобережна Україна й центральна частина Білорусі з Мінськом
Пруссія	Західні польські землі з Познанню

Другий поділ Польщі викликав національно-визвольне повстання під проводом Тадеуша Костюшка. У Правобережній Україні розповсюджувалися листи і прокламації із закликами приєднання до повстання. Проте популярності тут вони не набули. Урешті-решт російські війська придушили повстання, після якого в **1795 р.** було здійснено **третій поділ Польщі.**

Держава	Отримані території
Росія	Волинь, Західна Білорусь, Литва
Пруссія	Решта польських земель із Варшавою

Усього Росія отримала 62 % території і 45 % населення колишньої Речі Посполитої. Близько 80 % українського населення опинилося у складі Російської імперії.

Австрія, скориставшись ослабленням Туреччини в російсько-турецьких війнах, у 1775 р. приєднала Буковину. Відтепер у складі Австрійської монархії Габсбургів опинилися Східна Галичина, Закарпаття і Північна Буковина.

У Правобережній Україні після її приєднання до Росії було запроваджено загальноросійський адміністративний поділ: було створено Київську губернію (центр Київ), Волинську (Новоград-Волинський) і Подільську (Кам'янець-Подільський).

ПОМІРКУЙТЕ

1. Як змінилися території українських земель у складі Російської імперії? Відповідь сформулюй на основі наведеної карти.

2. Як ви розумієте напис на пам'ятній медалі Катерини II? Як особисто ви ставитеся до цих подій?

Пам'ятна медаль Катерини II із приводу приєднання Правобережжя. На лицьовому боці медалі було зображено профіль російської самодержавиці, на зворотному — карта приєднаних земель із написом «Отторженная возвратихъ» — «Відторгнене — повернуто».

2. ЯК ЗМІНИЛОСЯ СТАНОВИЩЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Як змінився адміністративний устрій Правобережжя? Які зміни відбулися в житті різних верств населення?

Приєднані 1793 р. землі Правобережної України проголошувалися «споконвіку російськими», а керівні посади й землі надавалися росіянам та полякам, які підтримували імперію. Польські шляхтичі урівнювалися у правах з російськими дворянами лише за умови прийняття присяги на вірність російській імператриці та державі. Тоді шляхта отримувала свободу віросповідання і шляхетське самоврядування, звільнялася від сплати державних податків та військової служби, а її майно визнавалося недоторканним.

Водночас якщо хтось зі шляхти не бажав присягати, йому дозволялося продати нерухомість і у тримісячний термін залишити територію імперії. Поступово у краї розпочались адміністративні зміни. Керівні посади й конфісковані в опозиційної шляхти та католицької церкви землі надавалися росіянам і полякам, які підтримували імперію.

Для українського селянства, що становило більшість населення Правобережжя та найбільше потерпало від сваволі місцевих панів, ніяких змін не відбулося. До правобережних селян застосовувалося кріпосне право російського зразка.

Як зазначав історик Володимир Антонович, поляки втратили юридичну владу над селянами, характерну для часів Речі Посполитої, але їхнє економічне панування було повністю визнане й захищене законом та міцною владою.

ПОМІРКУЙТЕ

До кого було звернено указ? За чим мали стежити керівники губерній і священники? Які права мали селяни?

З указу імператора Павла I від 1797 р. «Про належну слухняність селян своїм поміщикам у повинностях і про обов'язки щодо цього губернського начальства та парафіяльних священників»

...Усі селяни, які належать поміщикам, мають бути слухняні поміщикам своїм у сплаті оброку, роботах і всякого роду селянських повинностях, побоюючись за непослух і свавілля неминучого суворого законного покарання.

За даними істориків, у 1795 р. серед правобережних селян поміщицькі кріпаки становили 85,2 %, а державні селяни — 14,8 %, тоді як у цілому по Росії — 60 % і 40 % відповідно. Поміщицькі селяни перебували в особистій залежності від своїх власників. Закон забороняв їм отримувати на своє ім'я землю, будинок, позичати гроші під заставу, залишати помістя, скаржитися на власника. В обов'язок поміщицьких селян входило виконання повинностей на користь держави (платити подушну подать і поставляти солдатів) та поміщиків (відробляти панщину і платити оброк).

ПОМІРКУЙТЕ

Яким залишилося становище селян після переходу під владу Російської імперії? Що змінилося?

Історик Дмитро Дорошенко про становище у Правобережжі наприкінці XVIII ст.

Російський уряд залишив без змін соціально-економічний лад, що був під Польщею. Кріпацтво... наприкінці XVIII ст. досягло в Польщі найбільшого розвитку... дістало від російського уряду повну підтримку... Селянська маса, яка сподівалася, що перехід під владу православної Росії принесе їй полегшення, розчарувалась.
Єдине, що змінилося супроти давніших порядків, це свобода повернення від церковної унії до православія. Російська влада навіть спонукала до цього. Але й це не поліпшило долі української кріпацької маси, а скасування уніятської церкви з її культурними установами привело тільки до ослаблення культурних впливів.

Ознакою імперської влади була присутність в Україні російської армії. Її загони розміщувалися по всій території, а командири обкладали населення повинностями. Найтяжчою з них став призов до армії. Термін служби становив 25 років. Через часті війни це вважалося рівнозначним смертному вироку. Нерідко пани карали непокірних кріпаків відправленням до армії.

Водночас правобережним містам дозволялося витрачати прибутки від торгівлі на потреби міського господарства. Створювалися нові митниці поблизу прикордонних міст, налагоджувався регулярний поштовий зв'язок, школи передавались у підпорядкування місцевій адміністрації, а в навчанні запроваджувалася російська мова.

3. ЯКИМ БУЛО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЇ

ПОМІРКУЙТЕ

Як змінився адміністративний устрій західноукраїнських земель? Чим характеризувалося життя різних верств населення?

Після трьох поділів Речі Посполитої значна частина українських земель опинилася під владою австрійських Габсбургів і адміністративно належала до різних частин монархії. Більшість західних українців жили в Галичині, Закарпаття належало Угорському королівству, а Північна Буковина виділялася в окрему адміністративну одиницю.

ДОСЛІДІТЬ

Розкажіть, коли західноукраїнські землі опинились у складі Австрійської імперії, та покажіть їх на карті (с. 249).

Дві третини (66 %) населення Галичини становили українці. Майже 20 % — поляки й приблизно 10 % — євреї, причому українці населяли переважно Східну Галичину, а поляки — Західну. Панівним станом тут була польська шляхта. У Буковині, де українців налічувалося до 75 % населення, провідні позиції займали румунські бояри, а в Закарпатті (40 % українців) — угорські поміщики. Більшість українців у всіх трьох регіонах, підконтрольних Австрії, була сільським населенням.

З отриманих унаслідок поділу Речі Посполитої земель Австрійська імперія утворила **Королівство Галіції та Лодомерії** із центром у Львові. Усю владу у своїх руках зосереджував намісник, призначений австрійським імператором. Щоб схилити на свій бік галицьку верхівку, Відень дозволив магнатам, шляхті та духівництву обирати становий сейм. Окремим округом цього «королівства» стала Буковина із центром у місті Чернівці.

Основною галуззю економіки було сільське господарство, проте рівень його виробництва залишався надзвичайно низьким. Селяни користувалися земельними наділами, пасовищами й луками, незначною частиною лісів. За все вони мусили нести повинності, відпрацьовувати панщину, а також сплачувати податки державі та церкві. Урешті-решт селянинові з того прибутку лишалося 15–30 %. Перехід поміщицьких господарств до товарно-грошових відносин призводив до зростання панщини.

ДОСЛІДІТЬ

Як характеризує становище селянства історик? Що було причиною такого становища?

Історик Орест Субтельний про становище селянства

Умови життя в населених українцями землях імперії Габсбургів характеризувалися одним словом: бідність. Горбистий рельєф та невеликі наділи ускладнювали обробку землі, а постійний гніт польської шляхти доводив селян до повного виснаження.

Фільваркові маєтки, заможні селянські господарства володіли водними млинами й вітряками та поставляли свою продукцію не лише на внутрішній ринок, а й за кордон. В останній чверті XVIII ст., окрім пшениці, жита і ячменю, у західноукраїнських землях почала з'являтися кукурудза, картопля, цукровий буряк і технічні культури — тютюн, льон, коноплі, хміль.

Магнатські господарства ставали багатогалузевими та орієнтувалися на потреби ринку. Це мотивувало господарів привозити породистих корів з Голландії, коней — з Італії, Туреччини та Іспанії, овець — з Валахії. Господарники засновували молочарні, овечі ферми, кінні «заводи», ферми з вирощування свиней.

У Північній Буковині головними культурами в сільському господарстві ставали кукурудза та картопля. У цьому регіоні було мало землі, придатної для землеробства, тому поширювалося розведення великої рогатої худоби й овець.

Міське життя в Західній Україні розвивалося повільно. Єдиним великим містом був Львів із тридцятьма тисячами жителів. Більшість містян становили поляки, німці, євреї, вірмени.

ПОМІРКУЙТЕ

Як оцінюють економічний стан Галичини історики? Із чим вони пов'язують занепад економіки краю? (на основі документа на с. 254)

Історики про становище західноукраїнських міст

Дмитро Дорошенко

До рук австрійської влади Галичина перейшла в стані економічного занепаду. Шведські війни, російська окупація, боротьба магнатів між собою, занепад зовнішньої торгівлі — усе це довело край до зубожіння. Особливо тяжким було становище української людності, яка становила головну масу населення.

Орест Субтельний

Після поділів Польщі галицькі міста було відрізано від традиційних ринків в Україні, їхня й без того тяжка доля стала ще тяжчою. Не дивно, що Галичина мала репутацію однієї з найбільш відсталих частин імперії... українці мали обмежений доступ до політичної влади через відсутність дворянства. Не маючи міського населення, вони лишалися поза цариною торгівлі та промисловості.

На Закарпатті налічувалося 27 міст і містечок, на промисловий і торговий центр краю поступово перетворювався Ужгород. Однак економічний розвиток міст гальмувався їхньою залежністю від феодалів. Жителі багатьох закарпатських міст нарівні із селянами-кріпаками відбували панщину та сплачували натуральну данину.

У другій половині XVIII ст. в західноукраїнських землях почали з'являтися перші мануфактури з виробництва сукна та полотна. Проте переважним залишалося ремісниче виробництво. Габсбурги мало опікувалися економічним розвитком окраїн своєї імперії.

4. ЯК НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ВПЛИНУЛИ РЕФОРМИ МАРІЇ-ТЕРЕЗІЇ І ЙОСИФА II

ПОМІРКУЙТЕ

Які реформи запроваджувала австрійська влада? Чи були вони важливими для українського населення? Чому?

Входження українських земель до складу Австрійської імперії збіглося в часі з реформами в державі Габсбургів, які проводили імператриця Марія-Терезія та її син — Йосиф II.

ДОСЛІДІТЬ

Які реформи було запроваджено? Чи стосувалися вони українського населення? Як впливали на нього?

Основні реформи Марії-Терезії та Йосифа II

Селянська	1775 р.— заборона панам вводити додаткові повинності. 1782 р. — звільнення селян від особистої залежності: дозвіл одружуватися на власний розсуд, навчатися ремесел, пересуватися по країні. 1786 р. — визначення категорій селян і розмірів панщини залежно від кількості землі (від 12 до 156 днів панщини на рік, 3 дні на тиждень). 1787 р. — оголошення земель, що перебували в користуванні селян, їхніми володіннями. 1789 р. — встановлення розмірів усіх повинностей пропорційно до кількості землі в селянина (не більше 30 % доходу від землі, які сплачуються грошима)
Релігійна	Підпорядкування церкви державі; перетворення священників на державних службовців; ліквідація ордену єзуїтів; зрівняння у правах католицької, протестантської та греко-католицької церков; проведення секуляризації церковних земель
Освітня	Проголошення загальної середньої освіти; створення мережі навчальних закладів (однокласні і двокласні школи з рідною мовою навчання; трикласні двомовні школи; чотирикласні школи з німецькою мовою навчання); переведення шкільної освіти на державний кошт; заснування кількох греко-католицьких семінарій та Львівського університету

У регіонах ці реформи впроваджувалися по-різному, до прикладу, найменше вони торкнулися буковинських селян. Однак усі ці реформи залишили великі землеволодіння та панщину. Лише 4% усіх земель належали державі, церкві, міським громадам і вільним селянам. Та все ж, за словами Івана Франка, «після австрійських законів хлоп не був уже панська власність і ґрунт його не був панська власність».

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які українські землі перейшли під владу Російської імперії наприкінці XVIII ст.?
2. Які адміністративні та соціально-політичні зміни було запроваджено на початку російського панування на Правобережжі?
3. Чим характеризувався соціально-економічний стан західноукраїнських земель наприкінці XVIII ст.?
4. Назви основні реформи Марії-Терезії і Йосифа II.
5. Чи погоджуєшся ти з міркуваннями Катерини II щодо повернення «споконвічних відторгнених земель» у результаті поділів Речі Посполитої?
6. Як ти думаєш, чому російська влада у своїй соціальній політиці спиралася на католицьку польську шляхту, а не на православне українське селянство, яке становило більшість населення Правобережжя?
7. У чому виявилася прогресивність, а в чому — обмеженість реформ австрійської влади?

А ЩО ТИ МОЖЕШ

Склади план «Наслідки поділів Польщі для українських земель».

Виконай завдання 31.1, 31.3 і 31.4 в е-додатку.

§32–33 | Розвиток культури в українських землях у другій половині XVIII ст.

ОБГОВОРІТЬ У КЛАСІ

Пригадайте й назвіть основні події історії України в 20–90-х рр. XVIII ст. Як ви вважаєте, як ці події вплинули на розвиток української культури того часу? Складіть перелік чинників, що позначалися на культурно-духовній сфері суспільства, і зазначте можливі наслідки цих впливів. Порівняйте ваші думки з матеріалом підручника.

1. ЯКИМИ БУЛИ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В ЦЕЙ ПЕРІОД

ДОСЛІДІТЬ

На основі тексту складіть у зошиті Т-таблицю (таблицю у вигляді відповідної літери). Які висновки на її основі можна зробити?

Чинники, що сприяли розвитку культури	Чинники, які перешкоджали розвитку культури

У Гетьманщині, з одного боку, і Правобережжі та західноукраїнських землях — з іншого, розвиток культури відбувався по-різному, оскільки на початку XVIII ст. ці регіони України перебували у складі різних держав. До ліквідації Гетьманщини духовне життя Лівобережжя розвивалося в більш сприятливих умовах. Близьким до нього культурним життям жила Слобожанщина, пізніше — Південь України. Гетьманська держава забезпечувала частині українського народу широкі можливості розвивати культуру на власний розсуд.

Однак послідовний курс Російської імперії на перетворення Лівобережної України на російську провінцію поступово позбавляв українську культуру можливостей розвитку. У російській частині України розгортався процес русифікації, у Західній Україні — полонізації, онімечення та мадяризації. Обидві монархії — австрійська та російська — намагалися обмежити національно-культурний розвиток українського населення.

Імперські кордони обмежили культурні контакти Гетьманщини із Західною Європою. Водночас Російська імперія здобула можливість використовувати інтелектуальний потенціал Гетьманщини. Переїзд високоосвічених українців до імперії був характерним явищем того часу. Українці

обіймали високі посади в Російській державі: від вищих державних адміністраторів і церковних ієрархів до ректорів вищих навчальних закладів та вихователів у царській родині. Так, у Слов'яно-греко-латинській академії в Москві з 1701 по 1762 рр. працювало 95 професорів із Києво-Могилянської академії. У XVIII ст. в Росії не було жодної культурної галузі, де не відзначилися б українці.

2. ЯКІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ІСНУВАЛИ В ТОГОЧАСНІЙ УКРАЇНІ

ПОМІРКУЙТЕ

Які зміни в розвитку освіти відбувались упродовж століття в різних регіонах України? Що було характерним для розвитку науки?

Політика Російської, а з кінця XVIII ст. і Австрійської імперії щодо українських територій значно впливала на розвиток освіти й науки в Україні.

На території Гетьманщини, наприклад, рівень шкільної справи був доволі високим. Дослідниця Наталія Полонська-Василенко зазначала: «Початкових шкіл у Гетьманській Україні було дуже багато. У XVIII ст. майже кожне село мало свою школу. Існували ці школи при церквах, навчали в них дяки. У монастирях теж були школи, в яких навчали ченців». На початковому курсі, що тривав три роки, діти навчалися читання і письма.

Проте згодом на підросійській території України стан справ в освіті змінився на гірше, школи стали дієвим знаряддям русифікації.

ДОСЛІДІТЬ

Як автор описує стан справ в освіті в другій половині XVIII ст.?

Дослідник історії культури Мирослав Попович про парафіяльні школи на підросійській території України у другій половині XVIII ст.

Майже не стало шкіл у панських, покріпачених селах. Деякі священники, нічого у своєму житті, крім богослужебних текстів, не читаючи, ставали практично неписьменними після того, як вивчили ці тексти напам'ять. У кінці 60-х років, коли збиралися підписи під зверненнями до Катерини II, виявилося, що більшість старшин не вміє навіть розписуватися. І все ж можна сказати, що більшість людей старої України вчилася в школах-дяківках і в масі своїй читати вміла.

У 1782–1786 рр. Російська імперія провела освітню реформу. Відтак з 1786 р. в губернських містах було запроваджено **головні народні училища** (чотирикласні навчальні заклади з п'ятирічним курсом навчання), а в повітових — **малі народні училища** (двокласні навчальні заклади з дворічним курсом навчання). Навчання в таких школах було безоплатним і

доступним для всіх верств. Реформа мала на меті дати освіту першочергово міському населенню, щоб забезпечити потреби виробництва та торгівлі.

Дівчата теж мали змогу здобувати освіту в народних училищах, після закінчення яких вони могли продовжувати навчання в жіночих пансіонах та інститутах. Родини козацьких старшин мали дозвіл навчати своїх доньок у спеціалізованих закладах Росії — інститутах шляхетних дівчат.

Проте в училищах було заборонено навчання українською мовою. Вони також стали знаряддям русифікації.

У селах Правобережжя і Східної Галичини теж існували дяківські й уніатські школи та колегії. Основна частина шкіл відкривалася при василіянських[40] монастирях, які було об'єднано за зразком ордену єзуїтів. Такі школи діяли у Володимирі, Гощі, Любарі, Шаргороді, а згодом — в Овручі, Кременці, Кам'янці-Подільському, Житомирі.

У західноукраїнських землях за часів реформ Габсбургів відкривалися початкові школи. Планувалося також започаткувати жіночі школи. Проте, незважаючи на сприяння з боку австрійського уряду, україномовних шкіл у краї було мало й діяли вони переважно в містах. Українською мовою навчали у василіянській школі в Бучачі та Дрогобичі, у монастирській школі в Лаврові.

Значну роль у розвитку освіти й культури відігравали середні навчальні заклади — колегіуми. На території Гетьманщини і Слобожанщини у XVIII ст. діяли православні колегіуми в Чернігові, Харкові, Переяславі. Навчатися тут могли представники всіх соціальних верств. Наприкінці століття Чернігівський і Переяславський колегіуми були перетворені на церковні навчальні заклади, а Харківський — на казенне училище.

На Правобережжі й у західноукраїнських землях діяли василіянські (у минулому єзуїтські) колегіуми у Львові, Луцьку, Острозі, Перемишлі, Кам'янці й інших містах. Упродовж XVIII ст. їх кількість в українських землях зросла вдвоє. Безкоштовне навчання і ґрунтовна програма в єзуїтських колегіумах приваблювали юнаків з незаможної шляхти. Подекуди при колегіумах існували бурси (гуртожитки) для незаможних студентів.

Вищу освіту в Україні у XVIII ст. давали лише два навчальні заклади — Львівський університет і Києво-Могилянська академія. Львівський університет — перший вищий навчальний заклад в Україні, заснований у XVII ст. Він мав два факультети — філософський і теологічний (богословський). Більшість студентів були католиками, третина — уніатами й лише одиниці — православними. Із приєднанням Галичини до Австрійської імперії в університеті відбулися певні зміни. Австрійський уряд дозволив існування кафедр, які ввійшли до так званого Руського інституту, діяльність якого суворо регламентувалася. У навчальний процес було запроваджено викладання української мови. Однак інші предмети викладалися тільки польською й німецькою мовами.

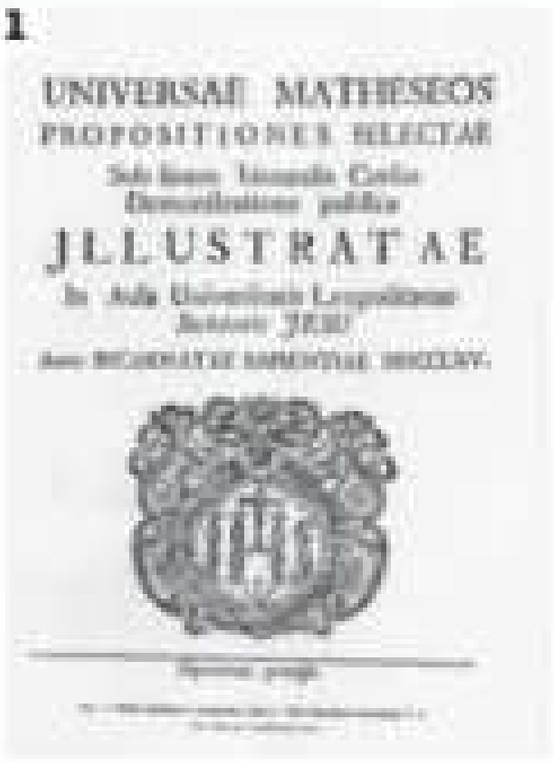
[40] *Василіяни* — один з основних чернечих орденів Української греко-католицької церкви.

Львівський університет став осередком розвитку науки. У другій половині XVIII ст. тут було відкрито кафедру математики, яку очолив Фаустин Гродзіцький — автор підручника з архітектури й математики, створено фізико-математичний кабінет, відкрито університетську астрономічну обсерваторію для досліджень небесної сфери.

ДОСЛІДІТЬ

Якими були особливості діяльності Львівського університету?

1

UNIVERSAE MATHESEOS
PROPOSITIONES SELECTAE
Solemni Incoeptis Cursu
Demonstrationes publicae
JLLUSTRATAE
In Aula Universitatis Leopoliensis
Anno JESU
Anno RECUPERATAE SALUTIS HUCCLXV.

2

1 — навчальні плани Львівського університету, 1765 р.;
2 — будівля Львівського університету на вул. Краківській

Могилянська академія в Києві була першим вищим навчальним закладом, що відповідав запитам і потребам духовного життя українського народу. Її вихованці відкривали школи, засновували бібліотеки, сприяли розвиткові науки, літератури, мистецтва не лише в Україні, а й у Росії, Білорусі, Сербії. Попри тиск російської влади впродовж XVIII ст. в академії розвивалося викладання математики, природничих наук, філософії та мов (німецької, староєврейської, французької тощо).

Чисельність студентів коливалася в межах 1000 осіб. Їхнє матеріальне становище було скрутним, заробляли переважно *миркуванням*, тобто співами кантів[41] («Мир вам...» — один з відомих тоді кантів). Під час канікул студенти розходилися «мандрівними дяками» по Україні. Вони наймалися домашніми вчителями, заробляли на хліб писанням скарг, листів, малюванням. Проте для більшості студентів матеріальна скрута не перебивала жаги до знань, і саме навчання ставало потребою їхнього життя.

[41] *Кант* (від лат. *cantus — спів, пісня*) — церковна або світська пісня для триголосного ансамблю або хору, що була поширеною в XVI–XVIII ст. в Україні.

ДОСЛІДІТЬ

Яким, за свідченням письменника, було становище студентів?

З опису письменником Миколою Гоголем студентського життя

Граматики, філософи і богослови... із зошитами під пахвою брели до класу... В кишенях їх, крім міцних тютюнових корінців, нічого не було. Запасів вони не робили ніяких і все, що попадалось, з'їдали тоді ж.

Навчання мало тривати 12 років, до класів можна було вступали протягом року. Деякі класи, наприклад з риторики, філософії та богослов'я, студеї відвідували по декілька років. Якщо студей закінчив богослов'я, він мав право женитися на дочці священника з парафією у 80–100 дворів, якщо покинув після філософії — 60–80 дворів, риторики й нижче — менш ніж 60 дворів.

ДОСЛІДІТЬ

Про що, на вашу думку, свідчив цей указ?

З митрополичого указу 1761 р.

Студентам Київської академії, що готуються стати священниками, і особливо тим, що не мають тридцяти років, завершити навчання богослов'ям, у противному випадку тим, хто не закінчить богослов'я, багаті парафії надаватись не будуть... Священникам «дочок своїх за невчених не видавати під загрозою втрати місць».

Уся козацька старшина навчалася в академії, студентів зі старших класів набирали до інших навчальних закладів Росії, посилали на навчання за кордон, призначали на різні чиновницькі посади.

Однак із 60-х рр. XVIII ст. матеріальне становище академії поступово погіршується. Падінню престижу академії сприяло й те, що українська шляхта прагнула зрівнятися з російським дворянством і віддавала своїх дітей на навчання в освітні заклади російської столиці.

ДОСЛІДІТЬ

Порівняйте умови навчання в Києво-Могилянській академії та Львівському університеті у XVIII ст. За потреби скористайтеся додатковими ресурсами.

3. У ЯКИХ УМОВАХ РОЗВИВАЛАСЬ УКРАЇНСЬКА НАУКА

ПОМІРКУЙТЕ

Що було характерним для розвитку тогочасної науки?

Києво-Могилянська академія і Харківський колегіум були центрами розвитку науки. До сфери наукових інтересів студентів і викладачів входили природничі знання.

Розвиток наукових знань

Іріней Фальковський

Ректор академії, єпископ, енциклопедично освічена людина, автор 92 наукових і літературних праць. Створив підручник із практичної математики, цивільної та військової архітектури, написав дослідження з географії, астрономії, історії.

Нестор Амбодик-Максимович

Засновник вітчизняної педіатрії та акушерства, автор праці «Лікарська речовина, або опис цілющих рослин».

Мартин Тереховський

Мікробіолог, одним з перших у світі довів, що мікроорганізми не самозароджуються в організмі, а заносяться ззовні, що пізніше підтвердив Луї Пастер.

Данило Самойлович

Перший український епідеміолог, військовий лікар, запропонував нові методи запобігання епідемії чуми.

Фаустин Гродзіцький

Завідувач кафедри математики у Львівському університеті, автор підручника з математики та архітектури. Відкрив астрономічну обсерваторію.

Григорій Сковорода

Філософ, який прагнув пізнати сутність людського буття та щастя через самопізнання та «сродну» людині працю. Автор збірок творів «Сад божественних пісней» та «Басні Харьковскіе».

ДОСЛІДІТЬ

1. Праці Григорія Сковороди не видавалися друком за його життя, але були популярними й поширювалися рукописно. Сенс його життя, прагнення свободи сформульовано в епітафії, яку Сковорода заповів викарбувати на власній могильній плиті: «Світ ловив мене, та не спіймав».
   Які особливості тогочасного життя Г. Сковорода відобразив у вірші «Всякому місту — звичай і права»? Яка основна ідея вірша?

Всякому місту — звичай і права,
Всяка тримає свій ум голова:
Всякому серцю — любов і тепло,
Всякеє горло свій смак віднайшло.
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум...
Той безперервно стягає поля,
Сей іноземних заводить телят.
Ті на ловецтво готують собак,
В сих дім, як вулик, гуде від гуляк.
[...]
Ладить юриста на смак свій права,
З диспутів учню тріщить голова.
Тих непокоїть Венерин амур,
Всякому голову крутить свій дур.
В мене ж турботи тільки одні,
Як з ясним розумом вмерти мені.
Знаю, що смерть — як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона.
[...]
Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
Той, в кого совість, як чистий кришталь...

2. Спираючись на текст та ілюстрації, розкажіть, які галузі науки розвивали у XVIII ст.

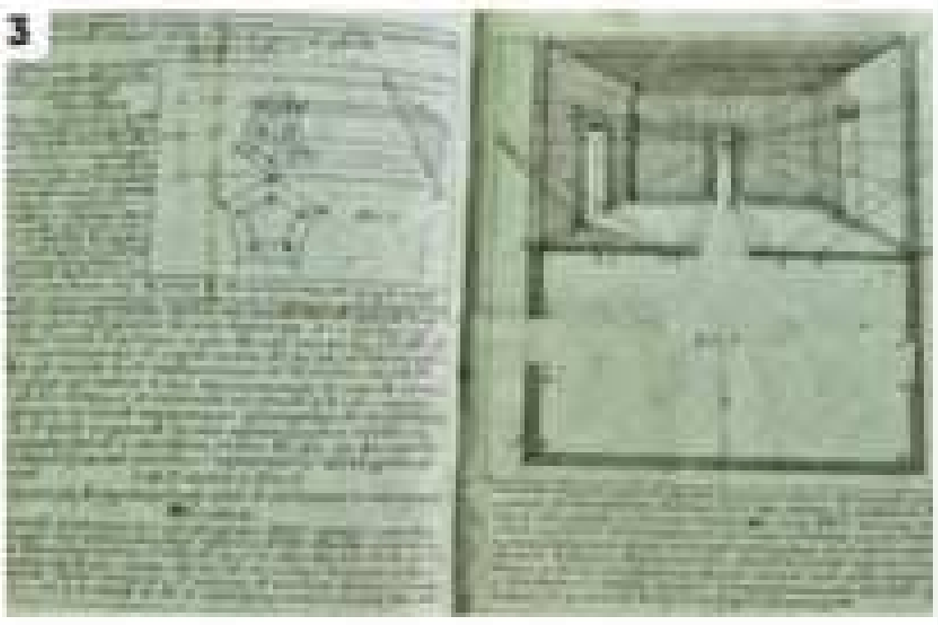
1

2

3

4

5

6

1 — сторінка рукопису курсу математики Феофана Прокоповича;
2 — рукописний план міста Харкова, 1787 р.;
3 — сторінки підручника І. Фальковського «Короткий виклад змішаної математики»;
4 — зображення М. Тереховського у Страсбурзькому університеті під час підготовки до захисту докторської дисертації;
5 — сторінки популярного твору з медицини, перекладеного Н. Амбодиком-Максимовичем;
6 — фото парку «Софіївка» в Умані (Черкаська область)

4. ЯКІ СТИЛІ ПАНУВАЛИ В УКРАЇНСЬКІЙ АРХІТЕКТУРІ

ПОМІРКУЙТЕ

Які видатні пам'ятки архітектури було створені в ці часи? Які особливості розвитку архітектури цього періоду?

В архітектурі 20–90-х рр. XVIII ст. продовжував панувати стиль бароко, характерними рисами якого були парадність, складні форми споруд, поєднання архітектури, скульптури й живопису, використання арок, куполів та колон.

У вітчизняній архітектурі у стилі бароко за західними взірцями будувалися храми, як уніатські, так і православні, та громадські споруди. Пам'яткою такої архітектури є собор Святого Юра у Львові, закладений 1744 р. У стилі бароко споруджено дзвіницю Києво-Печерської лаври, надбудову дзвіниці в Софійському соборі, митрополичий будинок, Маріїнський палац та Андріївську церкву в Києві.

ДОСЛІДІТЬ

Назвіть зображені пам'ятки та архітекторів, які над ними працювали. Визначте та перелічіть притаманні архітектурі бароко риси, що простежуються в усіх пам'ятках. Із чим була пов'язана мода запрошувати іноземців-архітекторів для спорудження будівель в Україні?

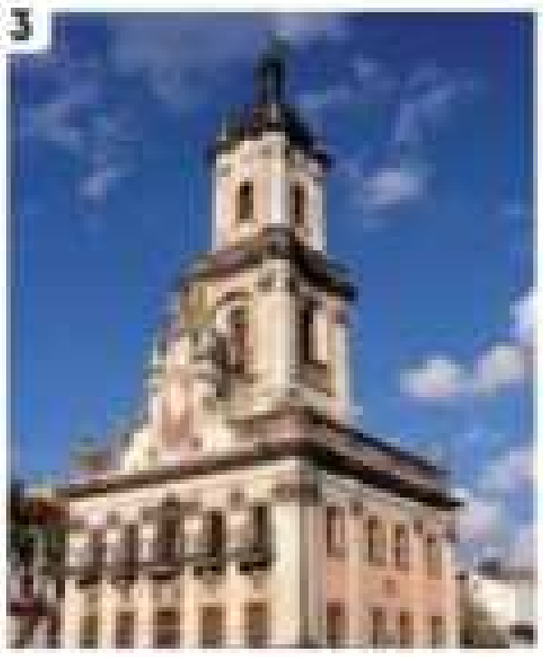
1

2

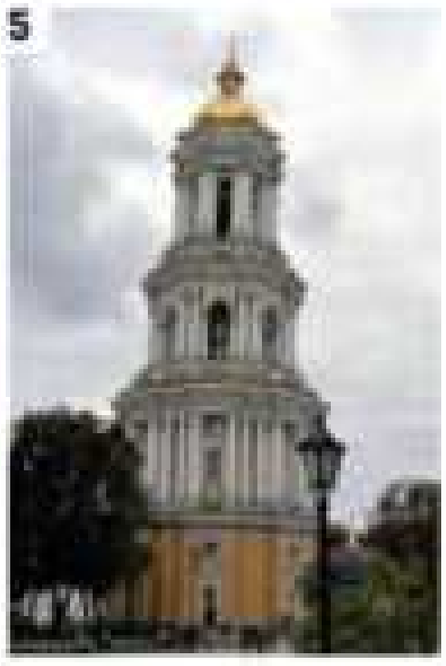
3

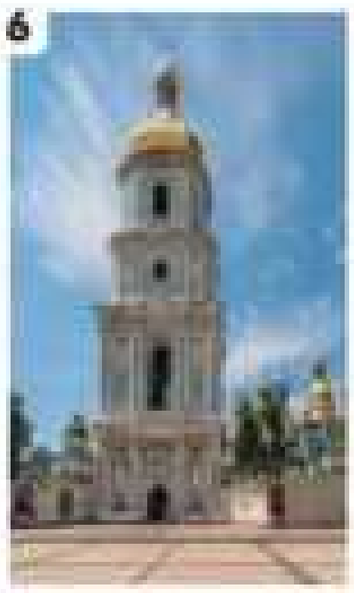

4

5

6

7

8

1 — собор Св. Юра у Львові, за проєктом львівського будівничого — підприємця німецького походження Бернарда Меретина, 1744–1762 рр.;
2 — Йоганн Пінзель. Скульптурна група Юрія-змієборця на фасаді собору Св. Юра;
3 — ратуша в Бучачі (Тернопільська обл.), зведена близько 1750 р. Бернардом Меретином, скульптор Йоганн Пінзель;
4 — Успенський собор у Почаєві, збудовано за проєктом німецького архітектора Готфріда Гофмана в 1771–1780 рр.;
5 — велика дзвінниця Києво-Печерської лаври, споруджена в 1731–1744 рр. за проєктом Йоганна-Готфріда Шеделя;
6 — триярусна дзвіниця Софії, сучасний вигляд. Перебудована в 1744–1748 рр. за проєктом Йоганна-Готфріда Шеделя (у 50-х рр. XIX ст. надбудовано четвертий ярус);
7 — Андріївська церква в м. Київ, збудована за проєктом Франческо Бартоломео Растреллі, 1747–1762 рр.;
8 — Маріїнський палац у Києві, зведений у 1750–1755 рр. за зразком палацу, спроєктованого Бартоломео Растреллі для Олексія Розумовського

Серед українських архітекторів у стилі пізнього бароко будували Іван Григорович-Барський і Степан Ковнір. Іван Григорович-Барський був вихованцем Києво-Могилянської академії, співпрацював із Йоганном Шеделем. Він спроєктував перший київський водогін, павільйон-фонтан «Самсон» у Києві на Подолі, старий гостинний двір, а також цілу низку будівель у різних містах України.

Визначним українським архітектором був Степан Ковнір. За його участю зведено так званий Ковнірівський корпус та дзвіниці на Ближніх і Дальніх печерах у Лаврі, Кловський палац тощо.

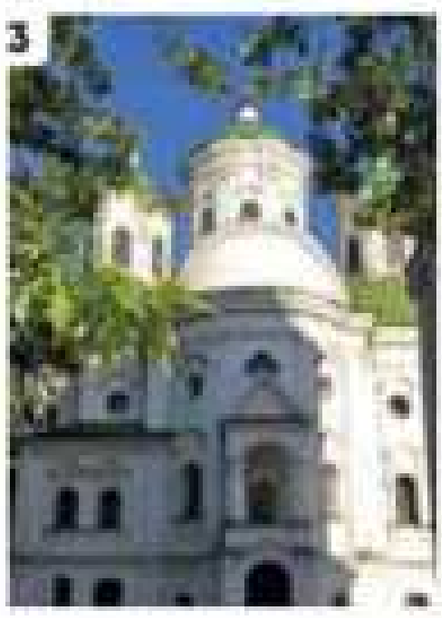
Ознаки барокової архітектури набули в Україні надзвичайного поширення — навіть у дерев'яних спорудах народних майстрів. Прикладом є найвизначніша пам'ятка дерев'яної церковної козацької архітектури XVIII ст. — Троїцький собор, зведений у колишньому запорозькому місті Самар (нині неподалік від м. Новомосковська). Цей храм народний майстер Яким Погребняк звів із дерева без жодного цвяха. Троїцький собор належить до ста найкращих дерев'яних споруд світу.

ДОСЛІДІТЬ

Визначте й перелічіть особливості, притаманні будівлям Івана Григоровича-Барського. Що поєднує його будівлі з періодом українського бароко початку XVIII ст.? Які нові риси архітектури ви бачите у спорудах Степана Ковніра?

1

2

3

4

5

6

1 — павільйон-фонтан «Самсон» у Києві;
2 — церква Миколи Набережного поблизу Дніпра в Києві;
3 — Покровська церква на Подолі в Києві;
4 — Собор Різдва Богородиці в Козельці;
5 — Ковнірівський корпус Києво-Печерської лаври;
6 — Кловський палац у Києві

ПОМІРКУЙТЕ

У чому особливість архітектури Троїцького собору?

Троїцький собор у м. Новомосковськ, Дніпропетровська обл.

Згодом в архітектурі відбувся перехід до класицизму, елементи якого почали з'являтися в Україні ще із середини XVIII ст. Для класицизму були характерними чіткість архітектурних форм, відмова від пишного оздоблення, світлі кольори (стіни переважно жовті, а колони — білі).

ДОСЛІДІТЬ

Визначте й перелічіть ознаки архітектурного класицизму в наведених пам'ятках.

1 — палац Петра Румянцева-Задунайського в с. Качанівка;
2 — палац Кирила Розумовського в Батурині

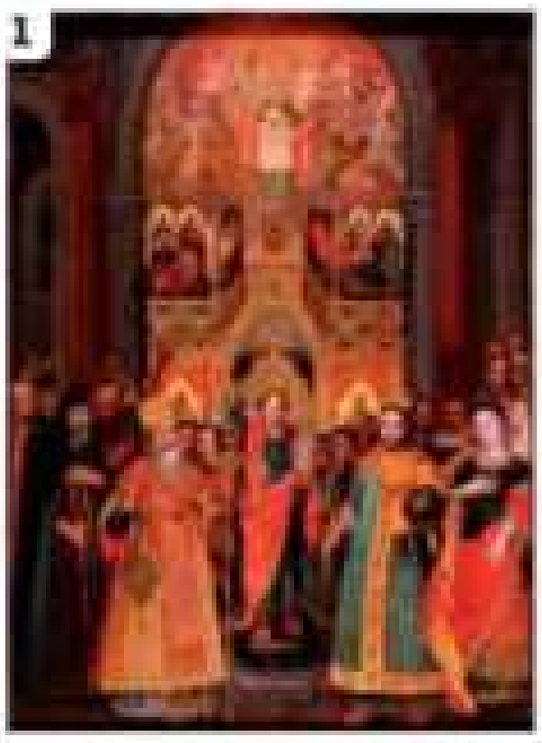
5. ЯКІ ПАМ'ЯТКИ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА СТВОРЕНО У XVIII СТ.

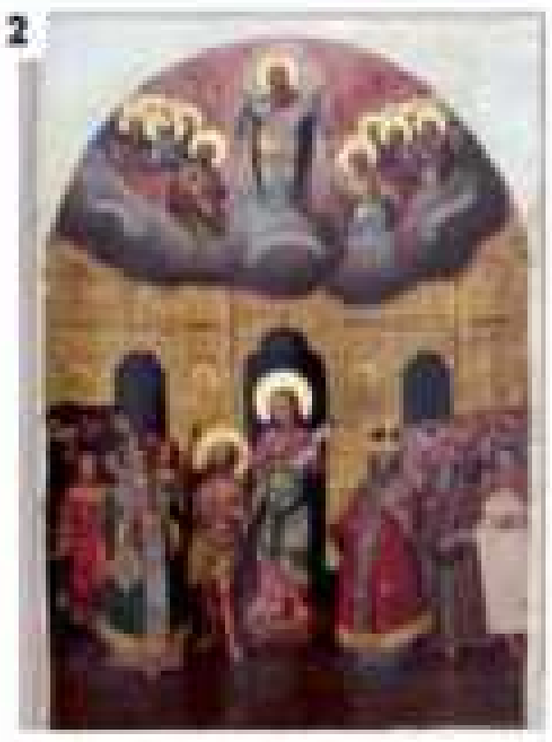
ДОСЛІДИТЬ

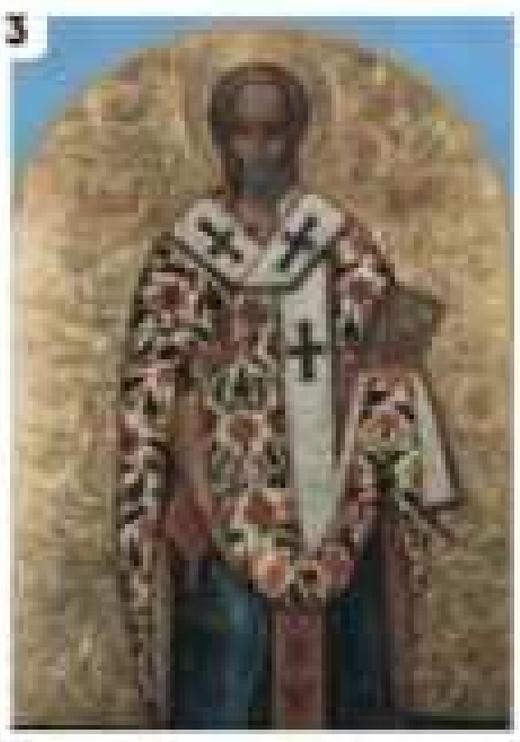
Які стилі та особливості притаманні образотворчому мистецтву тих часів?

В українському живописі XVIII ст. також відбувалася зміна стилів — від бароко до класицизму.

На той час поширювався особливий портретний жанр. Портрети військової верхівки, ктиторів[42], опікунів, меценатів, церковних старост зображувалися у фрагментах церковного розпису або на пишних іконостасах. Показовою тут є ікона Покрови з портретом переяславського полковника Семена Сулими та його родини (с. Сулимівка Київської області).

1 — ікона Покрови з портретом Семена Сулими та його родини (перша пол. XVIII ст.);
2 — ікона Покрови із зображенням чернігівського полковника Павла Полуботка (перша пол. XVIII ст.);
3 — ікона із церкви Святого Миколая Набережного в Києві

[42] *Ктитор* (від грец. *будівничий, засновник*) — особа, на кошти якої збудовано або убрано іконами або фресками православний храм чи монастир.

ПОМІРКУЙТЕ

Які ознаки живопису українського бароко відобразилися на пам'ятках, зображених на с. 266?

Найвидатнішими тогочасними майстрами світського портрета були Дмитро Левицький, Антон Лосенко, Володимир Боровиковський. Ці митці, як і багато інших, залишаючись українцями по крові та культурі, навчалися за кордоном у майстернях видатних художників, а потім змушені були працювати в Петербурзі, примножуючи славу Російської імперії.

ДОСЛІДІТЬ

1. Як українські митці перетворювалися на російських художників? У чому особливість манери живопису В. Боровиковського?

Іван Крип'якевич про Володимира Боровиковського

На тлі тогочасного мистецтва і життя московської Півночі відбиває постать українського релігійного маляра й портретиста Володимира Боровиковського (1757–1825 рр.). Він походив із Миргорода на Полтавщині, зі старої козачої родини, у якій малярство було родовим. Малярем-іконописцем був його батько Лука Боровик, малярами були його дядько... і всі три брати — Василь, Петро та Іван. Молодий Володимир навчився малярства в родинній хаті й уже як відомий маляр виїхав до Петербурга... «Портрети, — пише Гнедич, — виходили в Боровиковського задивляючі. Він добре володів гамою фарб, умів надати їм чарівної гармонії... коли зі звичайних орденів виходив барвовий акорд...»

2. Які нові ознаки портретного живопису порівняно з портретами XVII — початку XVIII ст. можна побачити на цих полотнах?

1 — Д. Левицький. Портрет Дені Дідро;
2 — А. Лосенко. Портрет актора Федора Волкова;
3 — В. Боровиковський. Портрет Софії Раєвської

У творчості народних художників поширеними образами стали повстанці, гайдамаки, ватажки Коліївщини. Найулюбленішим з-поміж інших був образ козака Мамая. Сюжет картин про нього (відомо понад 100 варіантів) завжди один і той самий: підібравши під себе ноги, сидить на землі молодий козак. Народну картину із цим зображенням можна було побачити майже в кожній хаті.

ДОСЛІДІТЬ

Які ознаки народного живопису відображено на картинах? Чим, на вашу думку, можна пояснити таку популярність картин із цим сюжетом?

Невідомі художники XVIII ст. різних регіонів України. Козак Мамай

6. ЯК РОЗВИВАЛОСЯ МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО

ДОСЛІДІТЬ

Які жанри музичного мистецтва розвивались у ці часи?

У XVIII ст. в Україні розпочала розвиватися професійна музика. У 1729 р. у Глухові було відкрито перший спеціалізований заклад музичного профілю — школу для підготовки придворних хористів, у якій викладали вокальний спів, гру на скрипці, флейті та басах. За 50 років її діяльності тут навчалося понад 300 хористів. За гетьманування Кирила Розумовського Глухів став музичною столицею України, де існували професійний оркестр та оперний театр, виконувалися найкращі зразки західноєвропейської музики.

Видатними українськими композиторами XVIII ст. були Максим Березовський і Дмитро Бортнянський. Обидва — вихованці Глухівської музичної школи, які після перебування в Петербурзі продовжили освіту в Італії. Навчання **Максима Березовського** було особливо тріумфальним. Він учився в Болонській музичній академії одночасно з Моцартом. З оперою «Демофонт» Березовський переміг у конкурсі на розміщення імені кращого учня на «золотій дошці» академії, випередивши в цьому змаганні Моцарта. Після повернення в Петербург він створив духовні композиції «Віруюо», концерт «Не отвержи мене» та ін.

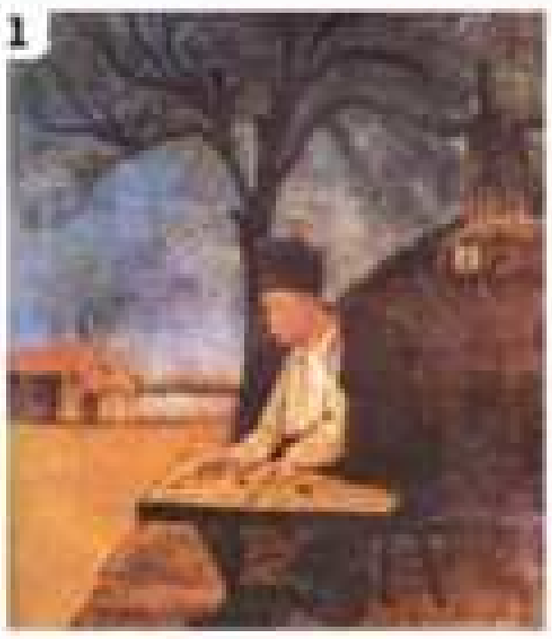
Дмитро Бортнянський навчався у Венеції. Після повернення з Італії написав понад сотню творів хорової духовної музики, а також чимало світських творів різних жанрів. Бортнянський зробив успішну кар'єру при імператорському дворі в Петербурзі. У творчій спадщині композитора кілька опер, які вирізняються помітним впливом української народної пісенної творчості.

Свій слід в українській музичній культурі залишив і композитор **Артемій Ведель.** Він відмовився виїздити з України, а коли його силоміць привезли до Москви, то при першій же нагоді втік до рідного краю, за що потрапив до категорії неблагонадійних. Ведель ігнорував італійську моду й зосереджувався на опрацюванні українських музичних традицій. Він писав переважно духовні музичні твори, створив хорову капелу, керував хорами в Києві і Харкові.

Водночас із професійним музичним мистецтвом існувала й побутова музична культура. На Запорозькій Січі музиканти грали під час походів і святкування перемог, скликали на козацькі ради. Урочистості й народні гуляння на площах Києва супроводжувалися переважно хоровим співом та музикою студентів. На сільських весіллях і ярмарках часто грали мандрівні музиканти — лірники, бандуристи, цимбалісти.

ДОСЛІДІТЬ

Яку роль відігравала музична народна творчість у житті населення?

1

2

3

1 — Невідомий художник XVIII ст. Цимбаліст;
2 — колісна ліра XVIII ст.;
3 — кобза ладкова XVIII ст.

ПЕРЕВІР СЕБЕ

1. Які заклади освіти існували в українських землях?
2. Якими були досягнення тодішніх природничих наук?
3. Схарактеризуй розвиток архітектури в українських землях.
4. Які шедеври живопису було створено в другій половині XVIII ст.?
5. Які зміни відбулися в цей час у розвитку української музики?
6. У чому полягала суперечливість розвитку освіти в 20–90-х рр. XVIII ст.?
7. Що, на твою думку, хотів сказати Сковорода своїм висловом «Світ ловив мене, та не спіймав»?
8. Які пам'ятки архітектури тобі сподобалися найбільше? Які з них ти хотів би / хотіла б побачити?
9. У чому полягали особливості розвитку живопису у 20–90 рр. XVIII ст.?
10. Який зі стилів живопису XVIII ст. тобі найбільше сподобався? Які його особливості?
11. Чому народні картини вважають своєрідним відображенням тогочасного українського життя?

▲ ЩЕ ТИ МОЖЕШ

1. Створи колаж, який презентуватиме українську культурну спадщину другої половини XVIII ст.
2. Визнач основні досягнення і проблеми розвитку освіти в Україні в другій половині XVIII ст. Відповідь оформ у таблиці.
3. Підготуй розповідь про видатного митця XVIII ст.

Виконай завдання 32-33.1, 32-33.2, 32-33.3, 32-33.4 в е-додатку.

УЗАГАЛЬНЮЄМО ЗНАННЯ ТА ВМІННЯ ЗА РОЗДІЛОМ V

ВИКОНУЄМО ПРОЄКТ

Об'єднайтеся в малі групи та виберіть для себе один із запропонованих нижче варіантів проєктної роботи за участі штучного інтелекту.

Варіант 1. Створення історичного блога або щоденника

Тема: Щоденник козака / селянина / учасника гайдамацького чи опришківського руху в другій половині XVIII ст.

Якщо ви обираєте таку тему, ШІ допоможе вам згенерувати тексти у стилі щоденника від імені вигаданого персонажа, який жив у XVIII ст., з описом побуту, подій або навіть діалогами між персонажами.

Результатом вашої роботи буде текстовий блог, до якого ви можете підібрати відповідні зображення та проілюструвати його під час презентації.

Варіант 2. Інтерактивна хронологія

Тема: Хронологія подій другої половини XVIII ст.

У виконанні цього завдання ШІ може вам допомогти зібрати інформацію про події, створити короткі описи та запропонувати візуальні елементи для інтерактивної хронології, яку ви можете презентувати у вигляді історичного календаря, хронологічної таблиці або лінійки часу. Для створення інтерактивної презентації ви можете використовувати такі інструменти, як *Canva* або *Prezi*.

Результатом вашої роботи має стати цифрова хронологія, яку можна презентувати класові.

Варіант 3. Генерація ілюстрацій історичних подій

Тема: Ключові події другої половини XVIII ст.

Для виконання цього завдання зверніться до спеціальних інструментів ШІ для генерації зображень *DALL-E 2* або *Leonardo AI*, щоб створити ілюстрації до подій, як-от ліквідація Запорозької Січі, Коліївщина або діяльність одного з гетьманів того часу.

Результатом вашої роботи має стати візуальний проєкт з кількома зображеннями, що відображають розгортання події. Їх демонстрація під час презентації має супроводжуватися вашими поясненнями.

Важливо пам'ятати, що ШІ — це інструмент, який може значно полегшити роботу над історичним проєктом. Однак остаточний результат залежить від ваших знань, умінь і творчого підходу. Використовуйте ШІ для пошуку та аналізу історичних даних, але не покладайтеся на нього повністю для інтерпретації і написання проєкту. Ваша власна аналітика і розуміння історії є важливими. Ознайомтеся з кількома порадами, над якими варто поміркувати перед початком роботи.

1. Почніть з підготовки до співпраці із ШІ, структурувавши майбутню діяльність.

- Перед тим, як почати роботу, складіть детальний план свого проєкту. Це допоможе вам організувати свої думки й ефективніше використовувати ШІ.
- Використовуйте ШІ для збору необхідної інформації. Зважте, що це не замінить ваш аналіз.
- На основі зібраної інформації створюйте власний текст, використовуючи ШІ лише як помічника.

2. Ваша робота із ШІ розпочнеться з етапу формулювання запитів.

- Будьте конкретними. Що чіткіше ви сформулюєте своє запитання, то точнішу відповідь отримаєте.
- Використовуйте ключові слова. Що більше відповідних ключових слів ви використаєте у своєму запиті, то кращими будуть результати пошуку. Опишіть завдання якомога чіткіше, вказавши географічні дані (наприклад, розташування Січі), дати подій, які вас цікавлять, імена реальних діячів епохи, документи чи художні зображення.
- Експериментуйте з різними формулюваннями. Якщо перший результат вас не задовольнив, спробуйте переформулювати запитання.

3. Коли ви отримали кілька відповідей від ШІ, перевірте їх.

- Не приймайте на віру все, що пише ШІ, — він може генерувати неточну або навіть вигадану інформацію. Завжди перевіряйте факти з кількох надійних джерел.
- Використовуйте різні джерела інформації. Порівнюйте відомості з різних сайтів, книг та інших матеріалів.
- Критично оцінюйте інформацію, ставлячи собі запитання: *Чи є це джерело надійним? Чи є інші точки зору на це запитання? До яких іще джерел можна звернутися?*

4. Оформлення проєкту і підготовка до презентації — важлива частина роботи.

- Цитуйте джерела та завжди вказуйте, звідки ви взяли інформацію. Це продемонструє вашу академічну доброчесність.
- Оформлюйте роботу відповідно до вимог, які зазначив ваш учитель / зазначила ваша вчителька.
- Завжди вказуйте, які частини проєкту було створено за допомогою штучного інтелекту.
- Підготуйте коротку рефлексію: *Як ШІ допоміг вам у виконанні проєкту? Що було корисним, а що викликало труднощі?*

Після презентації усіх груп обговоріть, чого навчив вас цей проєкт, як технології можуть змінити підхід до вивчення історії в майбутньому.

ПАМ'ЯТКИ ДЛЯ УЧНІВ / УЧЕНИЦЬ

Як підготувати презентацію для повідомлення на уроці історії

1. Почніть з титульної сторінки з назвою, що відображає головну ідею вашої презентації.
2. Відберіть достатню, але не завелику кількість слайдів (не більш ніж 10–12).
3. Використовуйте більше картинок чи символів, аніж словесних рядків.
4. Не перевантажуйте слайди текстом (на одному слайді не може бути більш ніж 6–11 рядків, які містять переліки, визначення понять, зв'язки, схеми, таблиці).
5. Розташуйте слайди в певній послідовності (логічній чи хронологічній).
6. Зверніть увагу на виділення кольором або іншим шрифтом найважливіших положень, заголовків та на розмір тексту (не менш ніж 20 і не більш ніж 32).
7. Під час доповіді не повторюйте те, що написано на слайдах. Супроводжуйте їх демонстрацію усною мовою, спілкуючись із класом.

Як скласти коротку розповідь про історичну особу на основі тексту підручника

1. Визначте роки життя, роки правління, найзначніші звершення тощо.
2. Зверніть увагу на зовнішній вигляд історичної особи.
3. Назвіть риси характеру, що підтверджують її вчинки.
4. Викладіть кілька позитивних і негативних фактів щодо діяльності особи.
5. Визначте, чим знаменита в історії або яке значення (вплив) мала її діяльність на розвиток подій.
6. Дайте оцінку діяльності історичної особи. Обґрунтуйте свою позицію.

Як працювати з фрагментом джерела в тексті підручника

1. Прочитайте фрагмент документа і визначте його характер (офіційний документ, спогади, лист, записки очевидця, літературний твір).
2. Визначте основний зміст документа, виділіть головні події, дійових осіб.
3. Знайдіть у документі основні думки (оцінки) автора. Чиї погляди він представляє? Чи можна йому довіряти?
4. Підкресліть незрозумілі місця в документі, уточніть їх значення у словнику, тексті підручника, у вчителя / вчительки.
5. Дайте відповіді на запитання до документа.

Як підготувати усне повідомлення

1. Продумайте тему повідомлення, визначте головну думку.
2. Попрацюйте з літературою з теми. Зверніть увагу на цікаві факти. Зробіть необхідні виписки.
3. Складіть план повідомлення з 2–3 пунктів і відповідно до нього систематизуйте дібраний матеріал. Пам'ятайте про структуру: вступ, основна частина, висновки.
4. Напишіть текст (або перекажіть його кілька разів за планом). Потім перекажіть його вдома кому-небудь із рідних або друзів. Це допоможе уточнити зміст, знайти потрібні слова й інтонацію, перевірити вимову нових слів, потрібний час.
5. Під час виступу не поспішайте, робіть необхідні паузи, дотримуйтеся правильної інтонації.
6. Стежте за своєю мовою: уникайте слів-паразитів, не заповнюйте паузи звуками «еее», «ну-ну» тощо.

Як сформулювати аргументи за методом ПРЕС

Сформулюйте свої аргументи, використовуючи такий алгоритм:

Позиція: почніть зі слів «Я вважаю...», висловіть свою думку, поясніть, у чому полягає ваша точка зору.

Обґрунтування: «...тому, що...», наведіть причину появи такої думки, тобто поясніть, на чому ґрунтується ваша позиція.

Приклад: продовжуйте словом «наприклад», наведіть факти, докази, дані, які підтверджують вашу позицію.

Висновок: закінчіть вислів «Отже (тому, таким чином), я вважаю...» і узагальніть свою думку, зробіть висновок про те, як необхідно діяти.

ДОДАТКОВІ ДЖЕРЕЛА

Сайт Інституту історії України НАН України

https://vse.ee/cpxz

Український історичний журнал

https://vse.ee/cpya

«Ізборник». Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації (Проєкт електронної бібліотеки давньої української літератури)

https://vse.ee/crev

Лекція Наталі Яковенко «Україна у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої» (Проєкт «ТелеАкадемія»)

https://vse.ee/cpyc